

Міністерство освіти і науки України

Державний заклад «Південноукраїнський педагогічний університет
імені К.Д.Ушинського»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Ємельянової Ганни Іванівни

УДК 323:323.3.396

ДИСЕРТАЦІЯ

**Потенціал політичної еліти в Україні: особливості формування
та впливу на сучасний політичний процес.**

23.00.02 – Політичні інститути та процеси

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Науковий керівник:
доктор політичних наук, доцент
Маслов Юрій Костянтинович,

Одеса – 2018

АНОТАЦІЯ

Смельянова Г. І. Потенціал політичної еліти в Україні: особливості формування та впливу на сучасний політичний процес. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» – Державний заклад «Південноукраїнський педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2018.

У дисертації представлено наукові розвідки у напрямку предмета дослідження. Безпосередньо аналізуються розробки, які здійснено українськими вченими у різний проміжок часу та визначається, які аспекти є більш дослідженими та мають обґрунтовані висновки, а які проблеми й досі не вирішені. Визначено, що вивчення еліт залишається актуальним напрямків у політичній науці. Більшість досліджень направлені на характеристику політичної еліти; аналіз її структури; вивчення відносин політичної еліти з зовнішнім середовищем в рамках взаємодії політичного керівництва з суспільством і міжнародною системою. Значна увага приділяється питанню, яку роль відіграють політичні елітарні групи в політичному процесі, як на глобальному, так і на регіональному рівнях.

Визначено, що останнім часом інтерес до проблем формування, оновлення та функціонування політичної еліти України значно зріс. Й досі зберігаються авторитарні риси владних відносин в Україні, зрощування еліт та їх контролю над суспільством через складність і суперечливість зміни соціально-політичного життя, які сталися в результаті перетворень у суспільстві. Українська політична наука володіє вагомим досвідом в дослідженні даних проблем, але сучасність вимагає нових підходів та роздумів.

Наголошено, що інститут еліти є складовою розвинутого та прогресивного суспільства. Сучасні суспільства мають складну організацію,

і тому постійно зростає кількість та різноманітність відносин між людьми, змінюються форми діяльності. Ці аспекти вимагають створення суспільно-політичних груп, які повинні професійно займатися реалізацією політичної та державної влади. Вирішуючи найважливіші політичні рішення, вони визначають способи узгодження і представництва інтересів різних груп населення, форми участі мас в соціальних перетвореннях. Отже, правомірно припустити, що елітарність збережеться і в найближчому майбутньому. А спроби боротися з елітарністю суспільства лише завдають шкоди, оскільки об'єктивно спрямовані проти сучасних перетворень.

Привертається увага до структурних характеристик політичної еліти. Представлено пояснення динаміки еволюції політичної еліти, конкретних рішень і вибудовування ймовірних сценаріїв її розвитку, що передбачає поєднання структурних характеристик і внутрішніх властивостей суб'єкта. Визначено, що аналіз структурних характеристик політичної еліти може здійснюватися різними шляхами. Зокрема, мова йде про взаємодію еліти з іншими політичними суб'єктами у внутрішньополітичному і міжнародному середовищі. Акцент робиться на інтересах політичної еліти та ресурсозабезпеченні. Тобто, не обмежуючись лише оцінкою економічного становища і вивченням формальних інститутів у рамках транзитології та елітистських концепцій демократії, більш глибоко розкривається поняття політичної конкуренції еліт, яке включає в себе не тільки передвиборчу та внутрішню боротьбу, але й питання взаємодії з різними рівнями навколишнього середовища (внутрішній та міжнародній рівні). Крім того, дане питання розглянуто на основі оцінки якісного складу, згуртованості та циркуляції еліт. Змінні, що відображають поведінку еліт, розкриваються за допомогою емпіричного аналізу їх взаємодії з суспільством, а також у рамках функціонування політичних інститутів та співвідношення сил та інтересів взаємодіючих суб'єктів.

Обґрунтовано, що елітарність і демократія не суперечать один одному. Саме політична еліта є головним суб'єктом соціально-політичних

перетворень будь-якого суспільства, забезпечуючи його розвиток. Авторка аргументує, що важливого значення сьогодні набувають підходи, які мають міжнародну складову, тобто такі, що враховують вплив міжнародного чиннику на формування політичної еліти, її ресурсів і політичної культури. Цей підхід дає можливість виділяти структурні та суб'єктні характеристики політичної еліти з подальшим введенням відповідних змінних.

Зазначено, що легітимність політичної еліти не може повністю збігатися з легітимністю самої влади (зокрема, її інститутів і уповноважених осіб), яка побудована на визнанні панівної влади і доведенні доказів правомірності та правильності її домагань. Це пов'язано з проблемою структури політичної еліти.

Обґрунтовано, що формування політичної еліти – одне з головних питань стратегії та тактики влади, її життєздатності та авторитету. У зв'язку з цим найважливішим аспектом визначення політики добору кадрів та механізмів її реалізації повинна стати елітарна інженерія. Такий підхід вимагає впровадження нових технологій, які відповідають вільному демократичному суспільству, в якому кар'єра здійснюється на демократичній основі, законності та делегуванні повноважень.

Аргументовано, що циклічне, стабільне та природне оновлення складу еліти повинно відбуватися в рамках визначених традицій, процедур, які є складовими стабільного процесу рекрутування еліти. Трансформація або зміна еліти частіше відбувається в умовах глибинних змін політичної системи, суспільства, соціально-економічних показниках тощо. В таких ситуаціях в елітарні групи приходять люди, які заповнюють посади з порушенням законодавчих норм, демократичних засад та наукових принципів. Така поведінка пояснюється власним прагненням до відповідного статусу, владних ресурсів, престижу та привілеям.

Відзначено, що одним з актуальних завдань є забезпечення відповідності кваліфікації нової політичної еліти, її моральних і ділових якостей, і тому для стабільності політичної системи необхідним є

визначення принципів рекрутування еліти. Вони сприяють її зміцненню або руйнуванню. Саме демократична політична система створює реальні можливості для кожного громадянина досягти становища, що дозволяє йому вважатися членом правлячої еліти. Способи формування та якості соціальних джерел виступають важливими складовими доброчесності політичної еліти.

Обґрунтовано, що розвиток політичної еліти відбувається шляхом елітизації суспільства та впровадженням в дію еліт-орієнтованої діяльності. Це може бути забезпечено шляхом «продуктивної орієнтації» та «самоактуалізації» представників політичних елітарних кіл. Перший на практиці сприяє активізації процесу елітизації суспільства та держави, завдяки цьому людина через індивідуальну активність збагачує свій внутрішній світ. «Самоактуалізація» є однією із ступенів процесу елітизації. Сюди входить змістовно-творча складова, яка розкривається через сутність людського існування, в основі якої духовність, відповідальність та свобода. Процес елітизації пов'язаний з пошуком сенсу життя, зі здатністю людини виходити за межі власного існування. Це дасть можливість політичній еліти розуміти проблеми інших прошарків, суспільства в цілому, а не замикатися лише на власних інтересах та ресурсозабезпеченні власної елітарної групи. Уточнено етапи процесу елітизації особистості: це – інтеграція знань, вмінь та навичок; самоосвіта; продуктивна творчість; самовдосконалення; розвиток професіоналізму; персоналізація.

Зазначено, що зарубіжний досвід формування політичної еліти (на прикладі Великої Британії, Швейцарії, Франції та США) показує, що близькою за моделлю формування політичної еліти є Франція, де панують відповідні кар'єрні траєкторії, які за своєю характеристикою є певною мірою тотожними українським політичним реаліям.

Відзначено, що саме в перехідні кризові періоди політичні лідери та представники політичної еліти набувають яскраво вираженої функції суспільного визначення та значно підвищується їх соціальна роль.

Обґрунтовано, що політика, політична діяльність, як така, неможлива без політичних лідерів. На їх діяльність впливають багато факторів, які залежать від різноманітних чинників (історичні аспекти, географічні фактори, тип суспільства та політичного режиму, стратегії розвитку суспільства, тип культури, ступень інтеграції даного суспільства до світового співтовариства). Визначати рівень розвитку політичного лідерства в суспільстві слід за ефективністю та результативністю їх дій, вирішення проблем спільноти, без підтримки якої політичне лідерство не може відбутися.

Визначено, що найважливішими функціями політичного лідера є: легітимізація влади; інтеграція суспільства, соціальної спільноти на підставі загальної мети, цінностей, політичних ідей; визначення стратегічних орієнтирів у розвитку суспільства та держави; участь у процесі вироблення та ухваленні політичних рішень, виявлення способів і методів реалізації програмної мети; мобілізація мас на досягнення політичної мети; соціальний арбітраж, підтримка порядку та законності; комунікація влади та мас, зміцнення каналів політичного та емоційного зв'язку з громадянами.

Визначено інноваційний політичний потенціал молоді як політичну категорію, що виступає компонентом політичного процесу та передбачає комплекс ознак, які є специфічними та відображають внутрішні можливості та здібності молодих людей. Саме наявність у них новаторських поглядів щодо вирішення актуальних політичних або суспільних проблем дає можливість молоді входити до інноваційної політичної діяльності та позитивно впливати на життя суспільства та на політичний процес.

Відзначено, що політична воля є важливим і необхідним компонентом діяльності суб'єкта політики. Головна мета політичної дії,

стратегія та тактика здійснення політичної діяльності зумовлюють мотиваційно політичну волю. Політична воля спрямована на трансформацію політичної реальності заради інтересів суспільства. Вона проявляється у виборі шляхів вирішення суперечностей, як засіб ідейно-ціннісного самовизначення та засвідчення відповідного рівня певного типу політичної культури.

Ключові слова: еліта, політична еліта, політичне лідерство, політична влада, політичний процес, політичний потенціал, держава, державна влада, суспільство, демократія, інновація.

SUMMARY

Yemelianova H. I. The potential of the political elite in Ukraine: peculiarities of formation and influence on the modern political process. – Scientific qualification thesis retaining manuscript rights.

Thesis to obtain the scientific degree of Candidate of Political Science (PhD) after speciality 23.00.02 – political institutions and processes – South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Odessa, 2018.

The dissertation presents scientific investigations in the direction of the subject of research. Immediately, we analyse the developments that were carried out by Ukrainian scientists at different times and determine which aspects are more explored and have substantiated conclusions, and which problems are still unresolved. It is determined that the study of elites remains an important trend in political science. Most studies focus on the characterization of the political elite; to analyse the structure of the political elite; to study the relations of the political elite with the environment in the framework of the interaction of political leadership with society and the international system. More and more attention is being paid to the role played by political elite groups in the political process, both globally and regionally.

It is determined that modern Ukrainian science is characterized by interest in the study of political elite and leadership. Scientists note the preservation of the tendency of authoritarianism in the system of power relations in Ukraine, the merging of elites and their control over society through the complexity and contradictory changes in the socio-political space as a result of the development of democratic processes in modern society. Among the Ukrainian scholars there is a comprehensive, systematic approach to solving socio-political problems of state formation, power, democracy, which corresponds to the socio-political realities of the modern Ukrainian state, but modernity demands new approaches and reflections.

It is accented that the effectiveness and efficiency of the political elite depend to a large extent on its understanding of its role, its position and beliefs. Studies show that the elite is deeply aware of its role in the political life of society, but the ideological and value orientations of national elites vary considerably. This is due to the peculiarities of the countries in which the elites live.

It is emphasized that the institute of elite is an integral part of any civilized society. Difficult organized social systems have to deal with the ever-increasing variety of interaction between groups, individuals, forms of human activity both within and outside the system. This leads to the allocation of people who are professionally engaged in the implementation of political and state power. In deciding the most important political decisions, they determine how to reconcile and represent the interests of different groups of the population, the forms of participation of the masses in social transformations. So, it is right to assume that elitism will continue in the near future. And attempts to fight elitism of society only harm, because they are objectively directed against progress.

Attention is drawn to the structural characteristics of the political elite. The author gives an explanation of the dynamics of the evolution of the political elite, concrete solutions and the construction of probable scenarios for its development, which involves a combination of structural characteristics and internal properties of the subject. It is determined that analysis of the structural characteristics of the

political elite can be carried out in different ways. In particular, this section will discuss the interaction of the elite with other political actors in the domestic political and international environment. The emphasis is on the interests of the political elite and resources. That is, without limiting only the assessment of the economic situation and the study of formal institutions in the spirit of transitology and the elitism concepts of democracy, there is an opportunity to deeper understand the concept of political competition of elites, which includes not only the election and internal struggle, but also the question of interaction with different levels of the environment (domestic and international) levels. In addition, this issue is considered on the basis of the assessment of the composition, cohesion and circulation of elites. Variables that reflect the behavior of the elites can be disclosed through an empirical analysis of their interaction with society, as well as within the framework of the functioning of political institutions (party system, state apparatus), as well as the balance of forces and interests of interacting actors.

It is grounded that elitism will continue in the near future in the dissertation research. It is the elite stratum of society that ensures its development and progress. The author argues that the approaches that have an international component, that is, those that take into account the international factor in the formation of the political elite, its resources and political culture, are of great importance today. This approach makes it possible to isolate the structural and subjective characteristics of the political elite with the subsequent introduction of the corresponding variables.

It is important to note that the legitimacy of the political elite can not fully coincide with the legitimacy of the authorities themselves (in particular, its institutions and authorized persons), which is based on the recognition of the dominant authority and the proof of the lawfulness and correctness of its claims. This is due to the problem of the structure of the political elite.

It is substantiated that the formation of the political elite as the highest personnel structure of state and political management is one of the main questions of the strategy and tactics of the government, its viability and authority. In this

regard, the most important aspect of personnel policy and mechanisms for its implementation is elite engineering. It makes it necessary to introduce personnel technologies appropriate to a free democratic society, where careers are carried out on a democratic basis, the rule of law and the delegation of powers of the ruling bodies from the top down.

The dissertation argues that in stable political systems recruitment of the elite is carried out in accordance with well-developed procedures and traditions, which provides for the periodic renewal of the elite. In the conditions of the destruction of the political and social patterns of society, socio-economic and political instability, we can talk about the transformation and change of elites. In this situation there are many vacancies, which are sometimes filled in violation of democratic and scientific principles of personnel work, laws and norms. The desire to take an elite position is stimulated by the desire for high status, prestige, opportunities of power management, privileges, including material.

It is noted that one of the topical tasks is to ensure that the qualifications of the new political elite, its moral and business qualities are in line with the qualifications and, therefore, the definition of the principles of the recruitment of the elite is of paramount importance to the political system. They contribute to its strengthening or destruction. It is the democratic political system that creates real opportunities for every citizen to achieve a position that allows him to be considered a member of the ruling elite. The quality of the elite largely depends on the quality of social sources and the ways of its formation.

It is substantiated that the development of a political elite takes place through the elitism of society and the introduction of elite-oriented activities into action. This can be achieved by completing the signs of representatives of political elite circles by terms such as «productive orientation» and «self actualization». The first in practice contributes to the revitalization of the process of elitism of society and the state. Thanks to this, people through their individual activity enrich their inner world. «Self-actualization» is one of the stages of the process of elitism. This includes the content-creative component, which is revealed through

the essence of human existence, which is based on spirituality, responsibility and freedom. The process of elitism involves the search for the meaning of life, with the ability of man to go beyond the limits of his own existence.

This will enable the political elite to understand the problems of the society and other strata, and not to be confined only to their own interests and resource-providing their own elite group; The stages of the process of elitism of the individual are specified: this is – the integration of knowledge, skills and abilities; self-education; productive creativity; self improvement; development of professionalism; personalization.

The thesis shows that the foreign experience of forming a political elite (for example, Britain, Switzerland, France and the United States) shows that France is very close to the model of the formation of a political elite, with the corresponding career paths that, by their characteristics, are similar Ukrainian political realities.

The dissertation notes that the modern role and the social function of political leadership are of particular importance in the transitional moments of the development of any society, since during the periods of significant transformations in the state and society the role of political leadership becomes extremely important. The dissertation proves that the quality of answers to the challenges of time depends to a great extent on its effectiveness. This challenge, for now, is for Ukraine to build a stable system of state power with balance not only and not so much between different branches of power or elite groups, and first of all, between the authorities and the people.

It is grounded that politics is impossible without political leaders. However, their activities take place under certain conditions, different depending on historical and geographical factors, such as society, the type of political regime, the paradigm of social development, the level of its socio-economic and technological development, the type of culture, the degree of involvement of a particular society to the world community. The main criterion for political leadership is the effectiveness of its action, effectiveness, satisfaction of requests

and interests of the community that sees its own perspective in its existence. Without broad social support, political leadership can not take place.

According to the dissertation, the most important functions of a political leader are: integration of society, social community, class and party on the basis of common goals, values, political ideas; definition of strategic guidelines in the development of society and the state; Participation in the process of developing and adopting political decisions, identifying ways and means of implementing the program goal; mobilizing the masses to achieve a political goal; social arbitration, maintenance of order and legality; communication of power and masses, strengthening channels of political and emotional communication with citizens; legitimization of power.

From these functions we can see how important the role of a political leader in society or in any social structure is. Innovative political potential of youth as a political category, which acts as a component of the political process and involves the presence of a complex of specific characteristics, internal capabilities and abilities of young people, as well as innovative views on solving relevant political or social problems and problems, which in turn allows young people to engage in innovative political activity and to function positively in modern society and in the political process.

The dissertation notes that political will is an important and necessary component of the activity of the subject of politics, motivationally due to the main goal, strategy and tactics of its implementation. It is also the choice of ways to resolve certain social contradictions, a means of ideological and value self-determination, evidence of the level of a particular political culture. The most important feature of political will is the focus on transforming reality into the interests and goals of society. It is assumed that the subject of the policy acts within the law. If the subject of politics goes beyond the law, it is an offense.

Key words: elite, political elite, political leadership, political power, political process, political potential, state, state power, society, democracy, innovation.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, які відображають основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Емельянова А. И. (2016). Управление конфликтом как фактор развития организации. Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, 21, 2, 64–73.
2. Ємельянова Г. І. (2016) Аналіз діалогу та фасилітації в аспекті розвитку громадянських ініціатив Politicus, 1, 92–94. (Index Copernicus).
3. Ємельянова Г. І. (2017) Молодіжне політичне лідерство в Україні. Актуальні проблеми політики, 60, 245–252.
4. Ємельянова Г. І. (2017) Політична воля як важливий компонент діяльності політичного лідера та сучасної політичної еліти. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету, Одеса, 14, 109–112.
5. Ємельянова Г. І. (2018) Плюралізм еліт: теорія та проблемні аспекти застосування в Україні. Актуальні проблеми політики, 61, 235–244.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, з якого підготовлено дисертацію:

6. Ємельянова Г. І. (2018) Формування політичної еліти скрізь призму елітарної інженерії. Evropský politický a právní diskurz, 5, 3, 162–166.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

Тези і доповіді міжнародних науково-практичних конференцій:

7. Емельянова А. И. (2016) Способы регулирования организационных конфликтов. Материали ХХХІІ Міжнародної наук.-практ. конф. «Соціально-економічний розвиток». Чернівці, 3, 28–30.

8. Ємельянова Г. І. (2016) Медіативні практики як чинники розвитку суспільства. Материали Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів». Одеса: Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, 170–174.

9. Ємельянова Г. І. (2016) Управління конфліктом в організації. Материали міжнародної наук.-практ. конф. Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього. Львів: Львівська фундація суспільних наук, 92–95.

10. Ємельянова Г. І. (2016) Фасилітаційний вплив при роботі команди. In Материали сьомої міжнародної наук.-практ. конф. Актуальні дослідження в соціальній сфері, Одеса: Видавець Букаєв В. В., 72–75.

11. Ємельянова Г. І. (2017) Оцінка лідерських компетенцій. Материали І міжнародної наук.-практ. конф. «Лідери ХХІ століття. Формування особистості харизматичного лідера на основі гуманітарних технологій». Харків: НТУ «ХПІ», 59–61.

12. Ємельянова Г. І. (2018) Потенціал політичного лідерства студентської молоді. Материали Міжнародної науково-практичної конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції». Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 1, 250–254.

13. Ємельянова Г. І. (2018) Розуміння еліти в аспекті трансформації держави та суспільства (Р. Шварценберг та Г. Моска). Материали Міжнародної науково-практичної конференції Державне регулювання суспільних відносин: розвиток законодавства та проблеми правозастосування. Київ: Центр правових наукових досліджень, 6–10.

Публікації в інших наукових виданнях:

14. Ємельянова Г. І. (2015) Проактивне управління та методи підвищення ефективності роботи команди. Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління, 14, 3(31), 229–241.
15. Ємельянова Г. І. (2016) Особливості формування проактивного лідерства. Теоретичний та науково-методичний часопис Вища освіта України. (Тематичний випуск Університет і лідерство), Київ, 2, 39–44.
16. Ємельянова Г. І. (2017) Соціальні компетенції лідерства: комунікативний аспект. Теоретичний та науково-методичний часопис Вища освіта України, (Тематичний випуск Університет і лідерство), Київ, 2, 83–87.
17. Ємельянова Г. І. (2018) Функціональне призначення політичного лідера. Політичне життя (Political Life), 2, 30–36.

Зміст

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	
ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ	24
1.1 Рівень наукової розробки та джерельна база дослідження.	24
1.2 Концептуальні підходи та методологічні засади дослідження елітарного концепту.	38
1.3 Плюралізм еліт: теорія та проблемні аспекти застосування.	57
Висновки до розділу 1.	66
Список використаних джерел	67
РОЗДІЛ 2 ФОРМУВАННЯ ТА ДИНАМІКА ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ:	
ПЕРСПЕКТИВА УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ ТА	
ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД	74
2.1. Структура елітарних кіл в сфері політичного управління: ресурсозабезпечення та функції.	74
2.2 Формування політичної еліти: традиційні та новітні підходи щодо системи відбору та результативності еліти.	97
2.3 Склад та процес формування політичної еліти у закордонних країнах.	129
Висновки до розділу 2.	152
Список використаних джерел	153
РОЗДІЛ 3 ПОЛІТИЧНИЙ ЛІДЕР У ПРОЦЕСІ ПОБУДОВИ ЕЛІТАРНИХ	
ГРУП В УКРАЇНІ	159
3.1. Сучасна роль і суспільна функція політичного лідерства.	159
3.2. Інноваційний політичний потенціал молоді в Україні: напрямок лідерство та політична еліта.	169
3.3 Політична воля в діяльності політичного лідера та сучасної політичної еліти.	192
Висновки до розділу 3.	203
Список використаних джерел:	204
ВИСНОВКИ	210
ДОДАТОК 1	215

Вступ

Актуальність теми обґрунтовується тим, що сучасний стан, якість та тенденції подальшого розвитку вітчизняної політичної еліти за своїми характеристиками лише частково відповідають морально-ціннісному та функціональному змісту поняття «еліта». Не зважаючи на те, що країна обрала демократичний шлях розвитку з орієнтиром на європейські цінності, все ж дотепер співвідношення понять «цінності – інтереси – потреби» знаходяться один з одним у незбалансованому вигляді. Процес реформування інституту політичного лідерства та політичної еліти в Україні вимагає глибинних змін, тому що саме вони повинні стати рушійною силою виведення країни на якісно новий рівень розвитку.

Незважаючи на те, що предметне поле дослідження даного напрямку характеризується досить вагомим науковим базисом, все ж сьогодні спостерігається підвищення уваги науковців до зазначеної проблеми. Це пояснюється появою нового типу суб'єктів політичної діяльності, відповідно до сучасних змін і цивілізаційних вимог. Попередні дослідження цієї проблематики велися лише на тлі тих трансформаційних процесів, які відбулися раніше, тому вже деякою мірою втратили свою актуальність. Сучасною політичною практикою накопичений значний зарубіжний досвід та окремі випадки його креативного осмислення вітчизняною наукою з метою подальшого застосування з урахуванням українських реалій. Тому переосмислення вимагають як класичні теорії політичної еліти та лідерства, так і різноманітні підходи до визначення шляхів формування, результативності діяльності та зміни її якісного складу в Україні в світлі подій останніх років.

Суть наукової проблеми полягає в визначенні шляхів реформування системи оновлення політичної еліти в Україні з урахуванням всіх сучасних вимог та глибинних змін, які відбулися в країні. У громадян існують власні,

вже сформовані погляди на необхідні радикальні реформи в основних галузях суспільно-політичного життя, на результативність політичного управління, що повинно підвищити рівень життя в країні, наближаючись до європейських стандартів. Однак у будь-якому суспільстві головним суб'єктом трансформаційних перетворень є політична еліта. Негативне ставлення до неї, падіння її авторитету та рівня довіри веде до дестабілізаційних процесів і навіть до руйнування суспільства. Тому дане дослідження спрямоване на визначення напрямків, засобів, методик формування політичної еліти, яка б спромоглася взяти на себе відповідальність за проведення реальних позитивних змін у суспільстві на шляху демократичних перетворень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Робота виконана на кафедрі політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» в межах науково-дослідної теми «Соціально-політичні проблеми України в контексті глобальних процесів» (№ державної реєстрації 0114U007155), одним з виконавців якої є дисертант.

Об'єктом даного дослідження є політична еліта як головний суб'єкт соціально-політичних перетворень у суспільстві. *Предметом* є особливості формування української політичної еліти та її вплив на політичний процес.

Мета і завдання дослідження відзначені відповідно до предмета та об'єкта дослідження. *Метою* є визначення головних складових процесу формування політичної еліти. Для досягнення мети слід вирішити наступні **завдання:**

- розглянути головні аспекти теоретико-методологічної бази дослідження політичної еліти;
- окреслити рівень наукової розробки та джерельної бази дослідження;
- характеризувати концептуальні підходи та методологічні засади дослідження елітарного концепту; окрему увагу приділити плюралізму еліт в межах як теоретичного вивчення, так й аспектів застосування;

- дослідити та визначитися зі складними процесами формування та динаміки політичної еліти; зосередити увагу на перспективі українського політичного процесу в цьому напрямку та ознайомитись із зарубіжним досвідом;

- проаналізувати структуру елітарних кіл в сфері політичного управління;

- окреслити формування ресурсної бази політичної еліти та її функції;

- розглянути традиційні та новітні підходи щодо системи відбору та результативності еліти;

- визначити розуміння елітарної інженерії; обґрунтувати необхідність застосування даного терміну для процесу формування вітчизняної політичної еліти;

- проаналізувати роль політичного лідера в процесі побудови елітарних груп в Україні;

- визначити суспільне призначення політичного лідера;

- охарактеризувати та зрозуміти сутність інноваційного політичного потенціалу молоді в Україні;

- обґрунтувати необхідність політичної волі, як важливого елемента в діяльності політичного лідера та представників політичної еліти.

Методи дослідження. В дисертаційному дослідженні були застосовані наступні загальнонаукові та спеціально-наукові методи: аналізу та синтезу, що дало можливість зрозуміти процес формування політичної еліти не як механічну дію, а як процес на засаді єдності; метод аналогії та узагальнення застосовані для висвітлення динаміки процесу формування політичної еліти в сучасній Україні; порівняльно-історичний метод дозволив розкрити закономірності та особливості розвитку моделей формування політичної еліти щодо аспектів простору та часу. Застосування системного методу надало можливість визначити місце інституту еліти та лідерства в системі загального механізму формування політичної еліти.

Аналіз предметно-регулятивного напрямку визначив зміст елітарності, як соціального явища. Аналіз політичних теорій здійснено за допомогою методологічних дискурсів історичної та філософської думки, що дало можливість конкретизувати поняття плюралізму еліт. Структурний метод сприяв обміну методологічними засадами, що дало змогу виявити специфіку елітарної парадигми як детермінанти сучасного українського політичного процесу в світлі політичних подій сьогодення.

Наукова новизна отриманих результатів:

– всебічно представлено розуміння інноваційного політичного потенціалу лідерства, який реалізується в подальшому створенні нового типу інноваційної еліти, образ якої представлено в контексті особливих характеристик, які дозволяють характеризувати сутність зв'язків в елітарній групі; відносини політичної еліти з іншими типами еліт та масами; засоби рекрутування політичної еліти; її роль та функції в суспільстві;

– надано авторську концепцію щодо визначення індексу інноваційного політичного потенціалу. Визначено, що метою цього процесу є оцінка та відображення можливостей елітарної групи реалізовувати еліт-орієнтовану діяльність. Зазначено, що слід використовувати такі субіндекси: людський капітал; професійна підготовка та політична інтеграція; інституційне оточення; використання політтехнологій; синтетичне мислення;

– обґрунтовано тезу щодо необхідності створення кардинально нового підходу до рекрутування політичної еліти – це елітна інженерія, яка характеризується формуванням елітарних груп з особливими ознаками. Акцент робиться на особисті заслуги і конкретний внесок у розвиток суспільства та держави;

– визначено стан розвитку політичного елітарного кола в Україні, як «фрагментарний елітизм», коли реальна політична влада не є доступною для всіх, і саме критерій доступності провокує появу відповідних закритих латентних елітарних політичних груп, які безпосередньо впливають на остаточне прийняття важливих політичних рішень;

– обґрунтовано, що на сучасному етапі джерелом політичної еліти є не тільки внутрішні, але й міжнародні ресурси. Напрямок взаємодії політичних еліт з міжнародними колами визначається, з одного боку, – місцем держави в існуючій світовій та регіональній архітектурі, а з іншого – його якісними характеристиками. Тобто, співвідношення між внутрішньополітичними та міжнародними змінними впливають на діяльність правлячої еліти в країні;

– визначено, що головною складовою орієнтації діяльності політичної еліти є інтереси, які перетворюються політичним суб'єктом у форму конкретних цілей за допомогою процедури осмислення та аналізу. Тип поведінки та визначення форми дії політичної еліти підпорядковується загальній політичній логіці зміцнення коаліції прихильників і ослаблення позиції дійсних або потенційних опонентів;

– показано, що політичній еліті притаманні ознаки маргінальності. Оскільки вона є публічною елітою та досить обмеженою щодо кількості, то прояви її трайбалізму є доступними для суспільства та набувають ознак особливої виразності, що надає можливість адекватно оцінювати представників політичної еліти;

– охарактеризовано кар'єрні траєкторії представників політичної еліти, що дозволяють визначати рівень відкритості або закритості суспільства, а це, в свою чергу, забезпечує соціальну проникність еліти шляхом вбудовування в свою структуру нових соціально-політичних ліфтів і можливостей особистого кар'єрного зростання;

– визначено, що рівень ресурсів політичної еліти сьогодні слід вимірювати шляхом врахування соціальних і родинних зв'язків та використовувати такий показник як «сумарний індекс соціальних ресурсів»;

– обґрунтовано, що формування та оновлення політичної еліти здійснюється в процесі елітизації суспільства та шляхом впровадження еліт-орієнтованої діяльності. Процес елітизації забезпечується доповненням характеристик представників політичних елітарних груп (або кіл) такими поняттями як «продуктивна орієнтація» та «самоактуалізація»;

– представлено позицію, що представникам політичних елітарних груп повинно бути притаманно так зване синтетичне мислення (новий стереотип мислення), яке дає можливість працювати на рівні генерації та узагальнення ідей. За відсутності цього на важливих посадах у державі будуть знаходитися люди, які не зможуть вирішувати завдання як на стратегічному рівні, так й навіть на рівні розуміння завдань та проблем.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що основні положення та висновки дають можливість по-новому розглядати дану проблематику, можуть бути використані в процесі консультування структур, які забезпечують політичне та державне управління в країні. Нові підходи до переліку сутнісних рис політичної еліти та зазначені шляхи їх формування створюють засади щодо окреслення головних положень концепції політичної освіти в рамках загального освітнього процесу.

Результати дослідження можуть бути використані в науковій діяльності та у разі здійснення навчального процесу в закладах освіти при викладанні окремих тем загальних та спеціальних курсів: «Політологія», «Політичні процеси», «Політична еліта», «Політичне лідерство», «Політичні рішення», «Політична риторика», «Політичні технології», «Політична конфліктологія» тощо.

Апробація матеріалів дисертації. Основні висновки та положення дисертації апробовано на 7 науково-практичних конференціях: всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів» (Одеса, 2016); XXXII Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-економічний розвиток» (Чернівці, 2016); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього» (Львів, 2016); Сьома Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні дослідження в соціальній сфері» (Одеса, 2016); I Міжнародна науково-практична конференція «Лідери XXI століття. Формування особистості харизматичного лідера на основі гуманітарних технологій»

(Харків, 2017); Міжнародна науково-практична конференція «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції» (Одеса, 2018); Міжнародна науково-практична конференція «Державне регулювання суспільних відносин: розвиток законодавства та проблеми правозастосування» (Київ, 2018).

Основні положення й висновки дисертаційної роботи відображені в 17 наукових публікаціях, з яких 5 надруковані у вітчизняних фахових наукових виданнях із політичних наук, 1 – у міжнародному науковому виданні, 7 – у матеріалах науково-практичних конференцій та 4 – в інших наукових виданнях.

Структура та обсяг дисертації визначена її змістом, метою та поставленими завданнями. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які поділяються на підрозділи, висновків, списку посилань після кожного розділу. Загальний обсяг дисертації – 217 сторінок. Кількість використаних джерел – 187 найменувань.

Розділ 1

Теоретико-методологічна база дослідження політичної еліти

1.1. Рівень наукової розробки та джерельна база дослідження.

В даному підрозділі головна увага зосереджена на аналізі наукових розвідок у напрямку предмета дослідження. Безпосередньо аналізуються розробки, які здійснено українськими вченими у різний проміжок часу, та визначається, які аспекти є більш дослідженими та мають обґрунтовані висновки, а які проблеми й досі невирішені.

Велика кількість факторів вказують, що спостерігається чергова фаза зниження стабільності в розвитку політичних процесів на національному та транснаціональному рівнях, і це актуалізує роль еліт. При цьому основні тенденції розвитку політичних еліт носять переважно нелінійний, часом різноспрямований, складний характер, що вимагає комплексного підходу до їх вивчення, створення комбінованих теоретико-методологічних підходів на стику декількох напрямків дослідження, дозволяють знайти змички між внутрішньою політикою і зовнішньополітичним середовищем [51, с. 255].

Сьогодні духовна та ідеологічна ситуація в Україні є надзвичайно суперечливою. Маємо досить кризисну та конфліктну ситуацію нерозуміння ролі особистості й духовного початку життєдіяльності держави та суспільства. Роки незалежності говорять про нездатність звичайної людини до правильного розуміння різнопланових процесів, які відбуваються в суспільстві та державі. Сучасні елітарні групи орієнтуються лише на власні інтереси, не володіють синтетичним мисленням, не вбачають інтереси держави та суспільства як пріоритети розвитку.

Проблема формування еліти цікавили науковців завжди. Ще античні філософи звертаються до цієї проблематики – Платан, Аристотель та інші мислителі; епоха середніх віків характеризується внеском розробок таких авторів як М. Падуанський, Ж. Боден; епоха Відродження та Нового часу

представлена такими авторами як Н. Макіавеллі, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо. Т. Джефферсон, Дж. Медісон та ін. Варто звернути увагу і на праці філософського напрямку таких авторів, як І. Кант та Г. Гегель.

Українська філософська та політична думка також достатньою мірою акцентувала свою увагу на визначених проблемах. Деякі аспекти елітарності, лідерства зазначені в нормативних джерелах минулого часу – Руській правді, Городельській Унії, Пактах та Конституції прав та вольностей війська Запорізького та ін. Змістовні положення містяться в працях В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Костомарова, Т. Рильського, П. Чубинського та інших.

Як відомо, сформовані погляди на елітарність у суспільстві та політичну еліту датуються десь XIX-XX століттями і класичними представниками є видатні науковці та філософи. Спільність усіх думок щодо еліти зводилася до того, що науковці спробували усі політичні процеси проаналізувати за допомогою взаємодії еліт. Інколи, термін «еліта» навіть мав однаковий зміст з іншими групами в суспільстві, такими як клас, страта, клан і т. п.

З початку XX століття, коли було сформовано класичну теорію еліт, пройшло вже чимало часу. Однак її дослідницькі традиції розвиваються й сьогодні. Як відомо, у сучасній політичній науці існує спеціальна галузь знання – елітологія, яка займається вивченням умов формування еліти, її ролі в суспільстві, способів впливу на соціальні процеси. Незважаючи на радикальні зміни, елітарні прошарки існують, безумовно, й досі. І не може бути інакше. Змінилися лише джерела влади політичної еліти, способи її формування в різних країнах, а також наукові трактування цього поняття. Пояснюється це, насамперед, тим, що освіта стала доступною для більшості населення, підвищився рівень життя у більшості розвинутих країн світу; утвердилося загальне виборче право, що відкривало доступ до політики кожній людині. Саме тому звернення до цієї тематики залишається актуальним.

У розгляді рівня наукових розвідок даного напрямку хотілось би головну увагу зосередити на українській політичній думці.

Слід відзначити, що революції ХХ століття припинили еволюційний розвиток еліти в Україні. Українська еліта не була готова до революційних подій, на той час вона характеризувалася невідповідністю та неорганізованістю. Її кількість також була невеликою. Панівними були автономістські мрії та ілюзії. Якщо в духовно-культурній сфері еліта діяла досить послідовно, то у сфері політичній вона не спромоглася консолідуватися навколо національної ідеї.

У період, коли Україна знаходилася у складі імперії, вона переживала складний перехідний час, який характеризується відповідними революційними наслідками, що привело до зміни панівної еліти радикальним шляхом і досить швидко. В такий революційній ситуації українська еліта мала бажання вирішити національно-політичні проблеми, які виникли разом з соціально-економічними проблемами. Це вимагало від еліти переходу до індустріального типу суспільства, якому характерний новий стиль управління з акцентом на професіоналізм. Крім того, нова еліта повинна була здійснити зміни в рамках політичного режиму, а саме – повинен був відбутися перехід ліберально-демократичного режиму з соціалістичним акцентом.

Щодо української політичної думки, то тут слід зазначити, що важливими стали дослідження у цій галузі, які було здійснено в рамках української діаспори. Мова йде про роботи П. Феденка та М. Шлемковича, які головну увагу приділяли формуванню еліти, і цей процес розглядали як синтез та змагання різних політичних груп. Історичний підхід представлений такими науковцями як Т. Гунчак, В. Іваніс, Р. Маліновецький, П. Мірчак, І. Нагаєвський, П. Солуха та ін.

Українська наука здійснювала дослідження у двох напрямках. Перший представлений державниками-монархістами, до яких відноситься, у першу чергу, В. Липинський. Вчений представив концепцію українського

монархізму, основою якої стали ідеї аристократизму та класократії. На його думку, без національної аристократії не може бути створена нація. В. Липинський вважав, що аристократію складають «найкращі мужі нації», незважаючи на походження та рівень матеріального стану. Найбільш вдалою є класократія, коли активна меншість (аристократія) приймає участь у діяльності всіх гілок влади, шляхом обрання її з усіх прошарків суспільства. Це можуть бути й хлібороби, промисловці, фінансисти, купці, інтелігенція тощо. В свою чергу, ці групи поділяються на організаторів та організованих. Організатори є аристократами, організовані представляють собою пасивну більшість. Розвиток та стабільність такої монархії залежать від можливості аристократії до ротації по двох напрямках: по горизонталі та по вертикалі. Головним аспектом щодо об'єднання та служіння державі національної аристократії повинен стати територіальний, а не національний чинник. В. Липинський вважає, що: «свідомість своєї території, любов до своєї землі всіх її мешканців» є найголовнішим у цьому процесі [34, 35].

В. Липинський зазначав, що «однією з причин поразки національної революції також була слабкість та нечисленність української еліти – аристократії, яка ще до того ж спиралася на традиції чужої державності і політичних культур. Тому вирішальною передумовою нового відродження української держави ... повинно стати формування української національної аристократії» [34, 43].

Інший напрямок представлений Д. Донцовим, який робив наголос на радикальний націоналістичний аспект. Він використовував думки Г. Зіммеля, Ф. Ніцше, В. Парета, Ж. Сореля та сформулював власні ідеї щодо нового українського націоналізму в роботі «Націоналізм». Головним постулатом даної теорії є положення про створення національної еліти, яку він називає «вибраною ініціативною меншістю». Д. Донцов вважав, що «не народні маси творять історію, а відважна, спрагнена влади ініціативна меншість, яка є підставою «всякого майже суспільного процесу» [16, 290]. Далі він визначає, що «це група, яка формує неясну для «неусвідомленої»

маси ідею, робить її доступною цій масі і, нарешті, мобілізує «народ» для боротьби за цю ідею». І тому, «...ніколи пасивна юрба, а лише активна меншість можуть бути суспільно-творчою силою...» [16, 290]. Вчений визначав завдання такої еліти, а саме – просування у свідомість та культуру українців національної ідеї, відповідної ідеології та формування нового світогляду.

Ідеї елітарності Д. Донцов розвинув у багатьох статтях, зокрема, в літературно-науковому віснику. В цих статтях він спирався на своєрідні містичні фактори, які впливають на процес формування української еліти. Головним фактором є воля до панування та до боротьби, формування характеру, «крові вищого гатунку». На думку Д. Донцова, «будь-якій нації, в якій є бажання сформувати власну еліту, слід виховувати її на революції характеру наступного покоління, який зробить з наших ідей аксіоми, з переконань – догму віри, щоб сиділи вони не в книжках і програмах, а в крові» [18, 332, 348, 350-351].

Цікавою є стаття Д. Донцова «Партія чи Орден?», де здійснено дослідження європейських політичних партій, які існували в той час. Зокрема, це аналіз фашистських та більшовицької партій. Вчений вважає, що «такі політичні партії стали з часом схожими з чернечими орденами за ознакою формування на основі ірраціональної містичної віри в ідеологічну догматику та на основі ідеї активної меншості, яка проводить більшість» [19, 116]. Така елітарність та антидемократичний характер цих політичних партій є необхідними для партій нового українського націоналізму, які повинні мати змогу боротися за владу.

В умовах галицької історії 20–30-х років ХХ століття його послідовниками стали Є. Онацький та Р. Єндик. Так, Є. Онацький, посилаючись на положення християнської філософії щодо «безкінечної вартості кожної людської душі», стверджує, що «без розвитку індивідуальності не може постати української нації» [41, 30].

В рамках даного дослідження цікавою є праця Д. Донцова «Дух нашої давнини» (1943), в якій він сформулював «ідею ієрархізованої суспільності», базою створення якої має бути розподіл на касти, основою ж панівної касти мали стати «не містичний демос, не маса (демократія), ані та чи інша кляса (клясократія)..., а лише каста кращих людей». Тому, вважав Д. Донцов, «... ні демократія, ні клясо-кратія, ні дцю-кратія, лише аристократія, каста кращих людей» [17, 137]. Поставивши таке питання, Д. Донцов зробив наступний крок у теорії елітаризму, оскільки звузив рамки поняття «еліта» до поняття «каста». За змістом, за своїми якостями це поняття особливе, бо «... каста правителів... повинна бути окремою громадою, зліпленою, по-перше, з іншої глини, викута з іншого металу, ніж інертна, байдужа, хитлива маса; по-друге, – мусить займати окреме становище, власне створити з себе окрему касту... по-третє, – мусить ця каста виказувати зовсім окремі прикмети духа й душі, інші ідеї мусять горіти в її головах, аніж це в обмеженій, нездібній... народній масі» [17, 140].

Теорію ініціативної меншості продовжив в своїх пошуках М. Шлемкевич, який вважав, що саме національне провідне коло зможе забезпечити результативність української революції. Ці елітарні групи визначають відповідні національні принципи, пріоритети та ідеали. Саме це одне з головних завдань та покликання української політичної еліти. На жаль, подальші світові події (Друга світова війна) привели к припиненню пошуків у цьому напрямку. Зупинив свою діяльність галицький «П'ємонт», який виступав в якості духовного ідеологічного центру в рамках розвитку політичної думки. Тому дослідження політичної еліти велися в напрямку лише недемократичних режимів, де переважали несправжній егалітаризм та політична еліта у формі номенклатури.

В Україні за радянських часів центральна влада уважно слідкувала за тим, як формувалися національні номенклатури та здійснював безпосередній контроль за цим процесом. Тому українська політична еліта формувалася саме в такій ситуації. Спочатку була ліквідована стара політична еліта,

частково знищена українська шляхта та почався процес так званого «номенклатуроутворення». Почався процес створення пролетарської інтелігенції. Українці виступали як представники нижчої або середньої ланки влади. Зверху обов'язково знаходилися представники пролетаріату. Таким чином була створена радянська номенклатура, заснована на більшовицькій ідеології та гаслах, яка з часів піддалася ерозії та відбувся її занепад і деградація.

В історії ми вже зустрічалися з аналогічним явищем, коли зміна соціально-політичної системи виводила в еліту новий суспільний клас. В цьому випадку формування нової політичної еліти є відмінним від того, як це відбувалося раніше. Це залежало від того, що джерела, які раніше існували, тут не спрацьовували, або їх функції було змінено. Слід зазначити, що відповідними знаннями або якимись іншими якостями не володів окремий пролетарій, а уся група пролетаріїв ці якості мала, і вона була великою соціально-політичною групою, з якої й формувалася політична еліта. Саме з такої політичної еліти складалася верхівка «партії авангардного типу», яка визначається як ленінська модель, і, відповідно починали працювати закономірності, які були обґрунтовані Р. Міхельсом.

В. Ленін визначив у свій час навіть критерії добору номенклатури – сумлінність у праці, політичні позиції, знання справи, адміністративні здібності. При цьому В. Ленін вже тоді розрізняв «політичне керівництво» та «управління», тому найбільш важливими якостями вважав сумлінність, політичну надійність та відданість. Номенклатура та верховні органи влади, до яких відносилося Політбюро, створювалися саме для політичного керівництва країною, для того, щоб здійснювати керівництво управлінням. Управління ж здійснювала безпосередньо радянська влада, народногосподарські спеціалісти, експерти, а керувати – тільки більшовики-політики, які були фанатично віддані справі та дійсно політично надійними. Тому вся повнота влади віддавалася комуністичній партії [33, 97].

Загалом, радянський період характеризується відсутністю конкуренції в науці, повним монополізмом у суспільних науках, ідеологічним монотеїзмом. Суспільні науки, покликані розробляти ідеї про розвиток суспільства, були зведені до коментування, що позбавило їх евристичних функцій, задогматизувало і врешті сакралізувало їх.

Коли почалися трансформаційні процеси перебудови і Україна стала незалежною, почався і процес детронізації української номенклатури, і це стало початком нового періоду в створенні української політичної національної еліти та нових підходів в науці.

Так, в 90-х роках минулого століття з'являються ґрунтовні роботи в цьому напрямку. В. Бебик, О. Гарань, М. Головатий, М. Кармазіна, В. Кравченко, Б. Кухта, С. Наумкіна, В. Полохало, М. Шульга й інші українські науковці ґрунтовно досліджували різні аспекти феномену політичної еліти.

Більшість українських політологів критично негативно оцінювали стан політичної еліти на початку ХХІ століття в Україні, вважаючи її «неототалітарною». Однак, можна стверджувати, що вона й досі залишається олігархічною та клановою. Деякі автори не вважають політичну еліту основним прошарком виконання державотворчої функції (наприклад, І. Дмитрів, Ю. Загоруйко, С. Мирошніченко, Р. Павленко, В. Полохало та ін.). Інші науковці вважають, що необхідно формувати нову політичну еліту і проводять цікавий аналіз щодо визначення закономірностей її розвитку на основі позицій елітаризму (М. Головатий, С. Залупко, Ю. Луканов, Б. Кухта а ін.). Зокрема, ґрунтовною працею для того часу є монографічне дослідження Б. Кухти «Політичні еліти і лідери» (1996 р.). Цікавий аналіз у цьому напрямку був представлений і зарубіжними авторами (Ж. Блондель, А. Зіглер, Х. Г. Майер, А. Хасс та ін.).

В рамках даного дослідження також були проаналізовані праці, які стосуються питання щодо визначення політичної волі в ракурсі діяльності політичних лідерів та елітарних груп. Серед сучасних досліджень слід

зазначити наукові дослідження І. Алексеєнка, С. Бульбенюка, М. Головатого, В. Горбатенка, О. Кучабського, М. Лесечко, С. Матвеева, В. Смирнової, А. Чемериса, В. Юрчишина та ін. В працях цих авторів представлений аналіз визначення політично значимих рис й якостей особистості, політичного лідера тощо.

На початку ХХІ століття з'явилися нові дослідження в цьому напрямку. Це як дисертаційні дослідження, так і монографічні. Щодо ґрунтовних монографічних праць, то тут слід відзначити роботу О. Крюкова «Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення», який досліджував політико-управлінську еліту України в аспекті державотворення [29]. Сучасну управлінську еліту в Україні досліджено групою авторів, таких як М. Пірен, В. Ребкало, В. Тертичка, які в своїх дослідженнях представили якісні характеристики еліти, шляхи та методи їх підготовки [48].

У 2009 році вийшла монографія В. Корнієнка «Ефективність політичного лідера: критерії та механізми реалізації в сучасній Україні», в якій науково обґрунтовано визначалися критерії діяльності та механізми реалізації управлінських функцій політичного лідера [27].

В рамках дисертаційних досліджень варто відзначити і роботу Н. Латигіної «Політичні еліти в системі управління посткомуністичним суспільством (структурно-функціональний аналіз)» (2000 рік). Автор акцентує увагу на «проблемах виникнення та формування політичної еліти в аспекті управління посткомуністичним суспільством. В роботі розглядаються елітарні концепції, визначається сутність політичного елітаризму в рамках управлінського процесу, вивчається специфіка формування нової політичної еліти в Україні, та те, яким чином на це впливають політичні партії та групи тиску» [32].

У тому ж, 2000 році була захищена кандидатська дисертація Л. Козловської, яка здійснила порівняльний аналіз формування української політичної еліти на зламних етапах ХХ століття. В роботі дається

«характеристика подальшого майбутнього розвитку політичної еліти в Україні, визначаються перспективи даного процесу». Авторка роботи визначила «значення масонства у формуванні української політичної еліти на початку ХХ століття». Головна увага нею «надається історичному аспекту, еволюції політичної еліти, ролі в цьому процесі підприємницької еліти». Авторка характеризує «форми трансформації політичної еліти, від номенклатури до періоду незалежної України» [26].

С. Чемякова в 2002 році захистила кандидатську дисертацію за темою «Правляча еліта України: сутність, особливості та протиріччя формування і функціонування», в якій головна увага була приділена особливостям та суперечностям формування правлячої еліти в Україні. В дослідженні розглянуто «специфіку даного процесу в соціально та політично нестабільних суспільствах. Акцент робиться на визначенні терміну «справедливість» в контексті елітарних концепцій». Авторка визначає, що «політична еліта може бути, як ключовим рушійним фактором, так й гальмом демократичного реформування суспільства» [55].

У 2003 році Л. Мандзій присвячує свою роботу розгляду правлячої політичної еліти України, її сутності та етапам становлення. Зокрема, «проаналізовано етапи виникнення, формування та розвиток основних теорій еліт у контексті визначення суті правлячої політичної еліти; досліджено періодизацію розвитку основних станів теорії політичної еліти; розглянуто теоретичні концепції та виявлено тенденції розвитку даної еліти у перехідних суспільствах, в основу яких покладено формування демократичної системи влади; розкрито передумови становлення правлячої політичної еліти в Україні» [36].

У 2004 році в роботі О. Логвиненко, був здійснений аналіз політичного лідерства та управлінської еліти в суспільствах, які знаходяться на перехідних етапах. Зокрема, автор звертає увагу на «закономірності, моделі та ресурси становлення політичного лідерства управлінської еліти різних рівнях. В роботі проведено історичний та понятійний аналіз даного лідерства

та на базі загальної теоретичної моделі політичне лідерство розглянуто як певний вид і рівень політичної діяльності управлінської еліти. Як основний політичний ресурс еліти визначено власний демократичний вибір, соціально орієнтоване партнерство з громадянами, виконання соціально-прогностичної функції. Показано, що за сучасного періоду управлінська еліта за своїм соціально-політичним статусом є найбільш інституціоналізованим та повноважним суб'єктом політичного лідерства. Автором визначено параметри суспільно-політичного прогнозу управлінської еліти в політичній, економічній, соціальній та владній сферах майбутнього розвитку українського суспільства» [35].

У 2007 році О. Дацаківська присвятила своє дослідження політичній еліті в аспекті проблеми легітимації. Акцент зроблено на аналізі проблеми легітимації політичної еліти України в період 1990–2006 рр. В роботі, зокрема, визначено «основні джерела та типи легітимації, проаналізовано основні підходи щодо розуміння легітимності політичної еліти; сформульовано визначення понять легітимності, легітимації та політичної еліти; розглянуто особливий тип політичних ситуацій – легітимаційну ситуацію; визначено причини виникнення цих ситуацій» [12]. В роботі проаналізовано джерела легітимації політичної еліти України, вивчено їх вплив на політичних діячів і чиновників. Значна увага приділяється розкриттю особливостей легітимації бюрократії, визначенню типів співвідношення між політиками та бюрократією.

У 2008 році В. Добіжа проаналізувала формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні. В своїй роботі авторка висвітлює розвиток політичної культури владної еліти в Україні за умов переходу від однієї суспільно-політичної системи до іншої (1990-х років – початок XXI ст.) Авторкою проаналізовано «основні етапи її становлення та розвитку, виявлено специфічні риси у періоди формування в Україні демократичних засад суспільства та суспільно-історичної трансформації. Досліджено політико-культурні орієнтації владної еліти періоду становлення

й утвердження незалежності України та регіональні аспекти політичної свідомості та культури владної еліти. Проаналізовані етико-моральні та правові чинники формування професійної політичної культури владної еліти» [15].

Щодо монографій, то у 2008 році вийшла в світ книга Ф. Турченка «Політична еліта в історії України». В ній розглянуто питання «становлення радянської політичної системи; розкрито феномен лідерства в політичному протистоянні за доби української революції 1917–1920 рр.; проаналізовано особливості формування та наслідки діяльності більшовицької номенклатури в радянській Україні у 1917–1938 рр.; визначено стереотипи світогляду чекістів під час «Великого терору» 1937–1938 рр.; висвітлено проблеми партійно-радянської номенклатури в Україні в 1945–1948 рр.; описано процес формування політичної еліти в країні у перехідний період 1989–1993 років» [53].

У 2010 році була захищена дисертація В. Рихлік, в якій розглянуто особливості становлення сучасної української політичної еліти. Зокрема, автор наводить тлумачення поняття «сучасна українська політична еліта», під якою розуміє «привілейовану частину суспільства, що знаходиться при владі, яка бере безпосередню участь у прийнятті та здійсненні політичних рішень, але при цьому не обов'язково наділеною певними моральними, розумовими чи будь-якими іншими здібностями, але чітко усвідомлює свої інтереси. Автор визначає, що основною метою своєї діяльності еліта вважає конвертацію політичного капіталу в економічний чи навпаки. В роботі «визначено основні передумови формування політичної еліти незалежної України та здійснено класифікацію процесу їх становлення, що пов'язано із зміною політичної еліти на виборах, які відбувались протягом 1991–2009 рр. Виділено та проаналізовано періоди становлення сучасної української еліти» [49].

У 2011 році Т. Палазова в своїй кандидатській дисертації визначила особливості становлення політичної еліти на пострадянському просторі. В

роботі досліджено «роль політичної еліти в трансформаційних і модернізаційних процесах пострадянських країн, виділено чинники негативних тенденцій у діяльності пострадянської еліти». Авторка, зокрема, визначає, що «недемократичність партій, авторитаризм в їх керівництві, а також незацікавленість більшості політичної еліти в подальших реформах, є ризиком для демократичного розвитку держав пострадянського простору». Авторка доходить висновку, що «у випадку перебільшеної персоніфікації влади та політичних еліт акторами політичних процесів є окремі фігури, які впливають на всі галузі політичного життя країни, політичний режим держави, на поле політичних гравців і специфіку приходу до влади на всіх рівнях» [44].

У 2011 році В. Маркітантов у своєму дисертаційному дослідженні розглянув регіональні політичні еліти України. На підставі аналізу концептуальних характеристик політичної еліти автором визначено «сутність, параметри та головні функції регіональної політичної еліти, досліджено особливості процесу її формування та трансформації, з'ясовано вплив виборчої системи, конституційної реформи та виборчого законодавства на формат регіональних політичних еліт, зміни якісних параметрів за результатами політичних виборів». В роботі представлено «порівняльний аналіз депутатських корпусів різного рівня у Хмельницькій і Львівській областях упродовж усіх етапів їх розвитку, виокремлено особливі риси їх характеристик на кожному етапі. З'ясовано спільні характеристики та особливості тенденцій розвитку регіональних політичних еліт досліджуваних областей» [38].

Заслуговує всебічної уваги ґрунтовна монографія Г. Щедрової та С. Щедрова «Формування політичної конкуренції еліт в сучасній Україні», яка присвячена розгляду конкуренції політичних еліт в рамках демократичних механізмів регулювання цим процесом. Автори приділили значну увагу «правовому аналізу, типології політичного лідерства», пропонуючи доцільність впровадження конкурентних механізмів і роблячи

висновок, що саме це допоможе надалі демократизувати нашу політичну систему [59].

У 2016 році вже з'являються дослідження нового напрямку, в яких використовуються поняття та категорії, що будуть застосовані в даній роботі. Так, І. Гербут розглядав в своєму дослідженні «виборчу інженерію» в якості інструменту щодо забезпечення політичної консолідації у демократичному суспільстві. Автор вважає, що «завданням виборчої інженерії, яка не зводиться до механістичного вибору моделі виборчої системи, є консолідація інтересів громадян і створення сприятливих умов для керівництва суспільними процесами, що позитивно впливає на зміцнення демократичних інститутів». В роботі класифіковано основні «суб'єкти виборчої інженерії та визначено розуміння її консолідаційного потенціалу» [7].

У рамках даного дослідження викликає певний науковий інтерес і аналіз такого феномену, як політичне лідерство, який в роботі розглянуто в аспекті формування елітарних груп. Було розглянуто та проаналізовано наукові розробки у цьому напрямку таких авторів, як В. Бебик, Д. Видрін, М. Головатий, В. Горбатенко, В. Журавський, І. Курас, Б. Кухта, В. Літвин, М. Михайльченко, С. Наумкіна, О. Новакова, Ф. Рудич, О. Траверсе та інші. В роботах цих авторів дається загальнотеоретичний аналіз проблем політичного лідерства. Слід зазначити, що на українську політичну думку цього напрямку впливають різні фактори, зокрема історична та політична спадщина, яка відображає головні етапи світової історії та їх вплив на українське суспільство та держав в цілому.

Таким чином, вивчення функціонування політичних еліт залишається одним з найбільш своєчасних напрямків як політичної науки, так і політичної практики. Можна говорити про такі напрямки дослідження: визначення політичної еліти (аналіз етнічної, конфесійної, класової, партійної приналежності представників правлячої верстви); структура політичної еліти (взаємозв'язок між індивідуальними і груповими

суб'єктами, ступінь їх згуртованості і поліцентричності з точки зору розподілу влади); відносини політичної еліти з зовнішнім середовищем: взаємодія політичного керівництва з суспільством (внутрішня політика) і міжнародною системою (зовнішня політика).

1.2. Концептуальні підходи та методологічні засади дослідження елітарного концепту.

Науковий інтерес до політичної еліти є досить давнім і займає одне з головних місць у політичній науці. Науковий дискурс у цьому напрямку відбувається у більшості суміжних наукових напрямків.

Питання про теоретичні підстави дослідженні еліт може вважатися зайвим: є класичні тексти, є сучасні теоретичні доробки. Сучасні вчені елітологи сходяться на думці, що «політичні еліти – це індивіди, чії стратегічні позиції в важливих і владних організаціях і рухах дають їм можливість безпосередньо, стійко і регулярно впливати на прийняття політичних рішень. Це визначення є найбільш популярним, воно практично є стандартом у дослідженні еліт, навіть якщо різні вчені використовують різні прикметники або дієслова для визначення того, як саме еліта «безпосередньо впливає на прийняття рішення» [66, 176]. Як правильно зазначає А. Дука, «...використання однакових слів сприймаються як загальні поняття та терміни, та створює у деяких вітчизняних вчених ілюзію щодо правомірності принципово єдиного теоретичного простору у вивченні еліт. Тобто, питання щодо того, хто конкретно реалізує політичну владу – народ, еліта або лідер, – і сьогодні залишається одним з найбільш актуальних проблем в політиці» [21].

Еліта не якась відносне поняття, це цілком певна перманентна частина людства, що має на протязі століть свою основу, що складається з відповідних прізвищ або кланів, вона відтворює схожий людський тип, має схожі завдання, які практично не змінюються з часом.

Як відомо, термін «еліта» (від лат. «Electus» – краще, добірне, вибране), широко використовується в сучасних науках, має два значення: володіння кращими якостями та приналежність до кращої частини суспільства, яка володіє видатними якостями. З часом його почали застосовувати для визначення людей, які є обраними. Спочатку мова йшла про знать, як соціальний прошарок, про «високі прошарки» суспільства. Вже в елітистських теоріях та концепціях поняття еліти стало головним. Відповідно до даного підходу соціальна структура завжди включає в себе привілейовані групи, які здійснюють стратегічні функції розвитку, а решта суспільства виконує інші функції.

Елітистська парадигма створилася як сукупність різних підходів та концепцій, відповідно до яких головними складовими суспільства є деякі привілейовані групи, які знаходяться в меншості по відношенню до населення, але при цьому, саме вони панують над меншістю. В рамках елітистських підходів структура суспільства, його стратифікація, вплив еліти на цей склад, – розглядається через призму легітимності влади, а саме, через розуміння того, як влада утримується та легітимується. І цьому аспекті у цій доктрині в різний час були свої прибічники та критики. Зокрема, критика доктрини була направлена на те, що вона несумісна з теорією демократії та розвитком самоврядування, мова йшла про ігнорування значення мас та окремою людини щодо можливості їх впливу на політичну владу.

В політичній науці існують історичні періоди щодо формування теорій щодо розуміння політичної еліти: перший етап – первинні представлення та дослідження еліти в соціуму (VI в. до н. е. – XIX ст.); другий етап – відбувається формування класичних теорій еліти (XIX–XX ст.); третій етап представлений новим поглядом на класичні теорії (друга половина XX–XXI ст.). На цьому етапі формуються нові самостійні наукові підходи. Це – кратологічний, технократичний, неотехнократичний, мерітократичний, етнократичний, концепції «пакту» еліт та «конвергенції» еліт,

демократичний елітизм, партократична, плюралістична та ціннісна теорії еліти.

Більшість підходів до пояснення феномену еліти поділяються між собою за напрямками: психологічний напрямок, відповідно до якого маси наслідують еліту; технологічний напрямок, відповідно до якого, головним є здатність організовувати процес; історичний напрямок, відповідно до якого в суспільство має різні прошарки (нижчі та вищі), тобто, розподіл на елітарні групи та масу.

Стародавні філософи Платон, Аристотель та Геракліт вже тоді цікавилися питаннями того, а чи є необхідним та доцільним розподіл суспільства на елітарні групи і звичайних людей, якими керує еліта. Серед філософів того часу більш чітко висловив свою думку Платон, який вважав, що неможна наближати народ до управління державою. Платон говорив, що народ це – «натовп», якому не властива мудрість. На його думку, тільки аристократія володіє необхідними для управління якостями. Це такі чесноти, як взаємоповага, розум, хоробрість, мужність та інші високі якості.

Важливий внесок у розвиток елітарних теорій та концепцій внесли А. Августин, Ф. Аквінський, Т. Гоббс, Іларіон, Нестор, Н. Макіавеллі, Е. Роттердамський, Ш.-Л. Монтеск'є, Дж. Локк та інші мислителі, праці яких дають й сьогодні можливість розглядати еліту з різних позицій. Наприклад, в аспекті історичного розвитку суспільства О. Шопенгауер вважав еліту необхідною. На його думку, «вона володіє надзвичайними рисами «надлюдини» та намагався визначити найліпші форми та ефективні засоби управління державою та суспільством» [60, 125]. Це ж саме робили й Г. Гегель та З. Фрейд, та багато інших науковців.

Слід сказати декілька слів щодо класиків в рамках елітарних підходів: до таких людей В. Парето відносив тих, що «... досягли високих результатів у своїй діяльності»; Х. Ортега-і-Гассет до еліти відносив тих, хто «... користується в суспільстві найбільшим рівнем престижу, статусу та багатства, людей, що володіють інтелектуальними чи моральними

перевагами над масами та високе почуття відповідальності». На його думку, людина еліта – «це ...люди великого шляху, що прийшли в цей світ творити, ті, хто вимогливий до себе, бере на себе «працю та борг», а людина маси – та, хто живе «без зусиль, не намагаючись себе виправити і поліпшити, хто пливе за течією» («малий шлях») [43, 121]. Провідними ознаками «людина еліти» є компетентність, високий професійний та культурний потенціал, самовдосконалення, творчість, «служіння» як усвідомлений вибір, а «людина маси» – теоретична «закоцюрбленість», ілюзія самодостатності, відсутність стимулу до саморозвитку, самовдоволене «перебування» в дурості, «жадання». Перший сповідує цінності творчості, пізнання як служіння загальнонаціональним, загальнолюдським завданням, другий же, прихильний до цінностей споживання та не виходить за перспективу власного одновимірного існування. Цивілізація цікавить його не сама по собі, а лише як засіб задоволення зростаючих прагнень [43, 122]. З. Фрейд вважав, що «елітою є богонатхненні особистості, які володіють харизмою» [54, 124]; А. Тойнбі стверджував, що «це творча меншість суспільства, на противагу нетворчої більшості» [52, 163]; А. Келер представляв еліту як «...меншість, яка виконує найважливіші функції в суспільстві та має найбільший вплив на нього» [68, 34]. Г. Моска в якості еліти бачив «...правлячий політичний клас – організовану меншість, найбільш активних людей у політичній сфері, які зорієнтовані на владу» [40, 189]. А. Етціоні розуміє політичну еліту як «...окрему групу соціуму, яка займає позиції у владі та визначає соціальне життя суспільства» [63, 220]. На думку Л. Саністебан, «...політична еліта є організованою меншістю, яка володіє владою» [50, 85].

В. Парето визначав свою думку через те, що завжди в світі повинна правити обрана меншість, яка володіє значними соціальними та психологічними якостями. Саме це і є еліта. Головна думка В. Парета в тому, що «...ці люди дуже відрізняються за своїми розумовими якостями, здібностями, працьовитістю та духовним наповненням». Науковець вважав,

що «...еліта – це така група людей, яка володіє найвищими якостями в тій або іншій сфері життєдіяльності, їх виділяють значні результати або досягнення творчого, наукового, технологічного або управлінського характеру» [45, 86].

Відповідно до галузей суспільного життя В. Парето виокремлював «економічну, політичну, наукову, художню, промислову еліти і т. д. Зокрема, політичну еліту він поділяв на правлячу, яка безпосередньо і з певною ефективністю здійснює управління, і неправлячу контр-еліту – це такі групи, представники яких володіють відповідними для еліти рисами, але в них відсутній доступ до функцій управління. Перешкодою в даному випадку є власний статус та інші ознаки» [45, 87].

Г. Моска представив науці організаційний підхід, відповідно до якого соціум складається з двох прошарків, що є нерівними в аспекті свого стану та впливу на суспільство. Це «клас керівників» і «клас керованих». Головнішим критерієм створення керівного класу є «здатність здійснювати управління іншими людьми, а саме – це наявність організаційних вмінь та навичок, здібностей, матеріальних, моральних та інтелектуальних переваг. Цей клас намагається виправдати своє таке становище по відношенню до влади, використовуючи універсальні моральні принципи, які визначають його інтереси та цінності» [40, 190].

Г. Моска звертає увагу на визначення окремих, притаманних їй якостей; цінними є його розробки щодо аналізу динаміки еліт. На його думку, «в політичній еліті відбуваються постійні зміни, які проявляються в таких напрямках: щодо першого напрямку, то це – аристократичний, який показує намагання правлячого класу будь-як (формально, або неформально) домогтися наслідування свого статусу; другий напрямок – це демократичний, який показує оновлення політичної еліти, яке відбувається з найкращих та здатних до управління представників, яких висувають з нижчих прошарків суспільства за допомогою виборів і т. д.» [40, 191]. Перший напрямок характеризується посиленням тенденцій аристократизму,

маючи «негативні перспективи деградації та закритості, а демократична тенденція посилює демократію та з часом сформується відкрита еліта на засадах представництва, ротації та контролю влади» [40, 191].

Варто згадати і про партократичну концепцію еліти, яку представляють такі вчені, як Р. Міхельс, В. Ленін, М. Восленський, М. Джилас та інші. В рамках даного напрямку досліджуються перспективи діяльності та зміни в партійній еліті. Зокрема, Р. Міхельс акцентує увагу на дослідженні партійної еліти і розвиває організаційний підхід щодо розуміння механізмів елітарної влади. На його думку, «організація та структура суспільства вимагає появу елітарних груп та їх відтворення». Р. Міхельс на основі аналізу діяльності та структури «німецької соціал-демократії» представив «закон олігархізації політичних партій, відповідно до якого виділення та підйом правлячої верхівки партії є незворотнім процесом» [71, 27].

Варто зазначити, що роздуми Р. Міхельса значно вплинули на сучасну політичну науку. В сучасних суспільствах й досі працюють закони олігархізації, утворення великих та потужних організаційних структур приводить до виділення елітарного сегменту, тому що управління такими організаціями не зможуть здійснювати звичайні люди чи члени партії. З часом формується група, яка здійснює керівництво, поступово виходить з-під контролю тих, ким вона керує, та підпорядковує політику особистим інтересам.

Концепція елітизму в ХХ столітті в політичній та філософській науці продовжують розвиватися, виникають все нові філософсько-політичні течії, які засновані на думці щодо визначальної ролі еліти в суспільстві та політичному житті. Тобто, однією з головних тез даної парадигми є положення, що участь народу в управлінні державою є неважливою. Так, Т. Дай, Р. Дарендорф, А. Етціоні, Г. Лассуел, Р. Мілс, Г. Моска з часом сформували кратологічну та конфліктну парадигми у вивченні еліти. Кратологічний підхід складається з структурного та функціонального

методів, які є необхідними, щоб визначити елементи та соціальні функції еліти. Р. Дарендорф вважав, що «еліта – це така група, яка реалізує владні функції щодо суспільства». Вчений відносить до її складу «визнаних економістів та політиків, науковців та викладачів, представників духовенства, знаних журналістів, військових, юристів»; при цьому відзначає, що «ступінь впливу цих груп еліти в суспільстві є різним» [11, 15].

Науковий та технічний прогрес дав можливість розвитку технократичного напрямку теорій еліти. Це наукові доробки О. Богданова, Дж. Бернхейма, Т. Веблена. Таким чином, відбувається відродження елітарної доктрини і з'являється робота Дж. Бернхейма «Ера організаторів». З часом були представлені неотехнократичні підходи до розуміння еліти. Це роздуми Д. Белла, Дж. Гелбрейта та інших вчених.

У другій половині ХХ століття елітизм розвивався в рамках ціннісного підходу. Це ціннісна теорія еліти, представником якої є К. Мангейм. Еліта – це ієрархія, заснована на власних досягненнях. В рамках меритократії удосконалювався організаційно-управлінський підхід до розуміння еліти. Цей напрямок представлений Дж. Бернхеймом та Д. Беллом.

Більшість ціннісних теорій еліти відрізняє специфічне ставлення до мас та демократії. Тут доречною є думка Ортеги-і-Гассет, що «...лише ті, хто може подолати оману, яка є у багатьох людей, є елітою» [43, 475]. Дисертантка цілком погоджується обґрунтованим висновком, що «розуміння еліти через призму мас дає можливість більш об'єктивного розуміння політичної еліти». Аналогічної точку зору дотримуються й сучасні українські вчені, зокрема, С. Наумкіна, яка вважає, що «зміст поняття еліти стає конкретнішим через зіставлення з протилежним до нього поняттям в дихотомії еліта – маси» [41, 145].

Соціально-філософський прояв моделі суспільства «еліта–маси» спрямований «проти різноманітних «теорій участі»: у теорії еліт відслідковується неоднаковість впливу людей на владу, її ієрархічність і динамічність» [8]. Тут слід звернутися до концепції медіа, яка представлена

Ж. Бодрійяром. Він розглядає сучасні мас-медіа в якості блокатора різних форм соціальної участі. За Ж. Бодрійяром, «мас-медіа направлені на ліквідацію панування політики», під якою автор розуміє «загальну залученість до політичного волевиявлення. На це спрямовані технократичні проекти, які вважають, що розвиток медіа-ресурсів здійснюють демократизуючий та гуманізуючий вплив на соціум, тобто політичний стан співіснує з мас-медіа» [5, 45].

З іншої точки зору – мас-медіа володіють абстрактною формою соціальності медіа-аудиторії та є найбільш широким типом соціальної спільноти. І тому є «специфічним типом спільноти: антиспільнота чи соціальна антиматерія, яка створена електронно, риторично сконструйована, що забезпечує переваги психологічної позиції спостерігача та культурної позиції, як туристів у суспільстві видовищ» [28, 163].

Деякі прихильники ціннісної теорії намагалися визначити конкретні параметри, що характеризують наслідки впливу елітарних груп на суспільство. Цікавою є теорія «самовідновлення пануючого класу» П. Бірнбаума, який, на прикладі Франції, по-іншому представляє склад та сучасну структуру суспільства і визначає, що «в основі такої структури знаходяться соціальні та культурні засади, які суттєво впливають на склад та ролі еліти: недостатня вертикальна та горизонтальна динаміка членів елітарної групи, заслугократія, спадкоємці, стипендіати» [62] і т. п. П. Бірнбаум зазначає про «...наявність добре згуртованого керівного класу, який власне і ідентифікується з елітою. В еліті є керівні фракції і невливові фракції, до яких відносяться працівники інтелектуальної сфери та ліберальних професій. Оновлення сучасної політичної еліти він представляє у вигляді послідовних етапів взаємовідносин між політичною та соціально-економічною елітами: роз'єднання, взаємопроникнення та злиття. Це дає можливість здійснити інтеграцію інтересів та дій різних видів еліт в соціумі» [62].

В цілому ціннісну парадигму можна охарактеризувати наступним чином: еліта є цінною складовою соціуму, яка володіє видатними чеснотами та має вагомі результати діяльності в найбільш важливих сферах для життєдіяльності суспільства та держави. Суспільство визнає панівну роль еліти, тому що вона найбільш продуктивна частина населення, а це відповідає інтересам суспільства. Формування еліти є природнім відбором найкращих людей, так званою «соціальною селекцією», а боротьба за владу – це лише один з засобів, але не головний. Елітарність є проявом сучасної представницької демократії і виходить з принципу рівності можливостей, які розуміються не як статуси та ролі, а як можливі стартові дії.

Неможливо не згадати про концепцію «переходу до демократії» Дж. Хігла та Р. Гунтера, яка стала синтезом головних положень демократії та концепції елітизму. Головними положеннями є такі: «еліта складається з груп, які конкурують одна з одною; динаміка такої еліти характеризується активністю та відкритістю, циркуляція постійна. До еліти надходять нові представники з найкращих членів суспільства; активно та вільно працює опозиційна елітарна група; між цими групами є конкуренція та дискусія; відбувається соціальний контроль над елітою з боку суспільства за допомогою виборів, але панування еліти залишається; зміна еліта може відбуватися ненасильницькими засобами; рівень довіри до еліти визначається рівнем легітимності та може змінюватися в залежності від змін в ціннісних пріоритетах суспільства» [Див. детал.: 64; 66].

Крізь призму активістської парадигми розглядають еліту Дж. Александер, М. Арчер, В. Баклі, Е. Гідденс, А. Етціоні, Т. Заславська, О. Куценко, Н. Луман, Ю. Саєнко, А. Турен, П. Штомпка. Вони роблять акцент на джерелах еліти, на умовах та різних засобах, в яких відбувається поповнення еліти.

Слід зазначити, що досить часто демократія починає руйнуватися, якщо в суспільстві відсутня раціональна еліта. Демократія вимагає створення елітарних груп, що є природним для даного режиму. Саме це зберігає

демократичні засади правління. Як вказує Й. Шумпетер, «...демократія в сучасному розумінні – це не правління народу, а уряд, схвалений народом» [61]. Обмежена участь народу в політичному процесі пояснюється тим, що маси не розуміють демократичних тенденцій та цінностей і принципів демократії, при цьому легко піддаються впливу.

З точки зору елітаристів, демократичний режим діє більш ефективно, якщо елітарний прошарок сформований і здійснює буферні функції між ірраціональною громадськістю та державою. Однією з головних ознак елітарності є потреба суспільства мати еліту, і таке поєднання суспільства, демократії та еліти є необхідним та природним. Елітарна демократія передбачає плюралізм еліт, забезпечує дисперсію, тобто розклад влади на основі протиборства та баланс політичних сил, які представляються різними елітами. Йде конкуренція еліт у боротьбі за владу. Маси, обираючи між елітами, мають можливість впливати на політику, виявляти свої волю та почуття. Крім того, елітарна демократія не відкидає ідеї народного суверенітету – управління еліти заради народу та суспільства.

Прихильники демократичного елітизму бачать в еліті безпосередньо захисника демократії. Й. Шумпетер, вивчаючи вплив на економіку соціальних, політичних і культурних чинників, приходять до висновку, що «політика – це продовження економіки, і розглядає внутрішньо-елітну боротьбу з позиції ринку та конкуренції». Він і його прихильники стверджують, що «суспільство виробило механізми, які дозволяють проводити відбір найбільш здібних представників до правлячої еліти, в яку в сучасних демократіях потрапляють найбільш здібні до керівництва» [61]. Г. Алмонд взагалі виступає за «...обмеження політичної активності мас, щоб вони не заважали діяльності еліти» [2].

У 70-х роках ХХ століття виник новий напрям у вивченні теорій еліт. Він отримав назву плюралізму (множинності) еліт. Їх нерідко називають функціональними теоріями еліт. Вони виходять з існування безлічі еліт (професійних, регіональних, релігійних та ін.), кожна з яких виділяє свою

власну еліту, що має свої інтереси. Різноманітні демократичні механізми (вибори, референдуми, опитування, преса, групи тиску і т. д.) обмежують дію відкритого «залізного закону олігархічних тенденцій» Р. Міхельса і дають можливість утримати еліти під впливом мас. Доступ до елітарної групи дають особисті характерні якості, знання, активність, а не матеріальні ресурси чи статус у соціумі. Прихильники цього напрямку багато в чому ідеалізують реальність. Численні емпіричні дослідження свідчать про явну нерівномірність впливу різних соціальних верств на політику [71, 25]. Більш докладно про цей напрямок буде представлено в наступному підрозділі.

Антиподом плюралістичного елітизму виступають ліволіберальні теорії еліт. Р. Мілс у 1950-ті роки намагався довести, що «США є прикладом керування суспільством та державою за допомогою однієї пануючої еліти». Представляючи політичну еліту в вигляді піраміди з трьох рівнів, Р. Мілс вказував, що «найважливіші політичні рішення приймаються на верхньому рівні. Вибори не дають достатньої можливості впливати масам на еліту, а відповідне місце в головних суспільних інститутах такий вплив забезпечує» [39, 322].

Політичні керівники розвинених країн згодні з основними принципами існуючої ринкової системи. Основні постулати ліволіберальної концепції еліт піддаються критиці, особливо твердження про закритість пануючої еліти, безпосереднє входження до неї великого бізнесу та інше. Тому в політичній діяльності вони прагнуть гарантувати стабільність суспільного устрою, заснованого на приватній власності та плюралістичній демократії.

Незважаючи на негативне ставлення до елітизму, В. Ленін також звертався до цієї теми. Він розробив специфічну концепцію політичної еліти як авангарду партії робітничого класу, яка покликана керувати суспільством аж до побудови соціалізму та комунізму. Партократична теорія еліти отримала реальне втілення в соціалістичних країнах. Її основними рисами є глобальний, месіанський характер політичної еліти, походження з

незаможних класів, перш за все, – з пролетаріату. Найважливішою ознакою визначається жорстка ієрархічність з високим ступенем групової інтеграції.

Що стосується традиційних суспільств, то доцільно згадати позицію О. Дугіна, яка є досить суперечливою. Так, науковець вважає, що варто вести мову про інформацію щодо еліти, яку сприймають маси. Зокрема, він вказує, що «... коли ми розбираємо міфи, перекази, хроніки і обряди традиційного суспільства, то маємо справу переважно з інформацією, що стосується саме сакральних еліт. Саме вони відображають деталі прихованих конфліктів, тонких ідеологічних і релігійних колізій, кастових протиріч, династичних проблем, що розгортаються в лоні еліт. Для інших верств населення – нижчих каст – ці ж сюжети сприймалися як архетипічні парадигми, як епічні перекази, що представляють зразок для наслідування, вивчення, емоційної, психологічної та моральної співучасті» [20, 133]. На думку дослідника, ці особливості показують й іншу сторону: «за кадром картини світу сакрального суспільства залишається життя мас – нижчих каст. Кількісно ці маси є більшістю, але кастова система влаштована таким чином, що опис і розгляд їх життя не вважається в традиційному суспільстві нагальним завданням» [20, 133]. Тобто, вчений робить висновок, що «наявність в традиційному суспільстві нижчих каст, нееліт, мас, нічого не змінює в його змістовній стороні. Ці нижчі касты, маси, ті верстви традиційного суспільства, які не потрапляють до еліти, ототожнюють своє буття не зі своєї кастою, а саме з елітою. Звичайна людина в такому суспільстві сакрально переживає та осмислює себе як персонаж міфу, культу або королівської хроніки. Якоюсь мірою він бере участь в житті еліти, шляхом міфологізованої та архетипічної інформації про неї. Маси в традиційному суспільстві не усвідомлюють себе як маси, вони сприймають себе як продовження еліти» [20, 133].

О. Дугін проводить аналогію з релігійними засадами. Зокрема, на його думку, це відображено в православній символіці шлюбу: «в ході вінчання над нареченим і нареченою тримають царські корони – звідси слово

«вінчання», «вінець» (тобто «корона»). У православному таїнстві шлюбу чоловік з найнижчих прошарків виступає в своєму архетипічному образі як володар, цар або князь» [20, 134], тобто він ритуальним чином ототожнюється з вищими прошарками суспільства, тобто – з елітою.

Продовжуючи тему партократичної концепції, слід згадати поняття «правлячий клас», яке вперше було введено М. Джіласом для позначення номенклатури, яка існувала в радянському суспільстві, і яку він визначав як бюрократичну «сталінського зразка». Достатньо ґрунтовну характеристику понять «правлячий клас» і «еліта» дає Дж Хігл. Зокрема, він вважає, що «сутність еліти – в її можливості пливати на важливі політичні рішення, а не в тому, на якій посаді знаходиться представник елітарної групи. При цьому, якщо мова йде про демократичний політичний режим, то важливим є можливість критикувати дії правлячої еліти без остраху на переслідування. Це елітарні групи, які не мають формальних важелів, але володіють авторитетом в суспільстві, і це змушує владу прислухатися до вимог суспільства. Тому політична еліта та правлячий клас – це не тотожні поняття, вони мають різний зміст» [14, 78]. В еліту ж, як вважає Дж.Хігл, «...потрапляють на підставі особистих якостей, неформальних зв'язків і лідерських ознак, що проявляються в соціально-політично значущих сферах. Тобто, «правлячий клас» – це ієрархія «крісел», тоді як еліта – це зібрання імен» [65, 15].

В рамках елітарної моделі виділяють теорію захоплення влади правлячою верхівкою, теорію занепаду американської демократії та теорію самовідновлення панівного класу, які поєднує ідея, що елітарні групи в даному випадку є однорідними та складають триєдність влади: економічної, політичної та військової.

Ще один важливий термінологічний аспект, на який хотілося б звернути увагу, – це проблема розрізнення лідерства та еліти. У зв'язку з цим важливим стає питання: чим елітарність відрізняється від спорідненого їй феномену лідерства? На думку В. Демідова, який розглядав випадки, коли

«один або декілька лідерів, втрачаючи лідерський статус, набувають якості члена еліти». В якості приклада наводиться таке: «комуністи-лідери робочого руху після перемоги соціалістичних революцій у багатьох країнах часто перетворювалися на нову еліту, але одночасно втрачають можливість (та втрачають свою роль) бути справжніми лідерами». Тобто, на думку П. Демідова, «елітарність за своєю суттю більш важливіша, ніж лідерство. Лідер може бути знищений еліти, а не навпаки» [13, 24–34].

Слід зазначити, що необхідно враховувати такі підходи, в яких відображені окремі еліто-психологічні ідеї, що розкривають рівень інтелекту особистості, неординарність мислення, здатність помічати незвичайне в житті і приводити його до руху, сутність загальної обдарованості; відображають розвиток спеціальних здібностей та пізнавальної активності в діяльності, яка сприяє формуванню особистісного сенсу та спонукає людину до самовдосконалення. Тут мова йде про те, що ці ідеї виявляють особливості інтегрального вивчення для того, щоб визначити специфічні ознаки, які дозволяють їй досягти вершини в розвитку елітних якостей і персоніфікуватися, а також відображають різні аспекти зрілої особистості. Поряд з цим, «елітне» – виражається в моральному розвитку і вдосконаленні особистості, в високому рівні прояву моральних якостей. Тут можна виділити такі політико-психологічні концепції розуміння політичної еліти:

– необіхевіоризм. Основними ознаками є: поведінкова складова («ефективна особистість»), здатна вирішувати життєві проблеми і діяти адекватно). Елітизація безпосередньо пов'язана зі здатністю особистості діяти ефективно, приймати правильні рішення;

– фрейдизм. Несвідома складова: потреба в лідерстві обумовлюється сексуальними потягами, прагненням до влади. Процес елітизації здійснюється за допомогою подолання сексуальної потреби;

– неофрейдизм. Підкреслюється значення самості, особистісної ідентифікації та «продуктивної орієнтації». «Продуктивна орієнтація»

сприяє активізації процесу елітизації. Завдяки цьому людина через індивідуальну активність збагачує свій внутрішній світ;

– гештальт-психологія. Мотиваційна складова, яка включає розуміння потреб та відображає уявлення про те, що всі види влади засновані на мотивації. Спонукальним чинником елітизації є «мотив влади»;

– гуманістична психологія. Індивід здатний досягти вершини людського потенціалу, розкрити свої таланти і здібності. «Самоактуалізація» є однією із ступенів процесу елітизації;

– екзистенціалізм. Змістовно-творча складова, яка розкривається через сутність «людського існування», в основі якої – духовність, відповідальність та свобода. Процес елітизації пов'язаний з пошуком сенсу життя, зі здатністю людини виходити за «межі власного існування» («трансценденція»).

До якісних аспектів феномену «еліта» в даній концепції відноситься політико-психологічний, професійний, світоглядний та особистісно-дієвий. Перший відображає політичну позицію особи, її досягнення, яким чином вона здійснює вплив на соціум, рівень авторитету та ступінь владних повноважень. Управлінський показує можливості особи приймати соціально-та політично значущі рішення, успішно виконувати соціально значимі функції для ефективності діяльності в конкретній сфері. Другий передбачає освітній рівень, компетентність та досвід. Третій включає розуміння релігійних, расових, національних, культурних ознак. Четвертий відображає напрямок особи на еліт-орієнтовану діяльність та її можливості і перспективи щодо самореалізації на різних рівнях та в різних сферах життя.

В рамках психологічного підходу визначають диференціацію елітологічних уявлень: педологічний – рівень інтелекту (IQ) людини. Саме удосконалення інтелектуальних здібностей – шлях елітизації; культурно-історичний – провідна роль відводиться розвитку вищих психічних функцій, розглядаються не «глибини», а «вершини» людини, знаково-мовний аспект.

Процес елітизації особистості залежить від мотивуючої сфери свідомості, від її спрямованості. Мотиваційно-діяльнісний напрямок – це напрямок, який вважає, що через діяльність здійснюється розвиток та елітизація; індивідуально-психологічний – мова йде про значення розумової діяльності, емоційно-вольової складової, гідності особи, її здібностей, метаіндивідуальної структури (духовні вкладки) та інше. Тут процес елітизації включає в себе досягнення професійних, творчих, духовних досягнень. Аксиологічний напрямок показує наявність в політичній діяльності відповідних цінностей; морально-вольовий напрямок визначає моральні та вольові риси відповідного типу еліти.

Аналіз буде неповним, якщо не згадати про цікавий підхід щодо розуміння політичної еліти з точки зору біосоціології та біополітології. Відповідно до цієї концепції, народ – це «біосоціальний організм, колективна істота вищого рівня. Людина в цій концепції є триєдиною істотою. Окрім плоті та душі, вона ще має дух. Усвідомлення свого духовного початку перетворює *Homo sapiens* на Людину. Цей дух людина отримує завдяки організованій еліті. Вона є колективним оператором, який керує народним софтом і гардом. Дух дозволяє народу діяти свідомо та цілеспрямовано» [25]. Але надалі в концепції присутні положення щодо участі народу в політичному управлінні, які не досить зрозумілі за своїм визначенням і тому викликає чимало питань.

В даній концепції особлива роль відводиться еліті в аспекті розвитку народу. Це так званий інстинкт «вирощування голови». «...Завдяки власній голові народний організм може діяти свідомо та ефективно. Життя дає можливість стверджувати, що рішення, які приймаються більшістю, не завжди є правильними, тому народ надає цю функцію на виконання голові...
... в різних сферах життєдіяльності є члени етносу, які є більш розвинутими та перспективними, тому мають можливість діяти більш ефективно» [25].
Автори концепції для характеристики критеріїв вищого розвитку застосовують термін вібрації та визначають, що «головним критерієм є

знаходження в полі позитивних подій, які характеризуються вищим рівнем вібрацій, а справжня еліта є високочастотною. Для підвищення частоти таких вібрацій слід удосконалювати себе в усіх напрямках розвитку особистості, особливо розвивати свій світогляд, волюві якості, психічний рівень» [25], саме тому формування еліти розпочинається з направлених індивідуальних зусиль.

Відповідно до цього підходу, процес формування еліти полягає в тому, що створюється відповідний механізм оновлення еліти, який стимулює народ. Дію цього механізму забезпечує держава, яка виступає в формі організації народного організму. Так, незважаючи на те, що еліта впевнена, що саме вона «самостійно прийняла рішення служити суспільству», все ж це не так. «Такий поштовх вона здобула від народу, одним із завдань якого є йти за елітою. Такі дії народу є інстинктом, який забезпечується умовою, що більшість у суспільстві не має можливості самостійно мислити, але відчувають необхідність йти за лідерами та виконувати їх накази. Саме процес формування еліти заохочує народ до розвитку» [25]. Заслуговує уваги у цьому підході співвідношення понять «національна держава», як критерій того, що народ є нацією, та «національна еліта», яка створює таку державу. Це її головна функція. При цьому «...потенціал до виконання елітарної функції має вроджений характер. Еліта уповноважена природою і своїм народом. Народ складається з *Homo duplex* («Людина подвійна») і *Homo simplex* («Людина проста»). Завдання шляхетної держави полягає в тому, щоб максимальна кількість потенційної еліти (потенційних *Homo duplex*) реалізувала себе у виконанні свої природної функції національного проводу» [25].

У цієї концепції мова йде також і про відносини еліти і мас як дві «підсистеми народного організму. Одна підсистема не може уповноважувати іншу. Уповноваження здійснює вся система – це народний організм. Уповноваження відбувається автоматично як прояв біосоціальних інстинктів» [25]. Згідно цієї концепції, завдання еліти полягає у чесному

виконанні своїх завдань, а завдання політичного лідера – «перебувати на найвищому енергетичному рівні (володіти найвищою частотою) та притягувати до своєї громади позитивні події. Лідер створює сприятливе середовище для успішного розвитку спільноти. Це й є істинне лідерство.

Відповідно до положень цієї концепції, справжня еліта – це «організована спільнота енергетичних лідерів», головною метою якої є «підійматися на вищий рівень вібрацій та за допомогою створених державних механізмів та особистого прикладу підіймати за собою народ» [25]. Заслугу на увагу положення щодо необхідності надання народу можливості розвиватися і бути щасливим, без чого не можна говорити про розвинену державу.

В рамках культурно-інституціонального підходу А. Дука описує еліту як «історично певну (поряд з аристократією і номенклатурою) форму існування владних груп, що визначають їх інституційні межі. Іншими словами, еліти – це групи, які здійснюють, насамперед, стабілізуючі функції в масштабах всього суспільства, а також його окремих підсистем. І в рамках цієї функції еліти вважають межі існування інших інститутів і індивідів. В даному контексті важливі: відкритість суспільства, відкритість влади і відкритість політики» [21].

З точки зору Дж. Майзела, політична еліта «має відповідати формулі трьох С: *consciousness* (групова свідомість); *coherense* (згуртованість); *conspirasy* (скритність)» [70, 75].

Відтак, існують найрізноманітніші, іноді суперечливі точки зору на розуміння сутності еліти та її ролі в суспільстві. Практично всі вони представлені в рамках політології, соціології, філософії та інших соціальних наук. Політична теорія і політична практика має велику кількість різних, інколи протилежних за своїм концептуальним наповненням інтерпретацій розуміння феномену політичної еліти.

Варто погодитись з О. Крюковим, який виокремлює загальні напрямки пояснення еліти: «ірраціональне розуміння, яке застосовується у

філософських науках; харизматичне розуміння, біологічне, психологічне, технократичне та історичне». Майже всі підходи сходяться на тому, що еліта це «невеликі за кількістю групи, які поєднують людей, що володіють особливим рисами (воля, знання, мають відповідні посади в різних сферах життєдіяльності суспільства та держави). Такі групи знаходяться виконують визначені ролі в соціумі, які відповідають своєму статусу, характеризуються єдністю та солідарністю, здійснюють контроль найбільш важливих соціальних та політичних інститутів» [29, 30-31].

Якщо брати до уваги більшість визначень щодо розуміння еліти, то можна сказати, що це обмежене, деякою мірою закрите коло в суспільстві, яке характеризується стабільними та міцними зв'язками всередині групи. Таке коло володіє відповідними перевагами в суспільстві. Це можуть бути досягнення, статуси, матеріальні блага, привілеї і т. д. Політичну еліту, за соціально-політичним статусом, у більшості випадків вчені вважають окрему, досить автономну групу з визначеними привілеями, яка за своєю кількістю є меншою в суспільстві. Така група володіє й іншими політичними ознаками та рисами, соціально-економічними характеристиками та психологічними якостями. Але однією з головних ознак все ж таки визнається можливість приймати безпосередню участь у прийнятті та здійсненні політичних та державних рішень. Можна сказати, що політична еліта виступає в суспільстві в якості групи, яка найбільше впливає на реалізацію інтересів правлячого прошарку у владі, в політиці та в суспільному житті. У той же час правляча політична еліта – це соціально-політичні групи, які володіють високими соціально-політичними статусами в суспільстві, ресурсами влади, та, відповідно, мають можливість впливати на суспільний розвиток.

В такому разі представники елітарних груп повинні володіти відповідним рівнем політичної культури (як особистий, так і груповий рівень), стратегічним осмисленням щодо перспективних оцінок розвитку суспільства та держави, вмінні передбачувати наслідки, мати гнучку

політичну поведінку та високий рівень почуття відповідальності не тільки за свої дії, але й за дії своєї елітарної групи. Тобто, тут мова йде саме про таку ознаку еліти, як «особистість», а не «індивідуальність». Елітарним групам властива солідарність та корпоративізм, але інколи виникає й конкурентна боротьба всередині групи. Це особливо проявляється на етапі виокремлення потенційних політичних лідерів. До речі, елітарна група виступає також неформальним колективним політичним лідером у суспільстві.

Політична еліта є внутрішньо єдиною соціальною сукупністю, яка складає меншість, але виступає суб'єктом підготовки та прийняття важливих стратегічних рішень у сфері політики [9].

Таким чином, можна виокремити основні умови існування політичної еліти: несхожість з більшістю суспільства, володіння особливими характерними ознаками, здібностями, можливостями, і головне – наявність бажання приймати участь у політичній діяльності; необхідність в суспільстві професійного політичного управління; можливість стимулювання політичної діяльності, соціальне визнання та повага суспільства; наявність в суспільстві соціальних привілеїв, які можна досягти, здійснюючи управлінську діяльність. У той же час більшість суспільства знаходяться за межами політичної діяльності і не мають бажання активно впливати на різні соціальні та політичні процеси. Варто зазначити, що почуття приналежності до елітарного кола виникає і є стабільним лише тоді, коли людина особисто це усвідомлює.

1.3. Плюралізм еліт: теорія та проблемні аспекти застосування.

У сучасний період складної політичної ситуації в Україні, як ніколи раніше, актуальним є відомий вислів В. Липинського: «Народи, що не вміють відтворити власних «панів», тобто власної провідної верстви, змушені навіки коритися панам чужим». Ця відома цитата пов'язана з

подіями українських визвольних змагань 1917–21 рр., їх, на превеликий жаль, поразкою і подальшою неможливістю побудови незалежної соборної держави – України. Ї сьогодні Україна знову протистоїть російській агресії, і тому знову і знову виникає теж питання – чи зможе сучасна політична еліта зберегти державу і націю? Події останніх років не дають підстав для оптимістичної відповіді на це важливе питання.

На думку І. Чернюк, «низька ефективність української еліти проявляється майже за всіма показниками – економіка, соціальна сфера, демографічна та екологічна ситуація, культурне життя суспільства, адже ефективність оцінюється не тільки з точки зору економічно-господарської цінності, а й з точки зору таких чинників як раціональність, продуктивність, демократизм, справедливість, професіоналізм тощо» [56, 157]. Політичній еліті сучасної України бракує підтримки та довіри з боку народу. На жаль, незважаючи на події 2014 року, на надії на інший засіб життя, на інші суспільні цінності, відчуженість між елітою і населенням все більше зростає. Певним чином зміна правлячої еліти не мала суттєвих позитивних наслідків для подальшого розвитку країни. Збільшуючи свої власні статки, збагачуючись, правлячі кола все більше відривається від реальних подій, що відбуваються в суспільстві.

Як вважає П. Чорний, «в нинішніх умовах становлення політичного лідерства в українській державі, кожний, хто претендує на політичне лідерство чи то в партії, чи то суспільному русі, масовій організації чи державі, повинен враховувати наступні моменти: нести персональну відповідальність перед суспільством за реалізацію прийнятих рішень, програм; навчитися слухати і вести паритетний діалог з політичними опонентами, зжити підозрілість до інакомислячих; відмовитись від позиції універсального вершителя долі людей» [57].

Спробами пояснення цих процесів є різноманітні теорії еліт. Особливої актуальності це набуває в процесах трансформації та демократизації, а саме – поєднання теорії еліт та демократичних теорій. Слід зазначити, що інколи

таке поєднання ґрунтується на методології структурного функціоналізму та супроводжується дискусіями, які стосуються головних фундаментальних принципів демократизму. Це, насамперед, змінений підхід до народовладдя, демократії та рівноправності, відсутність або недооцінка рівня соціальної дії суспільства в процесі прийняття найбільш важливих рішень, формування різних за змістом та природою засобів політичного управління. Таким чином, теорії елітизму використовують змінені морально-ціннісні компоненти демократичних теорій і трансформуються у концепції плюралізму еліт.

Вчені, які працюють в рамках теорії плюралізму еліт (або «елітного плюралізму»), – це Р. Арон, А. Бентлі, Т. Дай, Р. Даль, Р. Дарендорф, Л. Зіглер, С. Келлер, Д. Рісмен, Дж. Сарторі, Д. Трумен та ін. Вони розглядають політичний процес як змагання і співпрацю кількох еліт, що виражають інтереси різних соціальних груп. Відповідно до цього, влада будується за принципом поліархії, яка передбачає наявність безлічі центрів влади. Багато плюралістів стверджують, що елітизм та демократія не є взаємовиключними поняттями, демократія характеризується не відсутністю еліти, а новим, у порівнянні з попередніми політичними режимами, засобом рекрутування.

Головними спікерами даної теорії є Р. Даль і Р. Арон, які пропонують свої концепції «руху до поліархії». Широко аналізують сучасні теорії «моделей майбутнього державного управління». Це концепції М. Кроз'є «індивід і суспільство»; П. Греміона «периферійна влада»; Б. Жобера «державна дія».

Концепція плюралізму еліт передбачає наявність, постійне переформатування між собою різних елітарних груп. Дану концепцію започаткував Ч. Р. Мілс, який вважав, що еліта є наслідком соціального розшарування, в якому кожний прошарок формує власну елітарну групу. Концепція плюралізму еліт базується на таких основних положеннях:

– еліта розуміється як функціональна. Головною ознакою такої функціональності є професійна підготовка до виконання функцій управління конкретними громадськими процесами. Саме це визначає приналежність до еліти;

– еліта не розуміється як єдина привілейована група. Не може якась одна елітарна група панувати в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Плюралізм еліт характеризується наявністю складного суспільного розподілу праці та багато елементною політичною структурою;

– розподіл суспільства на еліту та масу є досить умовним, а в деяких випадках не чітко вираженим. В даному випадку виникають відносини не тиску, панування та керівництва, а скоріше, представницькі відносини. Але при цьому, існує контроль елітарних груп з боку базисних груп. Саме демократичні процедури (система виборів, референдуми, наявність груп тиску тощо) обмежують дію закону про олігархічні зміни та надають можливість масам впливати на еліту. Цей процес забезпечує конкуренція еліт, на який впливає економічна та соціальна конкуренція;

– в сучасних формах демократії елітарні групи є відкритими і формуються з найбільш професійних осіб, які мають бажання приймати активну участь у прийнятті політичних рішень. Головний суб'єкт політичного життя не еліти, а групи інтересів. І тут важливий момент – головним суб'єктом політичного життя є групи інтересів, а не елітарні групи;

– в розвинутих демократичних країнах еліти виконують управлінські функції та важливі суспільні функції, і тому вести мову про панування не є зовсім вірним.

Засновник даної концепції, як вже зазначалось, Ч. Р. Мілс розглядає еліту влади в таких аспектах: єдність, аристократизм та однорідність еліти. Він вважає, «що елітарні групи, практично завжди, здійснюють контроль тільки в тій галузі життєдіяльності суспільства, з якої вийшли, вони не можуть впливати на все суспільство у цілому. В разі спроби такого

домінування ці групи вступають у конкурентну боротьбу, а це є запобіжним заходом щодо монополізації політично влади» [39, 132]. На прикладі США Ч. Р. Мілліс приводить таку структура еліти: «вища політична група, до якої відносяться президент країни, консультанти, вища адміністрація; вища економічна група, до якої відносяться керівники транснаціональних корпорацій; вища військова група – це, наприклад, командування і стратеги Пентагону» [39, 132]. На його думку, такі елітні групи «створюють трикутник влади, в якому формуються схожі процеси формування, у тому числі, схоже розуміння подальших шляхів розвитку, можливість заміни між членами всіх цих груп, циркуляція та динаміка в самій групі, наявність високого рівня закритості групи, тобто є клановість та ознаки страти. В даному випадку забезпечується так званий аристократизм та ідентичність елітарної групи» [39, 132], але це й веде до її деградації.

Важливий внесок в розвиток концепції плюралізму еліт внесли такі вчені як Р. Даль та Р. Арон. Вони обґрунтували рух еліт від олігархії до поліархії. Так, Р. Даль не вдається до аналізу структури еліти в усьому суспільстві в цілому, а оцінює відповідні типи управлінських рішень місцевого рівня для подальшого аналізу спонукальних намірів та отриманих результатів. Це дало йому можливість особливим чином представити шлях від абсолютної олігархії до функціональної поліархії. Він складає «період влади патриціїв (номенклатурного істеблшменту); добу підприємців та період влади екс-плебеїв. Поліархічний тип влади передбачає високий рівень легітимації, і тут проявляються прогресивні риси так званої «розсіяної нерівності», де мова йде про популярність, яка виступає в якості ресурсу влади. Плюралізм еліт в рамках поліархії передбачає, що різні елітарні групи володіють власними ресурсами та резервами в процесі боротьби за владу, конкурують між собою та ділять сфери владного впливу» [3, 38].

Щодо поділу влади, то тут слід звернутися до думки Р. Шварценберга, який відзначав, що цей розподіл «потрібно впровадити у відповідну соціальну реальність, яка буде йому основою. Поділ влади – це не більше

ніж ілюзія, якщо вона не спирається на своє природне доповнення: плюралізм еліт» [58, 136]. Науковець застосовує так званий репутаційний підхід, під яким розуміє «еліту як замкнуту групу, статус та діяльність якої оцінюють інші групи суспільства, тобто, вони визначають її репутацію. Ті, над ким простирається влада, можуть визначати, оцінювати тих, у кого влада знаходиться реально» [58, 139]. Отже, репутація визначається з точки зору можливостей впливу даного класу і оцінок його соціального походження. Р. Шварценберг говорить про еліту як про «касту, або нову аристократію, яка являє собою трикутник влади, що складається з політиків, вищої адміністрації і ділових кіл. Вона абсолютно контролює владу, формує уряд, керує державою, керує великими корпораціями і банками» [58, 139–140]. На його думку, саме таким чином в країні формується згуртована та різнобічна еліта, яка монополізує владу в політичному, адміністративному та економічному секторах. Р. Шварценберг підкреслює, що «здатність впливати на різні сторони життя суспільства забезпечується не тільки концентрацією стратегічних ресурсів в руках політичної еліти та можливістю прийняття найважливіших рішень, а й високим рівнем репутації членів еліти» [58, 140].

Р. Шварценберг відзначав, що нова аристократія формується з вищих верств суспільства і відповідно до визначеної схеми. Це люди, які мають високий рівень освіти. «Політична олігархія спирається на самостійне класове рекрутування, головними засобами якого є вищі навчальні заклади та вищі ешелони влади. Особливість політичної кар'єри «нової аристократії» полягає в просуванні без участі у загальних виборах. Спочатку вихідці з нової аристократії займають міністерські пости, крісла голів корпорацій, а потім, добившись слави, популярності, знайшовши зв'язки у вищих ешелонах влади, стають володарями мандатів парламентаріїв» [58, 141]. Однак, як відзначає Г. Моска, «основна маса депутатів не входить до еліти влади, вона практично не приймає участі в процесі прийняття політичних рішень». Отже, політичний клас поділений на дві частини – «обмежену

групу вищих начальників і більш численний прошарок другорядних начальників» [40, 190].

«Панування еліт – закон суспільного життя» [40, 187]. Саме так формулює Г. Моска свою думку. Але, оскільки управління суспільними справами завжди «знаходиться в руках меншості впливових людей, з якими свідомо чи несвідомо вважається більшість», Г. Моска ставить під сумнів сам термін «демократія». Демократію він вважає «камуфляжем» все тієї ж влади меншини і називає плутократичною, визнаючи, що саме в спростуванні демократичної теорії в основному полягає завдання його теоретичного пошуку. Адже, «влада меншості над більшістю тією чи іншою мірою легітимізується, тобто, здійснюється за згодою більшості» [40, 192].

Г. Моска вважав, що «представники правлячої меншості володіють якостями, які є реальними або уявними, і які глибоко шанують в суспільстві, в якому вони живуть». Головними серед них є: освіта, сміливість, гнучкість, сила переконання, готовність використовувати силові методи стосовно противника. Ці риси дуже важливі для представників правлячих сил, бо маси, на думку Г.Моски, «...апатичні та завжди схильні благоговіти перед силою. Тільки при сильному лідері маси заспокоюються, а еліта стає невразливою» [40, 195].

Ще один аспект, який є цікавим саме для суспільства, яке намагається дістати вищого рівня демократії, – це, за Г. Моском, «необхідність для можновладців матеріальної та моральної переваги, а також військової доблесті». У суспільствах, що відрізняються високим рівнем цивілізації, особливого значення набуває інтелектуальна перевага управлінського меншини і багатство. «Домінуючою рисою правлячого класу стало більшою мірою багатство, ніж військова доблесть; правлячі швидше багаті, ніж хоробрі». І далі: «У суспільстві, що досягло певної стадії зрілості, де особиста влада стримується владою громадською, можновладці, як правило, є багатими, а це означає бути могутніми» [40, 196–197]. І як уявляється, теза Г. Моски й досі актуальна для України.

Заслуговує уваги і думка Г. Моски щодо фундаменту суспільного розвитку, під яким він розуміє не економіку, а політику та політичні відносини. Він пояснює це тим, що у правлячій еліті знаходяться усі важелі щодо панування в політичному житті. В разі зміни історичного періоду відбувається й зміна та склад правлячої групи, змінюються умови входу до групи. Але група все одно буде існувати [40, 196–197]. Тому актуальність дослідження того, як виникає та формується правлячий клас, не втрачається. Із цим слід погодитися.

Г. Моска виділяє автократичний і ліберальний принцип правління, в залежності від політичної ситуації. При цьому, він досить скептично відноситься до концепції народного суверенітету, та й загалом, до представницького правління. Щодо типу політичної організації, який, на думку Г. Моски, є найбільш вдалим, то тут вчений говорить, що «це тип, де еліта має можливість прогресивно розвиватися, є можливість контролювати один одного та повинен діяти принцип взаємного контролю та відповідальності» [40, 196–198]. Але варто звернути увагу на те, що Г. Моска веде мову про індивідуальну відповідальність. Влада еліти, на його думку, «залежить від якості членів елітарної групи, і головне, – як ці якості співвідносяться з викликами історичної епохи. Засоби рекрутування можуть бути різними, але критеріями завжди є якості, які дають можливість здійснювати політичне управління. Тому, саме кадровий склад елітарних груп, засади формування таких груп, системи організації визначаються вченим як найважливіші завдання. Крім того, зміни в структурі суспільства можна прогнозувати в співвідношенні зі змінами у складі елітарних груп. З точки зору дослідника, правляча меншість є консолідованою і має тенденцію формуватися в закриту групу, але така ситуація є «небезпечною для самої еліти». Г. Моска вважає, що «в сучасних умовах спостерігається тенденція переходу від більш закритих правлячих груп до менш закритих, від спадкових привілейованих груп – до відкритих». Головним фактором цього процесу Г. Моска називає освіту [40, 197].

Деякі вчені, які характеризують зміни в сучасному політичному та соціальному просторі, вказують на характерну суперечливість цих змін та відзначають риси авторитарності в системі сучасних владних відносин і наявність збільшеного контролю елітарними групами над масами. Так, Ч. Р. Міллс стверджував, що «еліта, практично у будь-якому суспільстві, очолює державу, військову сферу, великі корпорації». На його думку, «ієрархічні інститути держави, корпорація та армія утворюють собою знаряддя влади; як знаряддя влади вони зараз мають таке значення, якого вони ніколи ще не мали протягом всієї історії людства; на вершинах цих ієрархій і знаходяться командні пункти сучасного суспільства... Такі основні інститути суспільства, як сім'я, церква і школа пристосовуються до сучасного життя...» [39, 26–27]. Взагалі кожен з інститутів, як і їх керівники, взаємодіють з іншими, створюючи таким чином «пануючу еліту» (головний термін Ч. Р. Міллса).

У зв'язку з цим К. Поппер вказує, що «проблема контролю за правителями та перевірка реалізації їхньої влади є інституціональною проблемою» [47, 153], яка вимагає до себе особливої уваги. Й. Шумпетер надавав важливого значення елітарним групам, враховуючи сформовані реалії. Він вважав, що «маси, які обрали своїх лідерів, втрачають над ними контроль, повинні звертатися до так званих автономних груп, які не знаходяться при владі. Це може бути, наприклад, якась університетська група, або академічна тощо» [61, 26–27].

Деякі представники плюралістичної концепції еліти, наприклад, Р. Арон, практично ототожнюють поняття «панівний» та «правлячий» класи. Вчений говорить, що «олігархічність присутня в будь-якому режимі». Практично в усіх суспільствах, за Р. Ароном, управління здійснюється меншістю, тобто, населення «підпорядковується цій меншості, а політичний режим відповідає характеристиці існуючої еліти». Р. Арон називає елітою тих, хто «...знаходиться на високих владних посадах в різних сферах життєдіяльності, або володіє привілейованими позиціями чи престижем».

Вчений визначає «політичний клас як меншість, яка виконує управлінську функцію в країні. Ця меншість є привілейованою групою, яка впливає на суспільство, навіть без здійснення політичних функцій. Така елітарна група функціонує завдяки економічним ресурсам та морального авторитету» [3].

Таким чином, концепції плюралізму еліт характеризуються зростанням впливу дій мас на розвиток соціально-політичних процесів. В даному випадку використовуються різноманітні канали впливу. Вираженими є процеси складного розподілу праці в суспільстві, зближення соціальної диференціації та соціальних груп. Але ця концепція еклектичне трактує групи інтересів та недооцінює складність відносин, які виникають в соціальній системі, не надає значення суперечливості взаємовідносин між економічними, політичними та культурними факторами.

Ідеалізована модель демократичного суспільства є одним з варіантів концепції плюралізму еліт і заснована на економічній та соціальній конкуренції. Вона формує динамічний зв'язок між елітами, що забезпечує появу людей, які найбільше відповідають вимогам гідності та честі. В такому разі практично зникає відчуження між суспільством і владою, зменшується соціальна нерівність і еліти виконують соціально-важливі функції в суспільстві.

Висновки до розділу 1.

Вивчення еліт залишається актуальним напрямків у політичній науці. Більшість досліджень направлені на характеристику політичної еліти; на аналіз структури політичної еліти; на вивчення відносин політичної еліти з зовнішнім середовищем в рамках взаємодії політичного керівництва з суспільством і міжнародною системою. Все більше уваги приділяється питанню, яку роль відіграють політичні елітарні групи в політичному процесі, як на глобальному, так і на регіональному рівнях.

Визначено, що існують найрізноманітніші, іноді суперечливі точки зору на розуміння сутності еліти та її ролі в суспільстві. Однак практично всі дослідники трактують зазначений термін як найвищу за соціально-політичним статусом, як привілейовану, автономну групу, яка становить меншість у суспільстві, безпосередньо бере участь у прийнятті та здійсненні рішень в рамках реалізації політичної або державної влади чи має значний вплив на неї.

Показано, що й сучасна українська наука характеризується зацікавленістю в дослідженні політичної еліти та лідерства. Вчені відзначають збереження тенденції авторитарності в системі владних відносин в Україні, зрощування еліт та їх контролю над суспільством через складність і суперечливість зміни соціально-політичного простору в результаті розвитку демократичних процесів у сучасному суспільстві. Українська політична наука володіє вагомим досвідом в дослідженні даних проблем, але сучасність вимагає нових підходів та роздумів.

Список використаних джерел

1. (1932) III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт, Харків, 199.
2. Алмонд Г. А., Верба С. (1992) Гражданская культура и стабильность демократии [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.civisbook.ru>
3. Арон Р. (1993) Этапы развития социологической мысли [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.gumer.info>
4. Ашин Г. К., Охотський Є. В., (1999) Курс елітології. М., «СпортАкадемПресс», 32–35.
5. Бодрийяр Ж. (1999) Реквием по масс-медиа. Политика и поэтика. М., Спб., 76.
6. Бондарчук С. (2018) Елітотворення в Україні: час вимагає змін [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zrada.today>

7. Гербут І. А. (2016) Виборча інженерія як інструмент забезпечення політичної консолідації у демократичному суспільстві: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 20.
8. Гожев К. (2006) Теорія еліт і соціально-філософський аналіз конфліктних ситуацій. Незалежний культурологічний часопис «І», 45 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua>
9. Грицак А. (2013) Якою має бути справжня еліта держави. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://oldconf.neasmo.org.ua>
10. Даль Р. (1994) Полиархия, плюрализм и пространство. Вопросы философии, 3, 37–48.
11. Дарендорф Р. (2007) Объединенная или открытая? Европейская альтернатива. Прогнозис, 2, 14–24.
12. Дащаківська О. Ю. (2007) Політична еліта України: проблема легітимації: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Львів. Національний університет імені І. Франка. Л., 20.
13. Демидов В. (1997) К вопросу о сущности элитаризма. Проблемы образования. Сб. научн. трудов. Новосибирск: НГАЭиУ, 24–34.
14. Джилас М. (1961) Новый клас . Нью-Йорк, 149.
15. Добіжа В. В. (2008) Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 20.
16. Донцов Д. (1966) Націоналізм. Лондон; Торонто, 363.
17. Донцов Д. (2005) Дух нашої давнини. Де шукати наших історичних традицій; Дух нашої давнини. К. : МАУП, 137–559.
18. Донцов Д. (1930) Літературно-Науковий Вісник: Річник ХХІХ. Тернопіль, 4, 332, 348, 350-351.
19. Донцов Д. (1930) Маса і провід. Літературно-Науковий Вісник: Річник ХХІХ. Тернопіль, 4, 332, 348, 350-351
20. Донцов Д. (1933) «Партія чи Орден? Вісник, 2, 116, 121

21. Дугин А (2004). Философия политики. М., 614.
21. Дука А. (2000) Перспективы социологического анализа властных элит. Журнал социологии и социальной антропологии. III, 1, 45 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.old.jourssa.ru>.
22. Дука А. (2008) Теоретические проблемы в исследованиях властных элит. Журнал социологии и социальной антропологии. XI, 1, 50-70.
23. Ємельянова Г. І. (2018) Розуміння еліти в аспекті трансформації держави та суспільства (Р. Шварценберг та Г. Моска). Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Державне регулювання суспільних відносин: розвиток законодавства та проблеми правозастосування». Київ: Центр правових наукових досліджень, 6–10.
24. Ємельянова Г. І. (2018) Плюралізм еліт: теорія та проблемні аспекти застосування в Україні. Актуальні проблеми політики, 61, 235–244.
25. Каганець І. (2015) Національна еліта та її служіння. Народний оглядач, Портал світоглядних новин Центр стартап-культури ГАРТЛЕНД, 45 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ar25.org>
26. Козловська Л. В. (2000) Порівняльний аналіз формування української політичної еліти на зламних етапах ХХ століття (кінець 10-х і 90-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Одес. нац. юрид. акад. О., 16, 18.
27. Корнієнко В. (2009) Ефективність політичного лідера: критерії та механізми реалізації в сучасній Україні. Вінниця: ВНТУ, 140.
28. Кроузер А., Кук. Д. (1997) Телевидение и торжество культуры. Комментарии, 11, 163.
29. Крюков О. (2006) Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення. К.: Вид-во НАДУ, 252.
30. Кухта Б., Теплоухова Н. (1996) Політичні еліти і лідери. Львів: Кальварія, 221.

31. Куценко О. (2005) Структурування інтересів економіко-політичних еліт у процесі ринкових перетворень в Україні. Політичний менеджмент, 1, 78–89.
32. Латигіна Н. (2000) Політичні еліти в системі управління посткомуністичним суспільством (структурно-функціональний аналіз): Автореф. дис. .... канд. політ. наук: 23.00.02; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень. К., 20.
33. Ленин В. (1921) Телеграмма Н. М. Книповичу. Полн. собр. соч. В 55 т. Т. 53, 97.
34. Липинський В. (1954) Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму, писані 1919–1922 рр. Нью-Йорк: Булава, 137.
35. Логвиненко О. (2004) Становлення політичного лідерства управлінської еліти в суспільстві перехідного періоду: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень. К., 24.
36. Мандзій Л. (2003) Правляча політична еліта України: суть та етапи становлення: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львівський Національний університет імені Івана Франка. Львів, 16.
37. Манхейм К. (1994) Человек и общество в эпоху преобразования. Диагноз нашего времени. М.: Юрист, 277–411.
38. Маркітантов В. (2011) Регіональні політичні еліти України: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Львівський Національний університет імені Івана Франка. Л., 19.
39. Миллс Ч. Р. (1959) Властвующая элита. М., 542.
40. Моска Г. (1994) Правящий класс. Социс, 10, 187–198.
41. Наумкіна С. (2010) Дихотомія «еліта-маси» як основний методологічний принцип соціально-політичного аналізу суспільства. Соціогуманітарні проблеми людини, 5, 144–150.
42. Онацький Є. (2011) Націоналізм і індивідуалізм. К.: Українська Видавнича Спілка ім. Юрія Липи, 19–32.

43. Ортега-и-Гасет Х. (1989) Восстание масс. Вопросы философии, 3, 120–136.
44. Палазова Т. М. (2011) Особливості становлення політичної еліти на пострадянському просторі: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд.політ. наук: 23.00.02; ДЗ «Південноукр. нац. пед. ун-т імені К. Д. Ушинського». О., 16.
45. Парето В. (1996) О применении социологических теорий. Социологические исследования, 2, 115–124.
46. Парето В. (2004) Трактат по общей социологии [Выдержки]. Социология Вильфредо Парето: Политический аспект. СПб.: Алетейя, 77–159.
47. Поппер К. (1994) Відкрите суспільство та його вороги. К.: Основи, 444.
48. Ребкало В., Пірен М., Тертичка В. (2003) Сучасна управлінська еліта в Україні: якісні характеристики, шляхи та методи підготовки. К.: Вид-во НАДУ, 180.
49. Рихлік В. А. (2010) Особливості становлення сучасної української політичної еліти: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Київський Національний університет імені Тараса Шевченка. К., 17.
50. Санистебан Л. (1992) Основы политической науки. М., 123.
51. Смирнов В. (2017) К вопросу о теоретических аспектах изучения политических плит малых государств. Вестник МГИМО-Университета, 2 (53), 254–265.
52. Тойнби А., Хантингтон С. (2016) Вызовы и ответы. Как гибнут цивилизации (сборник). Москва: ТД Алгоритм, 288.
53. Турченко Ф. (2008) Політична еліта в історії України. Запоріжжя: Просвіта, 359.
54. Фрейд З. (2016) Civilization and Its Discontents. Видавництво: Питер Серія книг: Психологія. The Best, 256.

55. Чемякова С.В. (2002) Правляча еліта України: сутність, особливості та протиріччя формування і функціонування: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Одес. нац. юрид. акад. О., 18.
56. Чернюк І. А. (2017) Політична еліта в контексті демократичних перетворень в Україні. Молодий вчений, 5.1 (45.1), 155–158.
57. Чорний П. Г., Похило І. Д. (2017) Основні чинники формування ефективної політичної еліти та політичного лідерства в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php>
58. Шварценберг Р.-Ж. (1992). Политическая социология. М., 1, 121.
59. Щедрова Г., Щедров С. (2013) Формування політичної конкуренції еліт в сучасній Україні. Луганськ: Вид-во «Елтон-2», 303.
60. Шопенгауер А. (1992) Избранные произведения / Сост., авт. вступ. ст. и примеч. И. С. Нарский. М.: Просвещение, 479.
61. Шумпетер Й. (1995) Капитализм, социализм и демократия. М.: Экономика, 540.
62. Birnbaum N. (1978) La Classe dirigeante française. Modern France: Society in Transition. Paris. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://books.google.com.ua>
63. Etzioni A. (1965) Political unification: a comparative study of leaders and forces. New York: Rinehart, 329.
64. Frank R. Gunter (2013) The Political Economy of Iraq: Restoring Balance in a Post-Conflict Society [Електронний ресурс]. Режим доступу: [ing.https://cbe.lehigh.edu](https://cbe.lehigh.edu)
65. Higley J., Lengyel G. (2000) Elite Configurations after State Socialism. Elites After State Socialism. Theories and Analysis. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 1–21.
66. Higley J., Moor G. (2001) Political Elite Studies at the Year 2000: Introduction. International Review of Sociology, 2, 175–180.

67. Holtmann E. (2012) *Der Parteienstaat in Deutschland* Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 302.
68. Keller S. (1968) *Beyond the Ruling Class: Strategic Elites in Modern Society*. New York: Random House, 67.
69. Keller S. (1968) Elites. *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York: The Macmillan Company & The Free Press, 26–29.
70. Meisel J. (1962) *The Myth of the Ruling Class: Gaetano Mosca and the «Elite»*. Ann Arbor: Univ. of Michigan Press, 128.
71. Michels R. (1908) *Die oligarchischen Tendenzen der Gesellschaft. Ein Beitrag zura Problem der Demokratie*. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 27.

Розділ 2

Формування та динаміка політичної еліти: перспектива українського політичного процесу та зарубіжний досвід

2.1. Структура елітарних кіл в сфері політичного управління: ресурсозабезпечення та функції.

Політична еліта будь-якого суспільства не однорідною і має свою структуру. Структурні характеристики відповідають на питання про те, що відбувається з політичною елітою. Пояснення динаміки еволюції політичної еліти, конкретних рішень і вибудовування ймовірних сценаріїв її розвитку передбачає поєднання структурних характеристик і внутрішніх властивостей суб'єкта. Аналіз структурних характеристик політичної еліти може здійснюватися різними шляхами. Зокрема, в даному підрозділі мова піде про взаємодію еліти з іншими політичними суб'єктами у внутрішньополітичному і міжнародному середовищі. Акцент робиться на інтересах політичної еліти та ресурсозабезпеченні. Тобто, не обмежуючись лише оцінкою економічного становища і вивченням формальних інститутів в дусі транзитології та елітистських концепцій демократії, з'являється можливість глибше розкрити поняття політичної конкуренції еліт, яке включає в себе не тільки передвиборчу та внутрішню боротьбу, але також питання взаємодії з різними рівнями навколишнього середовища (внутрішній та міжнародній) рівні. Крім того, дане питання буде розглянуто на основі оцінки складу, згуртованості і циркуляції еліт. Змінні, що відображають поведінку еліт, можуть бути розкриті за допомогою емпіричного аналізу їх взаємодії з суспільством, а також в рамках функціонування політичних інститутів (партійна система, державний апарат) і співвідношення сил та інтересів взаємодіючих суб'єктів.

Як вважає С. Наумкіна, «владну вертикаль сучасного суспільства можна представити у вигляді трирівневої піраміди, верхній пласт якої –

правляча еліта, потім – політичні групи, що здійснюють трансляцію рішень, які приймаються зверху, і маси – як підстава піраміди. Демаркаційна лінія між елітою і масами визначається рядом конкретних чинників: особливістю політичної культури, історичними традиціями політичного розвитку, конкретними позиціями політичних сил в країні і тому подібне. В елітарності політичного процесу, усунутості мас від безпосередньої і повсякденної участі немає нічого протиприродного» [28, 149]. Дослідниця відстоює точку зору, що поняття, яке вперше Ортега-і-Гассет визначила як «повстання мас», негативно ставлячись до гіпердемократії, дійсно, не є доцільним для сучасних політичних реалій. Тобто, важко уявити ситуацію, коли практично все населення активно брало б участь у політичному житті, у прийнятті політичних рішень і їх впровадження у політичну практику. Сучасні суспільства не мають в своєму розпорядженні для цього практичних можливостей, не кажучи вже про всі складнощі досягнення у такому разі згоди, компромісів, єдності думок тощо. С. Наумкіна акцентує увагу на тому, що така участь відривала б людей від інших занять, вносячи тим самим дезорганізацію і дестабілізацію у всі сфери діяльності. На думку науковця, «природна елітарність політики як явища є об'єктивний процес, підтверджений соціально-політичною практикою існування людських співтовариств» [28, 149].

Найбільш поширеним є виділення таких типів політичної еліти: урядова еліта; чиновництво; парламентарі; майнові клани та їх представники; партійні керівники, лідери; вищі військові керівники; неформальні лідери. Також виділяють опозиційну (контреліту), правлячу, вищу і т. д. Влада належить саме правлячій еліті, опозиційна еліта знаходиться напроти правлячої, інколи протистоїть їй. Вища еліта (політична) функціонально приймає найважливіші рішення для суспільства, тому саме цей тип політичної еліти найбільше впливає на соціально-політичний стан в країні. Інколи терміни «правляча» та «вища» еліта використовують як синоніми.

Розглядаючи структуру елітарного прошарку, О. Соловйов вважає, що «поняття «еліта – контреліта» є недостатніми для його характеристики» [43, 27]. Найбільш диференційований і природний поділ еліти здійснюється за професійним критерієм, тобто за основними сферами її діяльності. Деякі вчені говорять про те, що «в елітарних колах присутніми є різні сегменти суспільства – політичні, економічні, військові, інтелектуальні, наукові, ідеологічні тощо. Кожен сегмент формує відносини з масами, встановлює своє місце у процесі прийняття важливих рішень, рівень впливу на політичну владу» [20, 89].

Тут слід звернути увагу на підхід до типологізації елітарних верств, що пропонує, В. Мілановські. Вчений застосовує терміни «селекторат» та «сегмент» стверджуючи, що «тип еліти (прошарок в суспільстві, відповідний сегмент) залежить від особливих функцій, які належать саме цій групі, і вже потім реалізуються в політичній діяльності. Тому уявляється важливим розуміти «склад селекторату, до якого входять особи, які є потенційними кандидатами для реалізації функцій у політичному полі. Як правило, він складається з осіб, які впливають на процес висування представників від народу, та тих, хто бажає займатися політичною діяльністю і виконувати відповідні ролі. Тобто, під селекторатом розуміється коло людей, які є політичними активістами, але при цьому в них не визначений сегмент диференціації» [Цит. за: 43]. До наступного сегменту В. Мілановські відносить потенційну еліту. Цей термін уявляється цікавим у контексті даного дисертаційного дослідження. Як відомо, термін «потенційна еліта» був введений у науковий обіг Р. Ендрувайтом, який вважав, що «потенційна еліта – це така група, яка має може здобути місце правлячої еліти. Ця група готова до виконання функцій еліти, але не має можливості реалізувати свою готовність. Окремо знаходиться група контреліти. В свою чергу, реальна діюча еліта завжди намагається мати свій власний резерв (резервна еліта), головним завданням якої – зайняти місце контр еліти» [56, 240]. В. Мілановські, обравши термін «потенційна еліта» як ключовий у своєму

дослідженні, розуміє під ним «елітарні групи, які розрізнені, і поки що тільки прагнуть до влади», визначаючись зі своїми принципами, пріоритетами, ідеями, і саме навколо цього формують відносини між окремими лідерами. Варто не погодитись з В. Мілановським, що після виборчої кампанії «потенційна еліта поділяється на самодіяльні еліти та на правлячу політичну еліту. До самодіяльної еліти відносяться ті, хто програв вибори, але мають бажання та можливість здійснювати політичну діяльність. Інший тип – це група, яка здобула перемогу на виборах і вже володіє владою і владними ресурсами. В групі потенційних еліт здійснюється процес визначення конкретних осіб, які будуть виконувати відповідні функції, визначаються засоби конкуренції між елітарними колами, формуються початкові зв'язки між представниками різних сегментів» [Цит. за: 43].

Після виборів ці елітарні угруповання йдуть різними шляхами. Групи, які програли вибори в процесі політичної діяльності мають можливість опосередковано здійснювати вплив на прийняті політичних рішень. В даному сегменті створюються елітарні елементи – це опозиція та провладна група. Їх поєднує бажання утвердитися у владі, розробити механізми стабільного впливу на інститути влади та постійно впливати на суспільну та громадську думку. Опозиційна група інколи застосовує метод «визнання виборів недійсними», намагається внести сумнів в правдивість результатів виборів, закликає до зміни або трансформації влади.

Група «правлячої політичної еліти» поділяється та представників центральної та регіональної влади, середньої та місцевої еліти. Навколо цих елітарних сегментів формуються коло державної бюрократії.

В правлячій політичній еліті формуються групи функціонального призначення, що дає можливість визначити напрямок її функціонування. Представники плюралістичної концепції вважають, що в правлячій еліті також мають місце відносини, які засновані на ієрархії. В даному випадку одна група здійснює контроль над іншими групами, або над групами інших сегментів. Такий процес провокує виникнення появи «групи вето», яка

займає найвище місце в цій ієрархії і від неї залежить остаточне прийняття рішень. На думку Ш. Ліндблома, такі елітарні групи мають вирішальний голос в прийнятті рішень «за рахунок свого контролю за капіталом» [62, 121].

Ще однією структурною складовою політичної еліти є «еліти в політиці». Це сегмент, про який йшлося вище. Вони є різновидом еліти, яка не обирається суспільством, а створюється з осіб, які користуються повагою та авторитетом в суспільстві і є статусні представники інтелігенції. Саме авторитет та повага є головними важелями в зміцненні позицій в політичному полі. Це можуть бути поети, письменники, науковці та ін.

Найбільш цікавою для дослідження є елітарна група в структурі політичної еліти, яка називається «зв'язаною групою», що представляє собою неформальне об'єднання політиків, які здійснюють значний вплив на прийняття рішень. Характеризується така група анонімністю і до неї можуть входити державні службовці, або особи з неформальним статусом в системі політичної влади. В центрі такої групи знаходяться представники вищих владних посад. Вони стимулюють рух прийняття політичних рішень, які потім формально приймаються відповідними органами. Вони також мають можливість впливати на зміну курсу країни, на міжнародні процеси. Тобто, це тіньові групи, які здійснюють неформальне управління та інколи виконують функції органів влади.

П. Шаран виділив традиційну і сучасну еліту, які розрізняються ресурсами владарювання [51, 92]. Влада традиційних еліт заснована на звичаях, ритуалах, релігії. До традиційної еліти П. Шаран відносив релігійні еліти, аристократію, військово керівництво країн, які розвиваються.

У науковому обігу також застосовується термін «часткова елітарність». Але тут слід пам'ятати, що якісно нове ціле не утворюється усіма частинами цього цілого без відповідного стержня, а для цього необхідно в цю масу вдихнути якусь головну ідею, мету, завдання, яке і буде необхідним стержнем нової системи [28, 147]. На думку Н. Пряжнікова,

щодо еліти, то такою ідеєю для неї «є ствердження власної гідності, але обов'язково на тлі деякої маси, яка не має можливості здійснювати адекватних з елітою дій. Що стосується самої цієї маси, то для неї немає такого фону, бо вона сама є цим фоном, тому термін «часткова елітарність» ґрунтується на усвідомленій або неусвідомленій імітації цього фону, що змушує подібних до себе людей грати роль «маси нижчого рівня». Тобто, в масах також утворюються більш-менш елітарні рівні, так звані привілейовані прошарки» [35, 150].

Як показує історичний досвід, у суспільстві обов'язково повинна бути група, чий інтелектуальний та культурний рівень повинен перевищувати середній рівень. Якщо така група не буде сформована, то середній рівень з часом буде ще понижуватися, а суспільство занепадати. Загальна інтелектуальна культура повинна існувати на рівні еліти завжди, інакше суспільство буде деградувати. На інтелектуальний чинник вказує й О. Бахтіяров, стверджуючи, що «еліта вже є... але сприяти її кінцевому оформленню можуть лише інтелектуали. Щоб перетворитися з інтелектуалів на дієву еліта зможе тільки тоді, коли до неї приєднаються люди дії. Для цього повинні виникнути доктрини, які б поєднували креативні ідеї інтелектуалів і потребу влади воїнів. Сила плюс креативний інтелект – ось це й є формула майбутнього синтезу, коли влада стане креативною, а інтелект – сильним. Основою такого синтезу повинні стати амбітні проекти» [4].

На думку Дж. Хігла, до політичних еліт відносяться не тільки окремі особистості або соціальні групи, здатні чинити постійний і значний вплив на політичні результати, але також й «суб'єкти, здатні створити істотні політичні проблеми» [68]. Але існує й інша точка зору, за якою включення до категорії політичної еліти опозиційних лідерів (контр-еліти) розмиває межі, що відокремлюють політичну еліту від політичних суб'єктів – інституційних та соціальних. Політична еліта визначається згідно з критерієм безпосереднього доступу до впливу на державну систему влади і нерозривно пов'язана з поняттям держави.

Інколи поняття «правлячий клас» і «політична еліта» ототожнюються, тоді як поняття «політичний клас» значно перевищує інше поняття за своїм обсягом. Даний підхід можна назвати державоцентричним, виділяючи в рамках політичної еліти групу вищих керівників, які налічують кілька десятків осіб.

Говорячи про структуру елітарних кіл в сфері політичного управління, слід вказати про дослідження цього питання з точки зору впливу зовнішньополітичних чинників на політичну еліту. Це дасть можливість розібратися з впливом транснаціональних процесів на формування еліти. Спроби концептуалізації та операціоналізації в даній галузі робилися в працях зарубіжних дослідників теорії ігор, були створені формальні моделі. Наприклад, «процеси демократизації суспільств нерідко пояснювалися виключно внутрішніми соціально-економічними причинами» [66]. Внутрішньо-елітні розмежування і відсутність консенсусу нерідко пов'язується лише з соціокультурними особливостями суспільства [1]. Дані групи необхідні для аналізу політичного життя, проте їх абсолютизація не виправдана, тому, що виключає вплив зовнішньополітичних розрахунків правлячого угруповання [49, 34].

Ще один аспект, на який варто звернути увагу, – це транзитологічна парадигма, яка переважала в останні роки в політологічних дослідженнях. Претендуючи на створення інтегративної теорії, її представники прагнули «виявити обмежений набір змінних політичного життя – максимально наочних і таких, які легко піддаються квантифікації» [18, 15]. Виступаючи похідною від теорії модернізації, транзитологія фактично ставила завданням визначити чітку послідовність кроків до демократизації політичної системи за західним зразком. Теорія еліт стала союзником даного підходу, тому що рішення політичного керівництва розглядаються як ключова умова для переходу до демократичної форми організації політичного життя.

Для стійкості демократичних режимів потрібні значні організаційні ресурси, що дозволяють забезпечити виконання державних рішень і

надійний «зворотний зв'язок» бюрократичного апарату з суспільством. Логічним наслідком є теза про джерела потенціалу політичної еліти, які вибирають не тільки внутрішні, але також й міжнародні ресурси. Придбання останніх залежить від її зовнішньополітичних дій з урахуванням поточної кон'юнктури і фундаментальних параметрів світової системи. Ф. Фукуяма наблизився до постановки даної проблеми, звертаючи увагу на роль «іноземної допомоги країнам, що розвиваються в забезпеченні політичної стабільності їх державних інститутів. Характер взаємодії політичних еліт з міжнародним середовищем визначається, з одного боку, становищем держави в існуючій світовій та регіональній архітектурі, а з іншого – його якісними характеристиками» [53, 128].

Одне з головних питань теорії в зв'язку з цим полягає у встановленні співвідношення між внутрішньополітичними та міжнародними змінними, які визначають діяльність правлячого класу в країні. На сучасному етапі перед теорією еліт є комплексні дослідницькі проблеми, більшість з яких продиктовано зміною соціально-економічних реалій та системою міжнародних відносин. Теорія еліт пройшла кілька етапів у своєму розвитку. Як відомо, формування наукового апарату теорії відбулося в рамках класичної соціології в довоєнний період. Потім теорія еліт розвивалася переважно в парадигмі теорії модернізації в ході протистояння двох наддержав на воєнно-політичному та ідеологічному рівнях. У цей період теорія еліт увібрала в себе цілий ряд інструментів і теоретичних положень політико-культурного, політико-психологічного та інституційного підходів, а також теорії раціонального вибору. Склався своєрідний «альянс» теорії еліт та теорії демократизації в рамках мінімалістської концепції демократії. Після розпаду соціалістичного блоку сталося стрімке зростання емпіричних досліджень еліт у Східній Європі і частково на пострадянському просторі, при збереженні в цілому базових методологічних підходів колишнього періоду. На новітньому етапі теорія модернізації та транзитологія вже не можуть вирішувати сучасну проблематику на тлі зниження стабільності і

передбачуваності політичних процесів, трансформації системи міжнародних відносин. Це актуалізує розробку теоретико-методологічних підходів, які дозволяють ефективно вирішувати нові дослідницькі проблеми [42, 255].

В американській політичній думці пріоритет традиційно віддавався внутрішній політиці (характером політичної організації суспільства), яка визначала поведінку політичних еліт на міжнародній арені. Утримання влади в своїй країні є головним завданням правлячого класу, рішення якого дозволяє вибудувати зовнішньополітичний курс. Однак в рамках теорії міжнародних відносин в останні кілька десятиліть було сформульовано ряд висновків про взаємовплив внутрішньої і зовнішньої політики, які не були повною мірою враховані теорією еліт.

Питання державного престижу (статусу в міжнародних відносинах), а також конкретні зовнішньополітичні виклики нерідко мають вирішальний вплив на легітимність політичних еліт. Зокрема, Ф. Фукуяма формулює проблему слабких державних інститутів, «які не здатні забезпечити ефективне використання міжнародної допомоги, але при цьому стають все більш залежними від зовнішніх донорів для підтримки свого функціонування» [53, 84–88]. Наприклад, революції в Англії, Франції, Росії та Китаї починалися з міжнародних потрясінь, а саме – великих воєн.

Ця теза отримала широкий розвиток в рамках теорії революцій та довела залежність зламу політичних режимів від великих зовнішніх криз, які спричинили за собою перенапруження ресурсної бази і підірвали легітимність правлячої еліти. Тим самим підтверджується тісний зв'язок міжнародного середовища та політичної еліти. Брак ресурсів робить національну еліту більш залежною від міжнародного середовища, тому що саме взаємодія з нею може частково компенсувати цей дефіцит. В сучасних умовах він нерідко підштовхує правлячий клас малих і середніх держав до більш активної зовнішньої політики, в якій часто переважають конфліктні мотиви. Підвищення міжнародної напруженості привертає увагу великих держав і

об'єднань до менших держав, які перебувають під загрозою в зоні нестабільності [5, 167].

В якості прикладу можна привести політику країн Балтії, зокрема Литви, і частково Польщі. Політичні еліти цих країн намагаються розміщення на своїй території військових об'єктів НАТО. В даному випадку виникає можливість не тільки інтернаціоналізувати ризики в разі ескалації конфлікту, а й частково перекласти витрати на більші країни, пов'язані зобов'язаннями з малими союзниками.

Це зовсім не виключає впливу протиріч між великими державами на посилення міжнародно-політичної напруженості, але процес конфлікту розглядається як спосіб залучення необхідних ресурсів. Ряд дослідників прийшли до висновку, що вибір на користь «примикання» часто обумовлений низькою легітимністю правлячої еліти всередині країни. Висновки даних дослідників були засновані на аналізі зовнішньополітичної поведінки країн «третього світу» на рубежі 1990–2000-х років. На сучасному етапі подібною логікою керуються політичні режими, що відчують кризу легітимності своїх повноважень. Сучасний український режим також намагається знайти опору в орієнтації на вступ до НАТО.

Ряд дослідників обґрунтовують гіпотезу, згідно з якою, «стратегія примикання обумовлена бажанням держав отримати нові вигоди, тоді як стратегія балансування викликана бажанням не втратити – знизити витрати від потенційних загроз. Тому примикання частіше реалізується в разі розбалансування внутрішньополітичної стабільності: руйнування status quo і спроби встановити новий політичний порядок всередині держави – в даному випадку примикання розглядається як ресурс для досягнення мети» [67].

Урахування зовнішньополітичних чинників у діяльності еліт передбачає інтеграцію деяких дослідницьких підходів з тим, щоб сформувані загальну теоретичну модель, яка може спиратися на наступні теорії: структурні підходи, які розроблені безпосередньо в рамках теорії еліт (проблеми структури, згуртованості і зміни еліти); неоінституціональні

підходи, що дозволяють проаналізувати формальні та неформальні політичні інститути, з якими пов'язана діяльність і саме існування політичних еліт (проблеми стабільності держави, легітимності і бюрократії, співвідношення формальних і неформальних інститутів та ін.); теорія міжнародних відносин (структура зовнішнього середовища і взаємодія з нею, імперії та малі держави, прийняття рішень та ін.). Результативне застосування комплексу згаданих підходів передбачає побудову цілісної моделі політичної еліти в окремій державі та дозволила б виділити її елементи, визначивши відносини між ними.

Політична еліта здійснює контроль над державним апаратом, що передбачає наявність результуючого вектору в боротьбі протиборчих груп правлячого класу. Ступінь внутрішньої єдності та однорідності еліти дає можливість говорити не тільки про неоінституціоналізм, натхненний теорією раціонального вибору, але також й про історичний інституціоналізм, в рамках якого розробляються проблеми державної влади та стабільності, революцій і громадських рухів.

Інтереси політичної еліти поділяються на корпоративні (особисті і групові) і загальнодержавні, але не завжди їх можна чітко розмежувати. В час політичної стабільності вони знаходяться у відносній гармонії, тоді як в кризовій ситуації і в процесі дестабілізації особисті інтереси, як правило, виступають на перший план, що збільшує ймовірність фрагментації еліти. Як реакція на дані процеси потужні владні групи можуть використовувати економічні стимули або репресивні заходи для недопущення розпаду політичної еліти або її повторного об'єднання (створення нової коаліції).

Крім того, доцільно виділяти матеріальні, статусні і владні інтереси політичної еліти. Йдеться про накопичення матеріальних ресурсів, забезпеченні внутрішньо– і зовнішньополітичного статусу та престижу, а також про утримання та накопичення влади. Рішення останнього завдання передбачає підтримку міцної внутрішньо-елітної коаліції, що має надійні зв'язки з інституційними суб'єктами і здатність контролювати політичну

активність опозиції і соціальних спільнот. Разом з тим в ході криз легітимності, що переходять в політичну кризу, може відбуватися або зміна правлячої коаліції, або переформатування коаліції, її об'єднання навколо нового центру влади.

Нерідко для утримання або завоювання влади представники правлячого класу звертаються до підтримки зарубіжних сил. Найважливішим показником необхідності утримання влади і стримування протиріч всередині правлячого класу виступає низька ресурсозабезпеченість. Розкол еліт, як правило, стає наслідком виснаження ресурсів держави, що виражається в фіскальній кризі і / або втрати зовнішньополітичного престижу в результаті великих програшів на міжнародній арені. У зв'язку з цим інтерес еліт полягає не тільки в забезпеченні власного визнання всередині країни і за її межами, а й у підвищенні ролі.

Статус визначається положенням політичного суб'єкта в соціальній (в т. ч. міжнародній) ієрархії. Престиж визначається соціальним сприйняттям діяльності суб'єкта з точки зору поточної ієрархії цінностей. Таким чином, «престиж тісно пов'язаний зі статусом, але не тотожний йому. Як і раніше зберігаючи високий статус, суб'єкт може втрачати престиж, наприклад, внаслідок негативних результатів власної діяльності. В певних межах допустимо також і зворотне твердження» [69]. Інтереси перетворюються суб'єктом за допомогою процедури осмислення і аналізу в форму конкретних цілей, що орієнтують діяльність політичної еліти. Базові цілі полягають у збереженні згуртованості правлячої коаліції, забезпеченні легітимності та громадської підтримки, недопущення антисистемної коаліції («контр-еліти») до важелів влади. Дані цілі носять оборонний характер, однак при наявності достатніх ресурсів можлива постановка перспективних цілей по підвищенню престижу держави або перетворення суспільства відповідно до наявних ідеалів.

В стійких демократичних режимах, для яких характерний поліцентричний розподіл впливу серед кількох елітних груп, забезпечується мирний перехід влади від однієї правлячої коаліції до іншої, при цьому антисистемні коаліції дробляться та маргіналізуються. Відкрита конкуренція політичних еліт за доступ до важелів управління державним апаратом припиняється після завершення виборів, що дозволяє забезпечити принцип єдиноначальності, який є необхідним для проведення державної політики. Ресурси підтримки і зміцнення становища еліт можуть бути поділені на матеріальні, культурно-інформаційні, організаційні та морально-психологічні.

Матеріальний потенціал включає в себе економічні та військові засоби досягнення цілей, в тому числі демографічні та природні ресурси, якими володіє політична еліта. Інформаційно-культурний потенціал – це, насамперед, засоби впливу на формування громадської думки щодо подій всередині зовнішньополітичного середовища, а також всередині самого правлячого класу.

Організаційні ресурси представляють, в першу чергу, державний апарат і інститути організації суспільного життя. Від їх ефективності залежить не тільки результативне використання інших категорій ресурсів, але й обґрунтована аналітична оцінка ситуації, осмислення інтересів і цілей політичної еліти. Морально-психологічні ресурси можуть бути визначені порізно – залежно від теоретичних підходів. Вони тісно переплетені з інформаційно-культурними, але не тотожні їм. Йдеться в першу чергу про психологічну стійкість політичної еліти під тиском внутрішньо– і зовнішньополітичного середовища, що дозволяє утриматися від розколу і зберегти здатність до раціональної оцінки ситуації, не піддаючись паніці в критичних ситуаціях.

Даний параметр залежить не тільки від суб'єктивних якостей представників еліти й інформаційно-культурних ресурсів, що дозволяють популяризувати і в підсумку нав'язати власну точку зору, але також від

національного досвіду і почуття історичної справедливості. Іншим компонентом морально-психологічних ресурсів політичної еліти стає готовність до діяльного відстоювання і поширення власних цінностей всередині країни і за її межами.

Лінія дій політичної еліти підпорядковується загальній політичній логіці зміцнення коаліції прихильників і ослаблення позиції дійсних або потенційних опонентів. Даний принцип знаходить конкретні форми в процесі практичної взаємодії. Для їх виявлення необхідний аналіз стратегічного і тактичного рівнів діяльності, методів та інструментів, сфер і каналів докладання зусиль політичного суб'єкта.

Інтереси, цілі, ресурси і дії політичної еліти характеризуються різним ступенем динамічності, перебуваючи в безперервному процесі взаємовпливу з внутрішньо– і зовнішньополітичним середовищем. У найзагальнішому сенсі середовище може бути представлено як складну структуру, що включає норми (інститути), ресурси та суб'єкти (державних та недержавних гравців). Внутрішньополітичне середовище включає в себе соціальну структуру (відносини зв'язку між соціальними групами) та інституційну структуру (політичний режим як сукупність відносин між державним апаратом і суспільством). Співвідношення впливу зовнішнього і внутрішнього середовища на політичні еліти – це аспект, який динамічно змінюється. Політична еліта, як правило, має безпосередні канали взаємодії з зовнішніми контрагентами, і може використовувати цей зв'язок з метою впливу на внутрішньополітичну середу в своїй країні.

Несприятливі тенденції в розвитку середовища підштовхують до більш стрімких дій або, навпаки, спонукають політичного суб'єкта зайняти вичікувальну позицію, якщо несприятлива кон'юнктура оцінюється як тимчасова. Комунікаційний вимір стану системи також є типом ресурсу політичної еліти. Залежно від характеру взаємодії з іншими суб'єктами (кооперація, конфронтація або змішаний тип взаємодії) комунікація як повідомлення і отримання інформації про можливості та наміри між двома

гравцями, може компенсувати брак або посилювати інші типи ресурсів. Зокрема, в ситуаціях кооперації або змішаної взаємодії налагоджені канали обміну інформацією між гравцями дозволяють більш ефективно координувати спільні дії і можуть підвищити результативність взаємодії. В умовах конфронтації часто маскуванню намірів і планів, свідоме перекручення або порушення комунікації можуть давати політичній еліті перевагу над опонентами, забезпечувати непередбачуваність її дій.

Даний аналіз дає можливість говорити про типові моделі взаємодії політичних еліт з міжнародним середовищем: нейтралітет (багатосторонній прагматизм), конфліктна модель (охорона або експансія), кооперативна модель (союзницькі відносини, інтегративні та посередницькі функції). Політичне життя демонструє зразки складно скомпонованих моделей. Під моделлю в даному випадку розуміється стійка в часі лінія дій політичної еліти у політичному середовищі. Модель може бути відображена в доктринальних політичних документах, що оформляють її в стратегію як набір планомірних дій по досягненню довгострокової мети. Разом з тим, фактичні дії держави на міжнародній арені можуть розходитися з декларованими установками в силу недостатньої свідомості інтересів або свідомим маскуванням.

Взаємовплив міжнародного середовища та окремої держави значною мірою зумовлюють ресурси, які є доступними політичній еліті. Можна виділити декілька їх типів: матеріальні (фінансові, технологічні, військові), культурно-інформаційні (сприйняття країни на міжнародній арені, канали і зміст інформаційних повідомлень) і організаційні (союзи та об'єднання, досягнення цілей у рамках багатосторонніх міжнародних організацій та переговорних форматів). Ступінь доступності та значущості даних типів ресурсів для еліти окремо взятої держави залежить від ряду параметрів, в тому числі від розміру держави, географічного положення, історико-культурних особливостей, регіонів.

Окремий аспект представляє аналіз простору та часу в умовах розвитку новітніх технологій та передачі інформації. Питання про те, наскільки дані нововведення змінюють природу владних відносин, залишається відкритим. Нові технології використовуються як для зміцнення влади еліти, так і для політичної боротьби, в тому числі на міжнародному рівні.

Слід відзначити, що поняття «м'яка сила» в його позитивному значенні як привабливість країни на міжнародній арені не вичерпує можливих інформаційних ресурсів. Інколи «негативна» «м'яка сила», яка полягає в переконанні учасників міжнародних відносин, що окрема країна готова оперативно застосувати широкий комплекс інструментів аж до військової сили в разі конфлікту, є природним обмежувачем – фактично, мова йде про стримування.

Доступність ресурсів певною мірою детермінує варіанти політичної поведінки еліти. Для правлячого класу світової держави, що має в своєму розпорядженні найбільш широкий спектр ресурсів, доступна імперська стратегія (модель глобальної експансії з переважанням військового або економічного тиску). Малі держави не можуть дозволити собі реалізацію експансіоністської моделі, зважаючи на обмеженість ресурсів, що не виключає можливої конфронтаційності їх дій на ґрунті охорони. В малих державах політичні еліти більшою мірою залежать від зовнішньополітичного середовища та її динаміки, ніж правлячий клас великих держав.

Сучасні тенденції міжнародних відносин формують ряд параметрів, що сприяють розвитку малих держав. Йдеться, насамперед, про посилення значення інституціональних норм і громадської думки в міжнародних відносинах, що дозволяє політичним елітам малих країн проводити більш самостійну політику, яка не зводиться до тієї або іншої форми прямого «васалітету» і передбачає політичне маневрування.

Таким чином, стійкість і ефективність управлінських дій перш за все залежать від інституційної стабільності держави, управлінський апарат якої

контролює еліта. Ресурсозабезпеченість політичної еліти не обмежується тільки внутрішніми ресурсами держави, але залежить також від характеру взаємодії із зовнішньополітичного середовища, що сприяє нарощуванню ресурсної бази або, навпаки, її зубожіння. Останній сценарій розвитку веде до наростання напруги всередині еліти з загрозою її розколу. Дієвим стимулом до згуртування елітних груп, що дозволяє часом компенсувати брак ресурсів, виявляється зовнішня загроза.

Міжнародний престиж – один з найважливіших джерел легітимності політичної еліти. Перераховані параметри безпосередньо пов'язані з особливостями місця, яке прагне зайняти держава в системі сучасних міжнародних відносинах. І тут зростає роль економічних та інформаційних аспектів (хоча немає підстав вважати, що військова сила вже не є визначальним фактором світової політики), що дозволяє деяким малим державам нарощувати власні ресурси. Разом з тим малі держави (будь то багаті корисними копалинами країни або держави, які стали глобальними фінансовими центрами), як і раніше, залежать від ресурсозабезпечення держав і міждержавних об'єднань. Обмежені просторові ресурси лімітують інші види ресурсів, перш за все, демографічні та військові; розвиток економіки малих країн також критично залежить від включеності до великих торгово-господарських мереж, які створюються та підтримуються світовими державами.

Складна структура політичної еліти стимулює утворення всередині неї тимчасових або постійних груп інтересів, які є своєрідними лобі, що можуть протягом певного часу впливати на динаміку еліти, на утримання та характер її діяльності. Крім того, всередині окремих класів суспільства (поза елітою) завжди є певні групи осіб, які бажають вийти до елітарних груп або сформувати контреліту чи субеліту. Застосовуються різні засоби та мотиви, як суперництво, так й насильницьке захоплення влади, це можуть бути егоїстичні мотиви, або глобально громадські.

Якщо політико-правовим шляхом забезпечується пропорційне поповнення еліти представниками як першої, так і другої категорії, – механізм соціальної рівноваги функціонує нормально. А припинення циркуляції провокує деградацію правлячої еліти. Якщо ж еліта влади обрала невірний шлях, то групи контреліти повинні спрямувати свої дії до формування та оновлення елітарних якостей і збільшення ресурсу впливу. Саме так виникає процес масової циркуляції еліти.

Як наслідок цих факторів в динаміці політичних еліт, стимулюються і активізуються дві типові тенденції: перша – еліта закривається, перешкоджаючи будь-якому входженню до її лав («ефект фортеці»), друга – інноваційна еліта відкривається для залучення нових прихильників, нових корисних членів. Остання властива більш життєздатним відкритим елітам, які здатні оновлюватися. Циркуляція в відкритій політичній еліті досить динамічна та має високу ступінь соціальної адаптації до зовнішніх змін. Відповідно, у закритих елітах – циркуляція повільна або навіть припинена, але тут зберігається внутрішня стабільність, спадковість характеру політики і врівноваженість рішень, прийнятих владою. Для демократичних суспільств, як правило, більш характерні відкриті політичні еліти, які отримали легітимність законним шляхом через соціальне визнання та стабільну соціальну згоду. Крім того, за умови демократії політичні еліти прагнуть побічно використовувати легальність та бюрократичний апарат влади, а в тоталітарних суспільствах еліта зливається з апаратом влади. Ці обставини мають небезпечні наслідки, тому придбана легітимність може бути втрачена елітою разом з атрибутами легальної влади.

За соціально-рольовою структурою політична еліта дуже своєрідна і певною мірою різноманітна, що також впливає з її відношення до процедур легітимації, статусу певних груп та осіб в разі виконання ними специфічних функцій в самій еліті. Так, з серед соціальних ролей політичної еліти (публічних політиків) слід виділити: політичний бомонд «Олімп» (вищі керівники держави); адміністративну бюрократію (професійні політичні

керівники); олігархів (найбільш впливові економічні особи, групи); ідеологів еліти (інтелектуали, наукові експерти, духовенство); лобістів (культурні художники, шоумени, спортсмени, які додають еліті рейтингу); інфократію (власники і керівники медіа-холдингів, інших впливових ЗМІ); членів сімей елітарних персон (механізм впливу сімейно-родинних зв'язків); сірих кардиналів – таємні координатори (особи або масонські групи, приховані, але такі, що істотно і визначальним чином впливають на політику); заслугократію (корисні члени еліти, залучені з інших соціальних прошарків з метою обслуговування тих чи інших потреб еліти).

Групи, які становлять політичну еліту, відрізняються ступенем участі в процесі прийняття рішень, типом діяльності, рівнем соціального статусу, способом життя та престижем. В будь-якому випадку до складу політичної еліти входять групи, що володіють політичними, адміністративними, економічними та соціокультурними ресурсами. Важливою характеристикою композиції та складу політичної еліти є ступінь поділу даних груп. При цьому, встановлення демократичних інститутів (каналів рекрутування еліти) не обов'язково призводить до поділу між групами політичної еліти. Замість критеріїв компетентності при формальному існуванні демократичних механізмів і каналів відбору політичної еліти можуть використовуватися принципи персональної та групової лояльності. Процедура виборів в такому випадку стає механізмом перегрупування сил всередині правлячої еліти, що ставить на місце нормативних вимог права критерії володіння матеріальними, інформаційними та іншими ресурсами.

Незалежне формування та функціонування ключових суб'єктів політичної еліти друг від друга свідчить про якісний розподіл влади. Навпаки, синтез даних груп свідчить про формальний характер подібного поділу. Синкретизм політичних, адміністративних і економічних груп еліти – досить небезпечне явище. У подібній ситуації, адміністративний ресурс стає центром влади. Наслідком даних процесів є поширення тіньових і неформальних відносин. Вплив адміністративної бюрократії стає настільки

великим, що, по суті, вона визначає склад політичної еліти, ключовими суб'єктами якої стають специфічні неформальні соціальні групи, які пов'язані відносинами особистої залежності та відданості. Вони можуть впливати не тільки на прийняття політичних рішень, але й визначати інституційне середовище влади. За допомогою численних неформальних зв'язків між цими групами, тіньового узгодження позицій відбувається перерозподіл владних ресурсів, розподіл посад, обрання представницьких органів влади. Подібні суб'єкти в перехідних умовах можуть відігравати стабілізуючу роль, але при цьому їх діяльність неминуче веде до корупції раціональних і правових соціальних механізмів, а, можливо, до повного їх заміщення.

Характер функцій політичної еліти, на думку деяких політологів, такий, що практично не вимагає соціальної легітимації, більше того, навіть деякою мірою суперечить їй. Зокрема, такого висновку дійшов Л. С. Саністтебан, який аналізує комплекс функцій еліти в суспільстві. Дослідник вважає, що «перша універсальна функція – це маскуванню фактичного громадського джерела і класового характеру влади – стає особливо відчутною в дуже диференційованих політичних системах у соціальному аспекті; друга функція – це визначення політичної волі правлячого класу та розробка механізмів реалізації цієї волі; третя функція – формування політичної репрезентації правлячого класу як цілого, а саме – посередництво між кінцевими суб'єктами політики та владою, між представниками і прямими (безпосередніми) суб'єктами політики; четверта – регулювання діяльності з боку політичного представництва правлячого класу посилюючи або обмежуючи його; п'ята функція – виконання ролі головного резерву керівних кадрів своєрідного центру відбору управлінських кадрів до інститутів влади; шоста – прогнозування та діагностика політичних процесів де еліти виконують так звану місію штабів в політиці; сьома – координація діяльності різних рівнів управління і форм

політичної репрезентації соціуму, тобто посередницьке керівництво сукупною політичною практикою» [40, 85].

Цікавим є те, що циркуляція еліт тягне за собою зміну ідей та образів. Це відбувається, якщо правляча політична еліта є відкритою і розуміє необхідність свого оновлення. В разі, коли держава не є цілком демократичною, то на перший план виходить легітимація еліти, яка показником якості еліти та її відповідності вимогам суспільства.

Аналіз ознак правлячого класу, який сформований в Україні, дає можливість говорити, що формування виваженої політичної еліти в нашій країні ще не відбулося. Твердження на початку XXI століття, що правлячі кола в Україні можна характеризувати як квазіеліту, до сих пор, на превеликий жал, не втратило свого сенсу. До складових елітарного прошарку в Україні, як і раніше, віднести протоеліти, псевдоеліти та постеліти.

Група протоеліт є формою державної бюрократії, яка інтегрується в існуючий політичний режим, незважаючи на те, чи є цей режим демократичним. Група псевдоеліт – це суб'єкти політичної діяльності, які характеризуються ситуативністю та тимчасовістю, відсутністю системи та хаотичним характером дій. Сюди можна віднести деяких громадських активістів, які увійшли до закритого політичного кола не за ознакою компетентності, а лише за випадком. Група постеліт представляє собою застарілий елемент, який залишився в системі влади. Ця група намагається зберегти характеристики квазіеліти.

Сьогодні чимало представників колишньої політичної еліти й досі знаходяться в активному політичному полі, а це свідчить про досить незрозумілу систему люстрації, яку можна визначити як імітацію, наслідком чого є відсутність циркуляції еліт в Україні.

Говорячи про політичну еліту, слід не забувати, що вона народжується, формується і діє у певних історичних умовах, серед яких чи не вирішальне значення має той народ, з якого вона виросла і якому має служити. І як

визначає Л. Тупчієнко, політична еліта в Україні, «це або гола абстракція, або суспільна група, яка не виросла з умов даної країни, не є частиною цього народ, і тому своє призначення вбачає та реалізує лише задля здобуття влади і використання її у власних інтересах (наживи, престижу, самоствердження тощо)» [46, 229]. Саме тому В. Липинський, сприймаючи висновки В. Парето, Г. Моски, Р. Міхельса, М. Вебера щодо еліти, вважав можливим і необхідним уточнити визначення поняття «політична еліта». На його переконання, «справжню еліту становлять ті, хто втілює сутність нації, глибину її міфу (національної ідеї)», а це означає, «що саме ці достойники постійно словом і прикладом пояснюють і показують спільності: хто ми? Звідки? Куди йдемо? Хто наші друзі, хто вороги? Де наша Вітчизна? У чому сенс життя?». В. Липинський визначає, що «драма та трагедія української політичної історії в тому, що українському народові бракувало національної еліти». Звідси порушена В. Липинським ще одна проблема – проблема організації, формування сильної та авторитетної групи, довкола якої могла б національно об'єднатися і політично зорганізуватися українська нація [23, 54].

Як вважає О. Пухкал, «в Україні сучасна політична еліта лише частково відповідає змісту цього поняття». На його думку, «еліта неконсолідована, неоднорідна, є напівзакритою, її соціальною базою в основному є не середній клас, а спекулятивна та кримінальна буржуазія. Це еліта соціального статусу, але не найкраща верства суспільства» [37]. На жаль, і сьогодні, як і понад чверті століття тому, після набуття незалежності в 1991 році, в Україні бракує національно свідомої, соціально відповідальної політичної еліти, здатної мислити стратегічно, спроможної запропонувати своєму народу загальнонаціональну ідею розвитку й повести його за собою. Цілком слушно стверджує О. Пухкал, що «вітчизняна політична еліта так і не перетворилася на повноцінного суб'єкта модернізації суспільства, здатного очолити цивілізаційний процес побудови держави, а з нею й інститутів громадянського суспільства. В українському політикумі

практично відсутні справжні провідники нації, політичні лідери, спроможні піднятися над особистими корпоративними інтересами до рівня національних, об'єднати політичну еліту навколо визначення концепції суспільного розвитку, консолідувати українське суспільство» [36]. Декілька років тому, після подій на Майдані 2013–2014 рр., надії українського народу були пов'язані з ім'ям нового Президента країни – П. Порошенком, який зміг набрати більшість голосів вже у першому турі президентських виборів. На сьогодні українське суспільство вряд чи може бути впевненим, що є кандидат у Президенти, який зможе на майбутніх виборах зібрати більшість голосів, бо рейтинг як правлячої, так і опозиційної еліти дуже низький.

Події 2014 року в рамках революції Гідності дали поштовх до оновлення політичної еліти на нових принципах та з новими орієнтирами. Але на практиці повного оновлення не відбулося, були лише часткові зміни, при чому, в деяких випадках, взагалі лише шляхом переорієнтації всередині структури старої еліти. Й досі процес оновлення влади характеризується імітацією та непрозорістю процедури рекрутингу. Така політична еліта буде надалі залишатися закритою і реформування державного апарату буде здійснюватися у тіньовому режимі та не відповідати вимозі публічності. І як вірно визначає *С. Бондарчук – член Експертної ради при ЦДАКР*, «поточний етап конституційної реформи характеризується практично відсутністю обговорення проектів змін до Основного закону держави з суспільством, тобто народом, який, відповідно до Конституції України є джерелом влади. Кланово-корпоративна інтерпретація національних інтересів не є особливістю лише сучасної квазіеліти. На різних історичних етапах розходження інтересів еліти та держави українська владна верхівка вирішувала на власну користь, нехтуючи державницькими цінностями, зраджуючи український народ в гонитві за особистими вигодами. Таку поведінкову модель національні політичні еліти відтворювали на пам'яті кожного покоління українців» [6].

Населення України створює такий образ політичної еліти, в якому такі групи є вищою кастою і саме вони займають найпрестижніші посади в державі, володіють найвищими соціальними статусами та користуються ресурсами влади. Але рівень нашої політичної еліти не відповідає тим необхідним ознакам, які визнані у більшості розвинутих держав. Масова свідомість українців сприймає політичну еліту лише через приналежність до тих або інших політичних груп або посад. Це, насамперед, президент держави, адміністрація, представники вищої виконавчої влади, члени парламенту, представники лідерських політичних партій або громадський рухів тощо. Це є структурно неправильним, але пояснюється історичними умовами розвитку та формуванню свідомості наших громадян.

Сучасній політичній еліті в Україні властиві такі ознаки: наявність напруженості, яка характеризується напруженістю, наслідком чого є постійний напрямок дій у бік здобуття максимальної власної вигоди; елітарна структура характеризується дисперсністю, наслідком чого є велика кількість проявів політичного трайбалізму, активності, нігілізму, звуження світогляду тощо. І, головне, – корупція, яка підкреслює та надає рельєфності усім іншим ознакам.

2.2. Формування політичної еліти: традиційні та новітні підходи щодо системи відбору та результативності еліти.

Діяльність політичної еліти, рівень її ефективності залежать, насамперед, від того, як сама еліта розуміє свої функції, свою рол у суспільстві. Слід зазначити, що ідеї та цінності різних елітарних груп можуть значно відрізнятися. Це обумовлено особливостями країн, в яких проживають еліти. Про це й піде мова в даному підрозділі.

Різні суб'єкти політики здійснюють на політичний процес неоднаковий вплив. Деякі з них загалом не приймають активної участі у

політичному процесі. Цим займаються особливі групи суспільства, яких називають політичною елітою. Правляча еліта складається з трьох взаємопов'язаних елементів: «носієм владних функцій виступає політична еліта; бюрократична еліта охоплює представників управлінського апарату; комунікаційна та духовна еліта – це представники засобів масової інформації, науки, культури, духовенства» [39, 220].

Формування еліти – це складна система, яка може бути представлена у вигляді наступних елементів: механізми рекрутування (інституційні особливості щодо вимог до складу еліти нових представників – успадкування, спорідненість, володіння власністю, професійна компетентність, освіта, партійна приналежність, особиста відданість, вислуга років і т. д.); канали рекрутування (шляхи просування вгору у владній ієрархії – державний апарат, політичні партії; силові структури; релігійні організації; органи місцевого самоврядування; система освіти тощо).

Механізми та канали рекрутування еліти не перебувають в статичному стані, вони схильні до змін та динаміки. Наприклад, зміна того чи іншого елемента системи створення еліти не тільки впливає на структурні особливості еліти, прийняття стратегічних рішень, а й визначає характер політичної системи в цілому. В цьому випадку необхідно враховувати роль і місце неофіційних відносин в системі формування еліти. В інституційній структурі завжди існує простір для неофіційних взаємин між представниками політичної еліти. Наслідком інституційних перетворень системи рекрутування еліти може бути домінування нелегітимних, неформальних механізмів створення еліти. Тоді ключовими принципами формування та функціонування еліти стають неофіційні персональні зв'язки та відносини. Така ситуація може привести до розриву між публічною системою відбору політичної еліти й реальним станом формування влади. В результаті замість політичних взаємин між правлячої еліти та опозицією складаються форми міжкомандної, міжкорпоративної конкуренції, коли місце політичних партій, інших політичних посередників займають

угруповання та клани, які в якості механізмів взаємодії використовують принципи етнічної солідарності та родинні зв'язки. Подібна ситуація деформує процес створення еліти та не дозволяє їй правлячому прошарку ефективно вирішувати суспільно-політичні проблеми.

Іншим важливим фактором еволюції політичної еліти є її соціально-груповий склад. Групи, які становлять політичну еліту, відрізняються ступенем участі в процесі прийняття рішень, типом діяльності, рівнем соціального статусу, способом життя та престижем. У будь-якому випадку до складу політичної еліти входять групи, що володіють політичними, адміністративними, економічними та соціокультурними ресурсами.

Важливою характеристикою складу політичної еліти є ступінь поділу даних груп. При цьому, встановлення демократичних інститутів (каналів рекрутування еліти) не обов'язково призводить до розподілу між групами політичної еліти. Замість критеріїв компетентності при формальному існуванні демократичних механізмів та каналів відбору політичної еліти можуть використовуватися принципи персональної та групової лояльності. Процедура виборів в такому випадку стає механізмом перегрупування сил всередині правлячої еліти, що ставить на місце нормативних вимог права критерії володіння матеріальними, інформаційними та іншими ресурсами.

Заперечення елітарності затушовує реально існуючу політичну нерівність у будь-якому суспільстві і тим самим обмежує можливості демократичного контролю над елітами. Крім того, збереження ілюзій про рівний доступ всіх громадян до влади послаблює увагу суспільства до питань якісного відбору в еліту дійсно гідних і компетентних людей. Це відкриває можливість приходу до влади авантюристів і створює загрозу підпорядкування суспільства деспотичним елітам. Дана обставина свідчить про необхідність вдосконалення систем відбору в еліту, а не боротьби з нею.

Науковці, журналісти, публічні діячі – усі погоджуються з роллю еліт у розвитку як окремої країни, так і людства у цілому. Як вважає Ю. Маркітанов, «...беззаперечним є й факт надзвичайної важливості впливу

еліт у трансформаційному суспільстві, яким сьогодні є українське. Трансформаційні процеси, що відбуваються в сучасних умовах, значною мірою залежать від того, який стан існує в політичній еліті. Адже саме на неї покладається вироблення державної стратегії розвитку та прийняття доленосних рішень у такий складний період» [25, 155].

Такої ж думки дотримується й С. Наумкіна, стверджуючи, що «визнання вирішальної ролі політичної еліти в управлінні суспільством – це є реальність нинішнього і подальших етапів розвитку людської цивілізації. Еліта є одним з основних суб'єктів суспільно-політичного процесу, і поведінка цього суб'єкта, так само як і детермінанти його поводження, виступають важливим чинником, що впливає на хід політичного розвитку і функціонування політичної системи в цілому» [28, 146]. І це є аксіоматичним твердженням, яке є такою мірою дійсним, що не потребує ретельних доказів у тому чи іншому випадку.

Продовжуючи питання про якість еліти, варто навести вислів Т. Томашевської, яка вважає, що «одним з чинників, що зумовлюють якість української політичної еліти, є механізм її формування. ... вдосконалення цього механізму позитивно вплине безпосередньо на саму політичну еліту. Перспективними напрямками вдосконалення механізму формування політичної еліти в Україні мають стати перш за все зростання ролі демократичних каналів рекрутування еліти (партії, профспілки, громадські організації), а також зростання кількості рис антрепренерської системи в процесі відбору еліти» [44, 160]. І з цим цілком можна погодитись. Крім того, дослідниця вважає, що у сучасних умовах, коли перед нашою державою ставляться все нові і нові виклики, роль еліти, яка вже сформувалася і не змінюється, матиме тенденцію до послаблення. Тому ротація еліт як результат зміни механізмів процесу їх відбору, дозволяє забезпечувати зміну та формування нових елітарних прошарків, які найбільш відповідатимуть сучасним вимогам і викликам соціально-політичного розвитку країни.

У даному контексті доцільно визначити типи діяльності суб'єктів еліти:

1. Управлінська, цілеспрямована діяльність, передбачає зміни існуючих інституційних правил і характеристик рекрутування політичної еліти, які необхідні внаслідок неефективності існуючої системи відбору та основних способів функціонування представників політичної еліти. Так, неефективність та розкладання радянської політичної еліти (повільна ротація, поширення тіньових принципів відбору, взаємодії між групами еліти, корупція і т. д.) визначили необхідність зміни основних принципів її існування. Надалі самі перетворення спонукають суб'єктів політичної еліти реалізовувати нові стратегії, які відображають інтереси тих чи інших її структурних елементів, що стає фактором різкого прискорення, інтенсифікації змін законодавчих норм, які регулюють функціонування політичної еліти.

2. Інноваційна діяльність визначає, яким чином представники політичної еліти використовують нові можливості, що відкриваються реформами. В даному випадку слід враховувати, що можливі наслідки даної діяльності не плануються і, частіше за все, не усвідомлюються суб'єктами еліти. Прагнення зберегти та підвищити свій статус через привласнення нових ресурсів, поряд з недосконалістю законодавства, нестабільністю і безконтрольністю дозволяють представникам політичної еліти, адаптуючись до нових умов, використовувати напівлегальні форми впливу на прийняття вигідних їх інтересам політичних рішень. Таким чином, інноваційна діяльність може сприяти підвищенню та зниженню ефективності формування та функціонування політичної еліти. Разом з тим, дана діяльність, незважаючи на те, що вона, як правило, носить прагматичний характер, допомагає пристосуватися представникам політичної еліти до нових умов існування і, тим самим, направляє подальші процеси змін.

3. Неправова, руйнівна діяльність політичної еліти означає відмову суб'єктів політичної еліти адаптуватися, пристосовуватися до нових

принципів функціонування. Подібна ситуація може бути обумовлена захистом представниками політичної еліти своїх традицій, інтересів і ресурсів влади і, найчастіше, викликає спотворення, ігнорування нових принципів, норм, правил, негативні та непередбачені наслідки. В результаті неправові, тіньові відносини та діяльність суб'єктів політичної еліти не тільки домінують, але закріплюються в інституціональному просторі, що деформує всю систему створення еліти.

При цьому слід враховувати, що всі зазначені типи діяльності взаємозалежні та їх поділ є досить умовним. Наприклад, досить сильним є вплив інноваційних і регресивних дій політичної еліти на ефективність і спрямованість реформаторської, управлінської діяльності. У новому інституційному середовищі представники політичної еліти набувають великі можливості вибору між правовою та неправовою поведінкою. Коли державні рішення суперечать інтересам груп еліти, то останні опиняються перед вибором: або, на шкоду собі, підкоритися цим вимогам, або ігнорувати їх, продовжуючи діяти, як і раніше, сподіваючись на відсутність або слабкість контролю, або «отримати» неформальне право не виконувати незручні реформи.

Авторитет, життєздатність влади, її стратегія та тактика напряду залежать від якості політичної еліти, яка складає вищий кадровий склад державного та політичного управління. Тому, в рамках кадрової політики сьогодні все частіше застосується елітарна інженерія, яка дає можливість впроваджувати нові інноваційні технології. Елітарна інженерія передбачає залучення осіб активно приймати участь у політичній діяльності, впровадження нових принципів та технологій кадрового рекрутування еліти, нові форми політичної соціалізації.

В цивілізованих розвинутих країнах кадрове рекрутування еліти відбувається за чітко визначеним процесом або політичними традиціями, що дає можливість вчасно оновлювати еліту. Під час змін у суспільстві, кризових явищ, у більшості випадків, відбувається й трансформація еліти.

Виникають вільні посади в органах державної влади, в політичних інститутах, які часто займають особи, які не мають відповідних лідерських якостей, рис, що б характеризували їх як еліту. Намагання зайняти елітні посади провокується бажанням престижу, статусу, можливостями володіти владними ресурсами та привілеями. Головне – як забезпечити відповідність кваліфікації нових представників політичної еліти, її якостей, принципів кадрового рекрутування еліти. Соціальні джерела, їх якість, засоби формування еліти забезпечують її якість, а демократична система надає широкі можливості щодо входження до елітарного кола. Якість еліти у великому ступені залежить від якості соціальних джерел і способів її формування.

Теоретично, без професійної підготовки, наявності відповідного типу культури, здібностей та талантів здійснення діяльності у сфері соціально-політичного управління, є неможливим. Політична еліта оновлюється та відтворюється природним шляхом, коли відбувається протистояння між суспільством та владою і поповнюється вона з осіб, які володіють високим соціальним статусом, особливими якостями та компетентністю. Це особи, які здатні створювати інтелектуальну складову суспільства. В Україні такий теоретичний шлях практично неможливо відтворити, тому в нашій країні цей процес буде досить довгим та проблемним.

Утворення політичної еліти у ході державотворення – це перспективний процес легітимації. Українська політична теорія, так само, як і українська національна держава, набула якісно нових ознак. Отже, необхідно розрізняти трансформацію як особливий стан суспільства, яке перебуває у ході модифікації його структури, що постійно змінюється, й у період трансформаційної кризи. Найістотніші зміни відбуваються у соціокультурній сфері: у нормах, цінностях, уявленнях. «Соціокультурна, економічна та політична сфери розвиваються за своїми сценаріями, логікою. Вони опосередковано взаємопов'язані, будучи одне для одного середовищем змін» [19, 70].

Сучасна політична ситуації в нашій країні стимулює науковців до подальшого дослідження процесу формування політичної еліти, набуття нею новітніх ознак, які виникають в процесі оновлення політичної системи. І тут цікавим є факт, що сьогодні науковці йдуть шляхом звернення до розуміння цих проблем з точки зору філософії, напрямків гуманітарної направленості і, як цілком слушно відзначають Т. Бутирська та О. Крюков, «в дослідженнях спостерігається зміщення акцентів з адміністративно-нормативних на соціально-філософські. У більшості сучасних публікаціях увага приділяється не стільки технічним аспектам державного будівництва і державного управління, скільки логічним закономірностям його становлення і розвитку» [7].

Так, цікавими розробками для даного предмету дослідження можуть бути роботи, як вище зазначено, Т. Бутирської і О. Крюкова, які розглядають проблеми, що пов'язані з формуванням світогляду найвищих посадових осіб держави на засадах елітної інженерії [7]; праці Ф. Рудича, який докладно та ґрунтовно досліджує вплив на розвиток і синхронізацію суспільства правлячої політичної еліти [39]; О. Ткача, в роботах якого основна увага приділяється розгляду особливостей рекрутування політичної та адміністративної еліти в Україні, та деякі інші праці [45]. Але, на сьогодні відсутні дослідження щодо розуміння сутності політичної еліти в рамках елітної інженерії, а це є дуже своєчасним та актуальним для України, для українського політичного процесу і політичного простору.

На думку вітчизняних та зарубіжних вчених (В. Гошовська, М. Орлів, Б. Костенко), в Україні «не сформовано власної еліти шляхом якісного рекрутування. Рекрутування – це діяльність по створенню умов для заповнення вакансій компетентними фахівцями, які відповідають необхідним вимогам» [14]. Зазначені науковці в якості каналів рекрутування визначають, перш за все, систему освіти, державний апарат, органи місцевого самоврядування, політичні партії та бізнес тощо.

Як визначає Ю. Шайгородський, «...декомунізації й кадрових змін в інститутах влади, у тому числі й у структурах силових відомств, не сталося». Науковець визначає, що «... шляхом зміщення акцентів з «демократичного» на «національний» стало можливим блокування колишньої комуністичної номенклатури з національно-демократичними силами». Вчений аналізує специфіку цього процесу і вказує на «...низку взаємопов'язаних факторів, що визначали його спрямованість... це – еволюція політичної влади шляхом конверсії політичної та державної влади комуністичної номенклатури у кланово-корпоративну» [50]. Ю. Шайгородський вважає, що ваучерна приватизація значною мірою посилила цей процес, сприяючи формуванню нової постсоціалістичної промислово-фінансової олігархії, інтенсивної концентрації влади, розкраданню державного і колективного майна, зростанню ролі тіньової економіки у розгортанні політичних процесів на тлі зниження життєвого рівня населення. Наслідком всіх цих процесів було зростання безробіття, соціальна апатія, відсутність механізмів суспільного контролю. У країні поступово складалася самодостатня, зі значними ресурсами олігархічна за своєю суттю, відчужена від більшості суспільства владна система [Див. детал.: 50]. Ю. Шайгородський зазначає і другу особливість як наслідок вказаних процесів – втрату владою будь-яких морально-етичних норм, ціннісних деформацій, посилення криміналізації і корумпованості владних структур, протекціонізм, безвідповідальність. Це не могла не сприяти ще однієї негативної характерної рисі – послабленню і без того не значно розвиненого громадянського суспільства і його інститутів. Відсутність чітких стратегічних пріоритетів суспільного розвитку, зневіра людей, викликана політичною й управлінською практикою, локалізувала їх активність на рівні підприємств і організацій, боротьби за виплату заробітних плат і збереження робочих місць» [50].

У зв'язку з тим, що система підготовки професійних посадовців в Україні є недосконалою, то слід змінювати й механізм такої підготовки. Відповідно положень Указу Президента України «Про Президентський

кадровий резерв «Нова еліта нації», повинно бути забезпечено створення такого механізму добору, який би залучив найбільш обдарованих громадян України до впровадження демократичних реформ та їх подальшу підготовку. В Указі вказується, що це забезпечить не тільки створення нового механізму рекрутування адміністративної та політичної еліт, але й буде сприяти підвищенню дієвості кадрового резерву як інструменту державного кадрового менеджменту [33, 3].

Найбільш поширеним є відкритий та закритий типи рекрутування еліт. Відкритий передбачає наявність відбору, в якому головними критеріями виступають якості особи та її досягнення. В закритому типі присутня власна відданість якийсь особі або відзначеній політичній групі [14, 134].

Цілком можна погодитись з позицією О. Ткача, який вважає, що «відкритій еліті притаманні динамічна циркуляція, рівність у можливостях доступу членів позаелітних груп до неї, високий рівень горизонтальної та вертикальної мобільності» [45, 59]. Науковець зазначає риси особистості, якими повинні володіти претенденти до входження в елітарні прошарки. Це енергійність, професіоналізм, гнучкість, моральні якості, вміння мобілізувати ресурси, здійснювати підтримку, відкритість, тактовність, критичність і раціоналізм, розуміння соціальних настроїв та потреб, здатність до адаптації, реакція на трансформаційні зміни. У той же час, позитивно оцінюючи поняття «відкритої еліти», О. Ткач визначає й недоліки такого типу еліти, вважаючи, що і при відкритій конкуренції на плюралістичній основі входження в цей прошарок, все ж також можливі популістські дії, прийняття невиважених рішень та деякою мірою відсутність спадкоємності у розробці політики. Щодо так званої «закритої еліти», то тут, за О. Ткачем, існують нерівні можливості доступу представників неелітних груп, така еліта характеризується неактивною циркуляцією та оновленням, занадто високим рівнем формальних вимог у разі вступу до елітарного кола. Крім того, на відбір впливають такі показники, як вік, стаж роботи, партійність, приналежність до певної корпорації, особиста відданість

керівництву і готовність беззаперечно виконувати накази. Цілком варто погодитись з позицією О. Ткача, що така еліта, прагнучи до самовідтворення, має всі шанси до виродження та деградації. У той же час науковець визначає її позитивними рисами, на відміну від «відкритої еліти». Це «високий рівень спадкоємності у виробленні політики, урівноваженість рішень, невисока вірогідність внутрішніх конфліктів, хоча недоліками цього типу еліти є відсталість та нездатність реагувати на соціальні зміни, тенденція до кастових ознак. Системами рекрутування політичної та адміністративної еліти є система гільдій і антрепренерська система» [45, 59]. Такий погляд є обґрунтованим, і с ним слід погодитися.

Вибір системи відбору та вимог до кандидатів обумовлюється різними факторами: історичним розвитком, типом політичного режиму, пануючою політичною культурою, традиціями та звичаями, рівнем демократичності, типом правових системи тощо.

Система гільдій найбільш розповсюджена була в колишніх соціалістичних країнах, де джерелом рекрутування виступала номенклатура, а призначення посадовців на всіх рівнях відбувалося тільки з відома партії. Вже неодноразово цитований О. Ткач визначає наступні головні риси такої системи: «урівноваженість рішень, менший рівень ризику при прийнятті та менша вірогідність внутрішніх конфліктів, значний рівень передбачення політичних рішень, консенсус, гармонія та спадкоємність» [45, 59]. У той же час система гільдій є дуже забюрократизованою, наслідком чого виступає конформізм, застарілі норми взаємодії та етики поведінки, формальні вимоги до претендентів, повільна швидкість просування їх на вищі посади тощо. З урахуванням всього вище зазначеного, можна цілком погодитись з висновком О. Ткача, що саме призводить до відтворення існуючого типу еліти.

Так, в системі гільдій, коли відбувається відбір потенційних кандидатів, то увага акцентується на їх політичних цінностях, уподобаннях, на рівні дотримання до норм та приписів даної елітарної групи. Тому

результатом цього є досить високий рівень передбачуваності політичних змін, у наявності спадкоємності політичних програм, невисока вірогідність політичних сутичок. Це веде до того, що потенційні кандидати спираються на підтримку партій, коли вони просуваються в політичній діяльності.

До кандидатів висувається велика кількість умов, якщо у кандидата є бажання вийти на рівень політичного лідера. Ця процедура є закритою та відбувається у вузькому колі. Через те, що система політичної влади досить формалізована та структурована, то кандидати, які здобувають своє місце в політичному житті, вступають в політичну конкуренцію та свідомо розуміють своє становище. Консолідацію потенційних кандидатів забезпечує принципова схожість політичних орієнтирів.

В тоталітарних режимах згуртованість і консолідацію забезпечує система фільтрів, яка була визначена номенклатурою та історичними умовами розвитку держави. Зокрема, така система була представлена в СРСР. Номенклатура виступала засобом зміни посадовців, на засаді приналежності до комуністичної партії. Кар'єрне зростання залежало від політичних уподобань потенційного кандидата, від рівня відданості політичному лідеру держави, від намагання довести його своє ставлення тощо.

За іншими засадами сформована антрепренерська система відбору кандидатів. Такий підхід зорієнтований на творчі здібності кандидата, на вміння бути популярним, подобатися виборцям. Ця система дає можливість прийти до влади будь-кому, з будь-якого прошарку в суспільстві. Це відбувається тому, що антрепренерська система застосовує досить обмежені вимоги до кандидатів. Наприклад, кандидат в президенти США повинен лише відповідати вимогам часу проживання в країні та віку кандидату.

Отже, зазначена система характеризується відкритістю та надає можливість представникам різних соціально-політичних напрямків дійти до влади та відповідного місця у політичних структурах. Вона зорієнтована на власні риси та якості потенційного кандидата і надає широкі можливості

молодим лідерам та інноваціям. Така невеликі вимоги до кандидатів забезпечують високий рівень конкурентного відбору. Недоліками системи є можливість ризику та непрофесіоналізму в політичній діяльності, конфліктність та суперечки в елітарній групі та ін. Така система досить демократична та відкрита, в еліту входять найцікавіші представники з різних прошарків, відповідно до вимог часу. Отже, «антрепренерська система рекрутування еліт краще пристосовується до динаміки сучасного політичного життя» [35, 21].

В політичній практиці, звичайно, системи відбору не представлені в чистому вигляді, вони змішуються та запозичують один в одного ті, або інші риси. Не тільки система рекрутування і склад, а й принципи діяльності політичної еліти є ключовими факторами її розвитку. Конкретні типи діяльності представників політичної еліти визначаються їхніми інтересами, мотивацією, а також характером, обсягом, значимістю наявних у них політичних ресурсів, які відображають можливості впливу тих чи інших груп політичної еліти на процес прийняття політичних рішень.

І. Куколев розкриває сутність трансформації елітних груп та пропонує декілька моделей аналізу процесу зміни еліт: «перша модель має назву «зміна потоків», за якою перетворення еліти розглядається як поступовий процес зміни декількох хвиль правлячої еліти. Кожний етап такої трансформації супроводжується формуванням попередньою правлячою елітою нової керуючої еліти, яка, в свою чергу, ґрунтовно завершує існування попередньої еліти. Для такої моделі перетворення еліт характерним є відстеження персональної зміни в системі» [21, 67].

Другу модель І. Куколев називає «політичним капіталізмом». На його думку, суть цієї моделі полягає «в перетворенні політичного капіталу в капітал економічний, таким чином перетворюючись і утворюючи нові структури: нову політичну еліту та нову економічну еліту. Нова політична еліта першою прийняла механізми приватизації державної власності і в наступному, шляхом послідовних дій, утворила нову фінансову та

підприємницьку еліти» [21, 67]. Цитований автор виділяє й третю модель – «бунт економічної еліти чи пробудження регіональних еліт». Таку назву і сутність зазначеної моделі науковець пояснює тим, що за часів СРСР керівні управлінські посади в центральних та регіональних органах влади за часів займали партійні працівники та господарські керівники, які і ділили між собою владу та ресурси. У той же час господарські керівники ще виконували господарську діяльність, окрім функції управління. Таке становище викликало незадоволення і призводило до конфліктів. Тому цей клан був трансформований і представлений у подальшому як комбінований з господарською та партійною елітою [21, 68]. Цитований автор зазначає і четверту модель, пов'язану з роллю і діяльністю контреліт. На його думку, ця модель відображає соціальні аспекти політичного процесу. Це, за І. Куколевим, «залучення господарською елітою контреліти в якості свого союзника проти партійної еліти. В результаті відбувається руйнування сталого політичного режиму та приходу до влади економічної еліти, а також представників наступних ешелонів» [21, 69].

На ефективність діяльності еліт впливають також й інші фактори та умови. Зокрема, це соціальне становище кандидата, його місце в соціальній ієрархії на час відбору до елітарної групи. Зазвичай члени еліт походять з родин, які були пов'язані з політикою. Доступ представників робітничого класу до елітарної групи можливий шляхом діяльності в партіях «лівого» напрямку. В деяких європейських країнах (наприклад, це Італія, Німеччина та Англія) близько половини депутатів, які є представниками лівого напрямку, – це ті, хто вийшов з робітничого класу. На відміну від них, представники консервативного напрямку – це, у більшості випадків, представники середнього класу чи вищого. Тобто, соціальний стан впливає на як на систему відбору до еліти, так й на вимоги до потенційних кандидатів.

Важливим фактором у цьому аспекті є освіта, її якість та рівень. Практично в усіх куточках світу значний вплив на просування до політичної

ієрархії має система освіти і, в першу чергу, якість освіти, оскільки заняття політикою вимагає знання широкого кола проблем. Наприклад, в деяких країнах (США, Велика Британія, Франція, Німеччина та інші) близько 80 % депутатів парламентів та 96 % посадовців здобули університетську освіту, в той час як частка людей з університетським дипломом у населенні цих країн становить не більше 10 %. В деяких країнах доступ до еліти обумовлений наявністю дипломів певних університетів. Так, в Англії такими є дипломи Оксфордського та Кембриджського університетів [27, 340]. Крім того, у Великій Британії та Франції, де освіта відіграє вирішальну роль у доступі до політичної еліти, потрапляння до неї обумовлене отриманням дипломів лише деяких університетів. Початкову ланку у відборі становлять елітні, найпрестижніші школи цих країн. Наступною сходинкою є відповідні вищі навчальні заклади. У. Хоффман-Ланге, говорячи про Німеччину, наголошує на тому, що виникнення еліт можливо лише з вузького прошарку суспільства, члени якого мають високий рівень освіти та досвід роботи в складних організаціях. Навіть після ж зміни режиму «відбувається рекрутування членів нової еліти з запасу, до якого входять представники, що досягли помітних позицій при старому режимі» [48, 51].

О. Новакова називає три групи механізмів заповнення посад в вищій правлячій еліті: «наслідування, обрання та насильницьке захоплення влади». Наслідування – це «родові переваги, які важать більше, ніж особисті якості». Обрання передбачає «голосування, призначення та змагання». Ці якості засновані на індивідуальних якостях людини. Насильницьке захоплення влади проявляється у нелегітимному встановленні ієрархії [29, 365–366].

Уявлення про те, як повинно розвиватися суспільство, яку обрати стратегію та тактику в різних елітарних групах? є різним. Це залежить від домінування того або іншого чинника, або пріоритету. Наприклад, американці вважають, що головним чинником є соціальна справедливість та освіта для усього суспільства та високий матеріальний рівень. В Голландії на першому місці соціальна рівність та солідарність суспільства. У Великій

Британії перевагу віддають економічній стабільності та матеріальному добробуту. Таким чином, є як спільне бачення цінностей, так й відмінності.

Крім того, в процесі формування політичної еліти має значення й гендерний фактор. Політика, як і раніше, залишається переважно «чоловічою» професією, хоча щодо різних країн ця цифра коливається.

Таким чином, рівень політичної еліти обумовлений станом навколишнього середовища, типом культури, освіти, соціальною структурою соціуму, типом суспільства та іншими чинниками, які впливають на політичну соціалізацію особистості. Отже, якість еліти значною мірою обумовлюється характером політичного та культурного середовища різних суспільств, специфічним впливом факторів, які впливають на соціалізацію.

Цікавим є підхід, заснований на законах біосоціології та біополітології, відповідно до якого процес висування еліти полягає в тому, що в різних сферах життєдіяльності виявляються члени етносу, які є більш розвинутими в особистому аспекті, а тому діють ефективніше. Головним критерієм вищого розвитку є перебування у просторі позитивних подій, що визначається вищим рівнем вібрацій, тобто, на думку авторів підходу, еліта є високочастотною. Для підвищення частот необхідно удосконалювати свої особисті якості. Тому формування еліти починається з цілеспрямованих індивідуальних зусиль [17].

Відповідно до цього підходу, еліті здається, як вже зазначалось, що вона самостійно стала на шлях самовдосконалення та служіння. Проте, насправді, первинний імпульс і постійне заохочення вона отримує від народного організму. Суспільна енергія нації сильніша за енергію окремої людини. Така схема є етапом націотворення, кінцевим результатом якого є формування нації, яка є «організованим народом з власною керівною елітою».

Ще одна точку зору, яка заслуговує уваги, належить С. Дацюку, який виводить процес формування політичної еліти з її ознак. Він вважає, що першою ознакою є благородство, «тобто еліта має жити за принципами, а не

за інтересами. Хто з представників еліти порушує прийняті принципи, має за це відповідати життям». Саме дії правлячого класу надають приклад суспільству. На думку науковця, «такий правлячий клас приречений на виродження, а країна – на руйнування» [13].

С. Дацюк наводить другу ознаку – інтелектуалізм, публічна компетентність, стратегічність та рефлексивність. Якщо цю ознаку і зазначені якості віднести з українськими реаліями, то це буде дуже складним завданням. Безумовно, тут варто враховувати сучасний стан країни – вона знаходиться в стані війни, і тому складно сформувати достатню кількість інтелектуалів-стратегів для цивілізаційної роботи. Крім того, коли такі люди з'являються, до них завжди є недовіра, яка не дозволяє їм сформуватися в правлячий клас. Оскільки сформувати свій інтелект в такому стані досить складно, то, в таких випадках, суспільство використовує чужі зразки комунікацій, тому виникає «націоналістична недовіра до власних космополітичних інтелектуалів» [13].

Слід зазначити, що таким якостям в Україні не навчають, а саме інтелектуалізм, стратегічні компетенції та рефлексія повинні стати провідними науковими напрямками в разі створення такого інтелектуального потенціалу країни. С. Дацюк пропонує за доцільне введення аналітики як окремої дисципліни в вишах країни. І тут слід з автором погодитися: «Неінтелектуалізм, нестратегічність та нереклексивність українського правлячого класу зумовлює постійні втрати інтелектуального, наукового та мистецького потенціалу України. Серед невігласів та стратегічно некомпетентних інтелектофобів не можуть зародитися раптом інтелектуали та стратеги. Лише революційна люстрація (вибіркова фільтрація за цими ознаками) правлячого класу та добровільна додаткова освіта нових представників правлячого класу може якось змінити ситуацію» [13].

Третю ознаку С. Дацюк виділяє як цивілізаційний рівень домагань. Тобто, за С. Дацюком, «щоб бути елітою, потрібно завжди мати граничний

рівень домагань. Для еліти жодні виправдання не приймаються. Обмеженість ресурсів це не є причина відмовлятися від такого рівня домагань. Тобто рівень домагань породжує ресурси, а не ресурси визначають рівень домагань» [13]. На думку науковця, «будувати потрібно не націю, а цивілізацію... замало перемогти всіх у внутрішній політиці – потрібно перемагати політиків міжнародного рівня. Замало стати найкрутішим бізнесменом у себе в країні – потрібно конкурувати з бізнесменами на світовому рівні» [13]. Не можу сказати, що повністю погоджуюся з цією думкою, але деякі аспекти можна застосувати в побудові системи формування нової політичної еліти України.

Щодо четвертої ознаки, то тут С. Дацюк говорить про інноваційність, хитрість, тактичну гнучкість, вивертність, але не за рахунок втрати стратегії. Ці поняття він визначає наступним чином: «гнучкість – це здатність змінювати тактику. Хитрість означає мати відкритий та прихований план. Інноваційність це – здатність відмовлятися від чужих успішних зразків на користь власної творчості. Вивертність означає наявність тимчасових обмежень або поступок, відступу, компромісів. При цьому стратегічні цілі зберігаються. Неінноваційність сучасної правлячої влади, яка застосувала реформи, не враховуючи наш досвід та ментальність, привела до негативних наслідків» [13].

Ще одна ознака – це розробка ідей, сенсу та перспектив життя. Ці поняття для влади не мають важливого значення, влада вважає, що це лише бажання суспільства, які можна не враховувати. Але, слід зазначити, що ці ідеї та перспективи характеризуються раціональністю та емоціональністю і завдання саме інтелігенції – науковій, творчій еліті – їх розробляти. Без цих ідей неможливо побудувати позитивно направлене життя, яке має довгострокову перспективу та прогрес.

Викликає певний науковий інтерес і шоста ознака, яку С. Дацюк визначив наступним чином: «еліта – це кішка, яка гуляє сама по собі» [13]. Проблема мистецької української еліти в СРСР полягала в тому, що вони

дозволяли заганяти себе у різні спілки та товариства і навіть окремі будинки. Таке скупчення давало можливість легше спостерігати за ними та здійснювати репресії. Справжня еліта має експансивно-інтелектуальне спрямування на індивідуальній основі. Залежність значної кількості представників правлячого класу від олігархів та продажних політиків робить неможливим їх перетворення на еліту.

Таким чином, С. Дацюк робить висновок, що «еліта – це ті, хто відповідає вимогам всіх цих ознак. Якщо якась вимога не виконується, то такий представник еліти створює ризик для своєї країни. Еліта – це ті, кого визнають представники еліти інших країн, але в сучасному світі це не завжди так, оскільки зараз ми спостерігаємо процес не тільки світового руйнування еліт, але й масові процеси підміни еліт та їх імітації. Саме тому для ідентифікації еліти потрібні непрості ознаки. Адже рейтинги за однією чи навіть декількома ознаками не дозволяють зрозуміти, хто є дійсно елітою» [13].

Варто зазначити й точку зору Л. Герасіної, яка вважає, що в українській еліті склався феномен «гібридного типу політичної людини», чії ідейно-політичні орієнтації є суперечливими і розмитими (симулякри), а політичні переваги змінюються залежно від політичної кон'юнктури. На її думку, «можна виокремити декілька ідеальних груп усередині еліти, які характеризують вищий клас України, але розрізняються за політичними орієнтаціями і є схожими за соціальними ознаками (походження, освіта, професія, тип кар'єри)». Науковець відзначає та аналізує наступні групи – індустріалісти, постіндустріалісти, традиціоналісти, державники, популісти, євроінтегратори. Розглянемо і охарактеризуємо ці групи, за Л. Герасіною.

Так, індустріалісти представляють собою групу управлінців, які здійснюють крупне виробництво. Їм притаманні поміркованість в оцінці економічних та політичних ситуацій, та спостерігається збереження певною пострадянського стереотипу політичного управління. Вони впроваджують в життя модернізацію країни стриманими темпами, в суспільстві вони

створюють групу так званих «прагматиків-індустріалістів». На сьогодні в Україні така група практично не представлена на політичному просторі. Щодо другої групи, то постіндустріалісти представляють собою молоду та динамічну групу, яка має якісну освіту і які мають досвід бізнесової діяльності. Вони впроваджують ідею прискореної модернізації країни за прикладом «вестернізації». Це амбіційні та здібні люди, мають бажання до влади, в деякій мірі це технократи та мерітократи, - і саме ці характеристики дають їм можливість підійматися по ієрархічним сходам. Така група характеризується неоднорідністю, це й ті, хто здійснює безпосередню політичну діяльність; та й ті, хто був успішним в бізнесовій діяльності, але всі вони поєднуються схожими політичними та економічними орієнтаціями.

Наступна група – традиціоналісти представляють собою національно-патріотичний сегмент, в якому поєднуються представники ортодоксально-охоронних поглядів та помірної-модифікаційних. Зберігається прихильність національній ідентичності та національному протекціонізму. Представники цієї групи активно виступають за ствердження суверенності і неподільності України та гуманізацію суспільного та політичного життя.

Щодо до державників, то вони представляють собою певну частину вищої політичної еліти України. В цій групі встановлені умовні межі, тому що ідея державності присутня у програмі будь-якої політичної партії. Але орієнтація на сильну державу, пріоритет держави над особистістю є головним акцентом у системі їх політичних ідей та поглядів. Найбільш поширеним гаслом для такого напрямку є захист соціальних та національних інтересів України.

Достатньо поширеною групою є популісти. Сама назва вже говорить сама за себе. Тобто, ця група осіб (на жаль, одна з найбільш багаточисельних), які здобувають симпатії народу шляхом утопічних обіцянок. В Україні такі групи є розповсюдженими, вони вдаються до необгрунтованої демагогії, їм характерний цинізм, екстравагантність,

пристосування до політичної та економічної кон'юнктури, інколи застосування екстремістських гасел задля підняття свого рейтингу.

Найбільш молодого групою, як за віком, так і створенням, є євроінтегратори, які виокремились в процесі «Революції гідності» та постреволюційного часу. Вони мають сучасну освіту (інколи, зарубіжну), проєвропейське мислення та погляди на життя, здобувають симпатії молодого електорату та мріють стати новою молодого політичною елітою у результаті оновлення діючої еліти. Деякі з них роблять партійну кар'єру та просуваються вперед завдяки внутрішньопартійної боротьби; інші здійснюють кар'єру в рамках професії або бізнесу та просуваються вперед в якості соціальних лідерів, які володіють значним соціальним капіталом [10, 199].

Таким чином, в Україні, для того, щоб еліта відповідала сучасним вимогам функціональності та етики, необхідно уникати громадської делегітимації, відсутності конкуренції, потрібно здійснювати відкрите рекрутування і впускати до елітарних політичних груп «свіжі сили.

Українська політична історія дає нам чимало прикладів того, як знищувалася еліта. Це привело до того, що спадковість в українській політичній еліті має сьогодні фрагментарний характер і майже повна втрата гармонійного зв'язку з іншими соціальними групами. Тому українська ментальність характеризується стійкою недовірою до будь-якого рівня влади. Слід визнати, що наша політична еліта характеризується відсутністю вираженої ідеологічної та ціннісної орієнтації. Відсутність теоретичного розуміння політичних процесів, нездатність політичної еліти встановити та впровадити в життя систему координат на політичній арені ставить нашу країну на нижчі місця в багатьох рейтингах розвитку.

Українське суспільство, Україна як держава - очікують на появу нової елітарної групи серед українських політиків, які б принесли нову систему зв'язків та відносин між суспільством та владою, бізнесом та державою. Українській політиці раніше була притаманна мобілізаційна модель

формування еліти, але вона знов запрацювала під час Революції Гідності. Це мало свій вираз в самообороні Майдану, автомайдані, в добровольчих батальйонах, організації волонтерів та ветеранів АТО тощо. Наприклад, зараз волонтери мають найвищий рівень довіри серед багатьох соціальних інституцій. Можна сказати, що в Україні сформувалась досить потужна потенційна еліта, але вона має форму якоїсь мережі громадян, які мають бажання реалізувати свій політичний вплив, однак, на жаль, не володіють ресурсами задля його практичної реалізації.

Українська влада не є глухою або не розумною, вона усвідомлює відсутність суспільної довіри, і тому, задля збереження власного м'яся в державі та суспільстві, напередодні наступної виборчої кампанії 2019 року формує так звану «резервну» еліту. Це, наприклад, політтехнологічні проекти, які є популярними серед українців. На жаль, українській квазіеліті досить легко вдається здійснювати маніпулювання суспільною свідомістю. Це відбувається тому, що медіа компанії та різноманітні ЗМІ відіграють значну роль в політичній комунікації нашого суспільства. Тому елітні групи, які володіють монопольним контролем над медіа, створюють дискурсивні практики, за допомогою яких потенційні еліти відходять поза політичний простір [6].

Загалом, розуміння свого місця в світі та визначення смислу життя, своєї долі – ці прості питання, які можуть підняти Україну як державу на більш високий рівень, і це може зробити саме еліта. Українці, як громадяни, як представники нації, повинні орієнтуватися у світових подіях. Нам слід знати правду про те, як живе світ і як живимо ми. В усьому світі це завдання виконує інтелектуальна та політична еліта. Історія України свідчить про постійне знищення національної еліти. Ми пам'ятаємо й голодомори, ГУЛАГи, психлікарні тощо. Політична та інтелектуальна еліта, яка прийшла з радянських часів, є якоюсь неповноцінною, до неї в ті часи було зневажливе ставлення. Її ставили в дуже обмежені рамки, вона не мала

можливості розвиватися та формуватися. І не можна вважати, що вона була дійсно патріотичною.

Навіть сьогодні реформи в Україні вкрай важко впроваджуються в життя через те, що ми не маємо достатнього державотворчого досвіду, відповідного рівня професіоналізму в системі як державного, так і політичного управління, але все ж, у першу чергу, тому, що відсутня справжня управлінська еліта. Її досі в Україні розповсюджені кланові регіональні прояви. В регіонах або відсутній механізм контролю над правлячою елітою, чи він зовсім неефективний. Наслідком є подальша втрата довіри до еліти, подальші розчарування населення у теоретичних демократичних гаслах.

Ще один аспект, який є цікавим для нашого дослідження. В Україні й досі існує думка про так звану «елітаристську ідею» виховання та управління. Але має існувати вільна конкуренція елітарних груп. Центральна влада повинна співпрацювати з представниками з регіонів та звільняти для них місця, пропонувати співпрацювати та запрошувати до управлінської діяльності.

Як вірно відзначає М. Пірен, «відчуження владних структур від мас, відсутність діалогу між владною елітою і народом загрожує утвердженням в державі авторитаризму або тоталітаризму». Саме для того, щоб цього не сталося, «потрібно створити умови для динамічної циркуляції елітних груп. Вони мають бути відкритими для входження в них як представників різних верств населення, так і представників різних регіонів» [32, 77]. На думку дослідниці, циркуляція є основною перешкодою на шляху узурпації влади. Вона, безумовно, підтримує точку зору, що потрібно і необхідне оновлення уряду, бо тільки нові люди можуть привнести нові ідеї. У той же час М. Пірен попереджує, що як циркуляція, так і поновлення повинні бути певною мірою підконтрольні, мати певну міру, бо «постійні кадрові переміщення вищого ешелону, невпевненість у стабільності, відсутність досвіду управління у вищій ланці – не менш негативні явища» [32, 78].

Характеризуючи сучасний стан політичної еліти України, автор дисертаційного дослідження цілком підтримує наукову позицію М. Пірен щодо клановості елітарної системи. Дійсно, «клановість еліти є характерною ознакою сучасної влади». В Україні також присутня кланова система, яка є нелегітимною, але вона існує та активно працює. Основою таких кланових груп є спільні інтереси будь якого напрямку. У більшості випадків, клан знаходиться у протиставленні своїх інтересів – інтересам інших кланів, або державі чи суспільству в цілому. Всі дії між кланами відбуваються поза правового поля й інколи за допомогою насильницьких засобів [32, 78].

Такі закриті елітарні групи виникають тоді, коли в суспільстві не сформовані відповідні соціальні сили, які повинні стати фундаментом майбутньої влади, коли в країні присутня системна криза. Це ті умови, які є найбільш сприятливими для виникнення кланів. М. Пірен вважає, і з цим важко не погодитись, що «...чим більшої сили набуває клан, тим активніше він проникає в політику, пристосовується до правил поведінки у політичній сфері, випроваджує до неї своїх висуванців, підкуповуючи політиків» [32, 77].

В країнах Балтії, Польщі, Чехії, як відомо, практично спочатку усіх перетворень відбулася зміна еліти. Україна на даному етапі такого кроку не зробила. Головною причиною суспільної безрезультативності нашої політичної еліти є не тільки відсутність відповідних знань та навичок, а ще й те, що вона не бажає враховувати потреби соціуму. Чинниками звернення еліти до суспільства є або моральні засади політичної еліти, або дієві засоби її політичної відповідальності, інколи тиск з боку соціуму, від його найбільш свідомих громадян. Цього в Україні не відбувається. Стара номенклатура загалом не використовує та не розуміє словосполучення «служіння суспільству». Українська політична еліта складається з осіб, які старші 50 років. Досить велика кількість з них є народженими в сільській місцевості або невеличких містах, де стиль життя та образ мислення відрізняється. Така ситуація притаманна більшій частині нашого суспільства. Це пов'язано з

фізичним знищенням спадковості в формуванні інтелігенції та з дуже швидкою урбанізацією в останні десятиліття.

Ще два терміни, які доцільно застосувати для більш повної характеристики політичної еліти України, – це «маргінальність» та «респектабельність». В нашому суспільстві термін «маргінальність» набув негативного забарвлення. Але раніше зміст цього терміну був дещо іншим і означав, що людина або якась група знаходяться на межі двох культур. Ця невизначеність провокує формування таких рис, як меншовартість, зверхність, агресивність, страх, недовіра і тому подібне. Особи, які народилися та вирости в селах або невеличких містах, з часом формуються в представників елітарних кіл з відповідним типом традиційної культури, яка має як позитивні риси, так і негативні. Визначаючи найбільш негативні риси, І. Жданов відносить до них, перш за все, трайбалізм, який виражається в «схильності до культурної і суспільно-політичної племінної відокремленості» [16], тобто, в клановості та кумівстві. Саме це зараз, на жаль, яскраво проявляється в Україні.

Політична еліта, незважаючи на деяку закритість, все ж є публічною, «тому її трайбалізм та комплекси є відомими суспільству та, внаслідок обмеженості кола правлячої еліти, ці її риси мають особливо виразний вигляд. Українська політична еліта в цій ситуації намагається компенсувати суспільне негативне відношення та невизнання шляхом здобуття зовнішніх, формальних ознак елітарності. Це можуть бути будь-які відзнаки чи винагороди, наукові ступені та звання, якийсь «титули» [16], які, політична еліта сприймає за респектабельність.

Термін «респектабельність» українська політична еліта розуміє ще й скрізь призму показової релігійності. Серед представників політичної еліти спостерігається намагання отримувати церковні винагороди, здійснюється патронаж будівництва храмів на батьківщині (це важливо), якість членство в церковних комітетах. Наслідком такої поведінки стало те, що політична еліта набула деякі риси, які й характерні для політичної системи в цілому.

Це, по-перше, на думку І. Жданова, представництво, яке не орієнтується на суспільні інтереси. Нові політичні інститути не відповідають критеріям сучасної демократії і є демократичними тільки за формою. Тому практично більшість суспільно-політичних інститутів не представляє адекватно інтереси громадян України, їх діяльність має деформований характер. По-друге, політична еліта не несе відповідальності за програмні документи та власні дії перед соціумом, на законодавчому рівні не передбачено такої відповідальності. Жоден з урядів, який йде з політичного поля, не надає ґрунтовного звіту про виконання власної програми. Сьогодні політична практика говорить про те, що програми партій не передбачають відповідальності перед своїми виборцями, або членами партій за їх виконання. У більшості випадків програми партій є кон'юнктурними і не передбачають довгострокової перспективи та результативної діяльності.

Наступна риса – це тиск на ЗМІ з метою обмеження поширення критичної (незаангажованої) інформації щодо дій правлячої еліти. Масового характеру набуло використання засобів політичного, економічного, адміністративного, силового тиску на засоби масової інформації та окремих журналістів. Таким чином правляча еліта не дає суспільству здійснювати контроль за своїми діями. Це відбувається тому, що практично відсутні незаангажовані ЗМІ і населення не розуміє реальної політичної ситуації. І ще одна риса, яка є характерною для сучасної політичної еліти, за І. Ждановим, – це штучне створення нею мінливого високого рівня підтримки від громадян своїх дій. Це відбувається тому, що правляча еліта все робить лише для задоволення своїх інтересів та досягнення власних цілей, не враховуючи інтереси країни [16].

Враховуючи те, що політична еліта є публічною, вона деякою мірою є прикладом для народу, суспільства. Навіть зараз, коли українська політична еліта не відповідає вимогам суспільства, воно все ж певним чином орієнтується на неї, хоча еліта України пропонує суспільству лише те розуміння цінностей, яким користується сама. А це – орієнтація на цінності

власного споживання, неповага до представників неелітарних кіл, наявність подвійної моралі. Відбувається корозія моральних цінностей.

Крім того, наше політичне життя характеризується відсутністю консенсусу в суспільстві серед інтелектуальної та творчої еліти щодо дуже важливого питання – яку націю слід формувати в сучасній Україні: політичну чи «титульну». Потрібно вирішити це питання. Так, воно обумовлене особливостями історії України, постійними процесами етнічної ідентифікації українців. Проблема в тому, що наше суспільство й досі не вийшло з історичних випробувань, які тривали століттями.

На думку В. Фесенко, негативними характеристиками політичної еліти є «низький рівень моральних якостей, що спричиняє низький рівень довіри до абсолютної більшості українських політиків; переважання особистих і групових інтересів представників політичної еліти над інтересами суспільними» [47]. Відповідно експертного опитування Центру політичних досліджень ім. О. Разумкова, представники політичної еліти найбільше відстоюють особисті та групові (бізнесові і політичні) інтереси. Що стосується інтересів національних, то «44 % експертів вважають, вони представлені політичною елітою незначною мірою; 44 % експертів тримались думки, що вони представлені лише частково». Також українська політична еліта характеризується досить низьким рівнем професійної підготовки більшої її частини, еліта не володіє стратегічним мисленням, тому низький рівень результативності політичної діяльності; еліта не вміє домовлятися та знаходити компроміс; не відчувається спільність із суспільством і т. п. [47]. Дана характеристика була представлена по відношенню до політичної еліти 2006 року, але й сьогодні ці ознаки є, на превеликий жаль, актуальними.

Після падіння тоталітарного режиму в країнах Балтії та Центральної Європи на перший план вийшли відмінності між різними тактиками досягнення стратегічної і єдиної, для всіх демократичних сил, мети. Жодна з цих країн не мала такої кількості Церков, не було такого протистояння між

представниками політичної та інтелектуальної еліти. Правляча еліта не вирішує ці нагальні проблеми, а лише консервує їх до вчасного моменту, а це призводить не до створення та об'єднання нації, а до роз'єднання електорату.

Вибори – це шанс встати на шлях до прориву у розв'язанні внутрішніх проблем на основі загальнолюдських та європейських цінностей. Політична еліта має можливість здобути повагу людей до себе, до політичної влади, до держави. Вже цитований І. Жданов цілком слушно стверджує, що «...якщо еліта хоче мати не апатичний, а активний та законотворчий народ, вона повинна продемонструвати суспільству здатність особисто дотримуватися демократичних цінностей» [16].

Дійсно, низький рівень еліти, її неспроможність або відсутність стимулює процеси розпаду та занепаду країни. В часи змін результуючий вектор розвитку держави залежить від рівня потенційних інтелектуальних тенденцій, який є визначальним. Такі періоди характеризуються економічною та політичною нестабільністю і першим кроком для вирішення нагальних проблем є соціальний та політичний діалог, який дасть можливість з'ясувати позиції всіх учасників і дійти спільного рішення. В цьому рішенні слід сформулювати завдання, стратегічні цілі та напрями діяльності, які об'єднують та задовольняють більшість суспільства. Успішно справлятися з цим мають можливість лише фахівці, які володіють засадами синтетичного мислення, і на сьогодні таких людей небагато. Така ситуація зумовлює практичну неможливість реалізації багатьох складних політичних та державних завдань. Наприклад, щоб побудувати нормальну державу, необхідно, щоб в суспільстві діяла політична еліта, яка б в сучасній практиці включала інтелектуальний сегмент. Така політична еліта повинна бути організована та об'єднана в партії. Для виконання своїх функцій цей інтелектуальний сегмент повинен включати в себе осіб, які результативно володіють синтетичним та стратегічним мисленням. При цьому, таких осіб в суспільстві повинно бути не менше трьох відсотків. В іншому випадку,

практичної реалізації прийнятих рішень стратегічного рівня, або діалогу виконати не вдасться, навіть якщо буде використано великий обсяг різних ресурсів.

Як визначає А. Пехник, «...синтетичний тип мислення є новим поглядом на професійний рівень політичної еліти сучасного світу. Як поняття, він має глибокі філософські, психологічні, психолого-педагогічні основи й обґрунтовується як уміння сприймати багатогранне (різноманітне) – відповідна цілісність, впорядкована або деформована (хаотична); як вища форма різнотипного професійного розумового процесу, якому характерна довершеність, взаємообумовленість, інноваційність, прагнення до постійного вдосконалення тощо» [31, 26].

На міжнародній конференції в Ріо 92 йшла мова про сталий розвиток та формування нового стереотипу мислення. Такі кадри зможуть вирішувати завдання на стратегічному рівні, а це є важливим і необхідним. «..Якщо не йти таких шляхом, люди зможуть вирішувати тільки свої меркантильні, вузьковідомчі та кланові завдання, а на рівні стратегічних рішень стануть об'єктами маніпуляцій внутрішніх і зовнішніх політичних суб'єктів. При цьому політичний діалог, необхідність в якому будуть розуміти всі, не здійсниться в необхідній якості і перетвориться в конфлікт, або навіть війну. Ця війна не вирішить у такий період початкової стабілізації соціуму, а призведе лише до подальшого наростання конфлікту і поглиблення кризи» [26, 20–21].

Можна погодитися з думкою О. Ткач, що «ефективність діяльності політичної еліти залежить від рівня її якості та ступеня професіоналізму. Ці умови мають бути забезпечені відповідною системою відбору. Правильна система рекрутування забезпечує спадкоємність еліти та визначені в суспільстві позиції еліти» [45, 58–60]. Для України, яка вже довгий час знаходиться процесі демократизації, й досі важливим є питання створення української політичної еліти, яка зорієнтована на національний розвиток та становлення нової системи політичних відносин. І як визначається в

Стратегії державної кадрової політики на 2012–2020 роки, вирішення даних проблем створить необхідні умови для подальшого розвитку держави у демократичному напрямку. Саме політична еліта повинна стати тим фактором, який зможе адекватно розпоряджатися державною владою та її ресурсами та буде нести відповідальність за прийняті рішення [34].

Можна вважати що політична еліта визначається за такими основними характеристиками: це функціональні ознаки, до яких відносяться ті, хто обраний, або ті, хто нами керує; та ціннісні ознаки, тобто, це ті, хто володіє чеснотами, щоб правити. Як зазначає Ф. Рудич, «...ці критерії повинні зберігатися... зміст та головна мета демократії в тому, щоб наблизити суспільство до цього ідеалу: демократичні інститути впроваджуються для того, щоб, з одного боку, правили ті, хто гідний правити, з іншого – щоб ті, хто гідний правити, отримали таку можливість» [39, 221]. Тому, для відновлення суспільства повинна бути створена нова філософія рекрутування політичної еліти, відповідно до якої особливими ознаками повинні стати гуманізм та демократичність, законність, реалістичність, раціональність, відкритість, прозорість, колегіальність, соціальне партнерство та справедливість, моральні цінності. Тобто, елітарна інженерія є внеском у розвиток суспільства, який є можливим у разі, коли вищі посади в державі та суспільстві займають найбільш розвинуті та перспективні особи з лідерськими якостями.

Ефективність діяльності владних органів у великому ступені залежить від рівня компетентності тих, хто управляє. У владні структури повинні прийти особистості, які пройшли відповідні конкурси, які бажають і здатні до самовдосконалення. Управлінці покликані володіти політичною культурою, тобто досконало розуміти закони суспільно-політичного державного устрою, закономірності соціального та політичного розвитку, професійно вміти застосовувати ці знання в своїй сфері, налагоджувати відносини з колегами по політичному управлінню. І, як додає Ф. Рудич,

«нести правову та моральну відповідальність за стан справ у галузі, якою вони керують» [39, 221].

О. Ткач виділяє такі загальні політичні закономірності, які впливають на формування політичної еліти в Україні, підкреслюючи, що, якщо визначати головні ознаки правлячої еліти, то на перше місце варто поставити наявність формальних владних повноважень, і тільки потім – вплив на формування державної політики. Цитований автор відзначає, що «сутнісними ознаками еліти є авторитет, популярність у суспільстві, інтелектуальні здібності, високий рівень освіти, високий рівень компетентності в певній сфері діяльності [45, 58]. Він вважає, що «сучасна українська еліта – це декілька згуртованих або «розмитих» груп, а правляча еліта є лише одним з багатьох елітних угруповань, що функціонують в Україні... .. саме вдосконалення механізмів функціонування політичної еліти сприятиме становленню України як демократичної, правової й соціальної держави. Це стосується вдосконалення механізму функціонування еліти; забезпечення відкритості процесу підготовки та прийняття управлінських рішень, зокрема через їх попереднє обговорення; забезпечення рівномірного розподілу функцій і відповідальності щодо вирішення певних проблем між усіма зацікавленими в цьому акторами; забезпечення неухильного виконання спільно прийнятих рішень до моменту їх спільного перегляду або виконання» [45, 58–60].

На сучасному етапі розвитку політичної науки та практики слід говорити про нові критерії рекрутування політичної еліти, яка буде займати якийсь посади. Тут слід застосовувати положення стратегічного кадрового менеджменту та виділити об'єктивні та суб'єктивні критерії якості кандидатів. До першої групи відносяться результати політико-управлінської діяльності еліти, показником цього є розвиток країни, якість та рівень життя, тип політичної культури суспільства; ступінь свободи та можливість реалізації творчого потенціалу народу; рівень безпеки народу та держави. До

другої групи відносяться інтелектуальний рівень, компетентність, професіоналізм, етичні принципи, рівень культури та світи.

Українське суспільство потребує продуктивної політичної еліти, яка щиро бажає досягти цілей, що визначені народом; дає можливість усім соціальним групам приймати участь в управлінні суспільством; створює умови для поєднання демократичних засад, професіоналізму та етичних підвалин в політичному управлінні; створює демократичний тип зв'язків, не застосовує диктат та політичне насильство; зорієнтована на прогресивний розвиток освіти, науки, суспільного виробництва, економіки та культури. Ці заходи повинні сприяти стабільності розвитку суспільства. Тому слід забезпечити постійний рух до відкритості та рухливості еліти. Ознака відкритості еліти спрямована на кадрову політику та на механізми задоволення інтересів суспільства. Необхідно і доцільно заохочувати соціальну мобільність, наповнювати еліту компетентними людьми; орієнтувати суспільство на повагу до влади; здійснювати демократичний контроль суспільства над елітою. Ці засоби дозволять увійти до влади політиків, які правовими легітимними методами спрямовують суспільство на шлях розвитку у прогресивному напрямку. В країні, в якій відсутній елітарний прошарок, не має розвинутого майбутнього. Така країна творчо інерційна, ціннісно не визначена і потребує елітаризації в усіх напрямках життєдіяльності суспільства.

Приведення особових якостей організаційних фігур держави у відповідність державним функціям Г. Ашин і Е. Охотський визначають як «елітну інженерію, в якій визначальну роль вони відводять елітній освіті» [2, 338]. Тим самим, ставиться питання про спеціалізовану підготовку організаційних фігур держави, яка обумовлена наступними чинниками. По-перше, специфічною особливістю інформації є те, що вона стає доступною тільки особам, що мають відповідний рівень підготовки, і залишається незрозумілою для тих, хто відповідним чином не підготовлений. По-друге, важливим є не тільки сприйняття інформації, але й подальше вміння нею

розпоряджатися, а саме – організувати її використання на користь держави. На думку Т. Бутирської, подібні особливості підтверджують те, що «світогляд організаційних фігур держави повинен формуватися не так, як зараз – від приватного до загального (що характерно для бізнес-освіти), а навпаки – від загального до приватного. Тому покладатися на самоорганізацію еліти, на її формування демократичним шляхом, держава не має права, оскільки ефективність державного будівництва, реалізація державного потенціалу в істотному ступені залежить від якості державної еліти, її освіти і, відповідно, рівня світогляду» [7]. Хоча ця думка не є безспірною.

Таким чином, створення нової політичної еліти є на сьогодні однією з актуальних проблем. Будь-яке суспільство завжди потребує компетентну еліту, яка сьогодні особливо необхідна. Тому, в основі диференціації виховання політичної еліти повинен бути високий рівень духовного розвитку, який формувався в процесі створення системи пріоритетних чеснот та показників потенціалу культурного та морального самовдосконалення людини. тому елітарну освіту слід розвивати на всіх рівнях. Цей процес повинен відбуватися на засадах досягнень світової науки та гуманістичних акцентів української культури.

2.3. Склад та процес формування політичної еліти у закордонних країнах.

Структурно складні соціальні системи характеризуються зростанням різноманіття взаємовідносин між різними соціально-політичними групами, а це вимагає виокремлення осіб, які б на професійному рівні займалися реалізацію політичної та державної влади. Вирішуючи актуальні політичні проблеми, саме елітарні групи беруть на себе зобов'язання узгоджувати та представляти інтереси більшості населення. А це говорить про те, що таке

явище як елітарність залишається й у майбутньому, і здійснювати спроби знищити цей прошарок в суспільстві можуть привести лише к негативним наслідкам.

Доцільно звернутися до аналізу політичної еліти деяких зарубіжних країн, чий досвід варто вивчати, аналізувати, креативно осмислювати з урахуванням українських реалій, і використовувати у політичній практиці.

Як відомо, європейська інтелектуальна та творча еліта вважається основою європейської цивілізації. Політична еліта була сформована на основі саме цих елітарних груп. Найбільш популярний шлях до великої політики в Західній Європі – це участь в роботі парламентських партій, починаючи з молодіжних організацій. Інколи, на цей рівень виходять професійні дипломати, особливо з досвідом роботи в місіях у рамках відповідних міжнародних інститутів та представники бюрократичного апарату (як міжнародного, так й національного). Як зазначає А. Енверов, «політик, який домогся успіху на національному рівні або ж на загальноєвропейському молодіжному рівні, повинен заручитися й зарубіжної підтримкою. І на цьому етапі вступають в дію групи впливу. Загалом, така політична кар'єра не є легкою та має свої правила та закони» [55, 3].

Національна, військова, політична західноєвропейська еліта сформувалася і підтримується на основі компромісу між різними джерелами впливу. Так, існують цікаві дослідження в даному напрямку. Зокрема, Г. Кларк і Н. Каммінс відстежили соціальну мобільність з XII до XXI століття, спираючись на інформацію про носіїв рідкісних прізвищ (від 10 до 500 носіїв). Вони переглянули списки студентів «Оксбриджа» і факти заповідальних актів, в яких з 1858 року юристи вказують розмір статку померлих. Аналізуючи прізвища студентів Оксфорда та Кембриджа, що надійшли в ці навчальні заклади в період з 1170 до 2012 роки, а також заповідальні акти, наявні в їхньому розпорядженні, дослідники зробили висновок, що соціальний статус протягом поколінь успішно передається у спадок. Але вчені вказують, що не тільки соціальний статус передається з

покоління в покоління, а й соціальні ліфти в сучасній Великобританії працюють майже так само, як і в XVI–XVIII століттях. «Потужні сили – родинна культура, соціальні зв'язки та генетика – поєднують покоління. Вражаючим фактом є те, що соціальний статус старої еліти майже не змінився під впливом головних подій останніх трьох століть: промислової революції XVIII століття, введення обов'язкової шкільної освіти в кінці XIX та перемоги соціал-демократичних принципів в XX столітті. ... швидкість соціальної мобільності в будь-якому суспільстві можливо розрахувати на основі частоти прізвищ в суспільстві у цілому, і серед еліти і нижчих верств населення, зокрема» [54].

Щодо Швейцарії, то відомий дослідник у цьому напрямку Д. Маріані вважає, що «тут слід виходити з того, що це країна, яка характеризується реальною прямою демократією. Егалітарна модель, яка є фундаментом усієї структури швейцарської державності, поєднується з теорією і практикою політичної нації... споруджуваних на певному наборі загальних для всіх цінностей. І відповідно виникає питання щодо того, чи є в країні прошарок, який прийнято називати елітою» [Цит. за: 54].

Швейцарські вчені, аналізуючи цю проблему, виявили наступне. Соціально-політичні відносини в країні мають суперечливий характер і не зовсім узгоджуються з розповсюдженою думкою про Швейцарію. Ф. Бюльманном в монографії «Трансформація швейцарської еліти» («Transformation des élites en Suisse») було представлено перший том нової наукової серії праць під назвою «Соціальні зміни в Швейцарії». Науковець вважає, що під «елітою слід розуміти людей, які домоглися дійсно видатних успіхів в якійсь галузі. Але, насправді тут все набагато складніше. В суспільних науках елітою називають, скоріше, соціальний прошарок або групу людей, які мають вплив на прийняття політичних рішень, які мають фундаментально важливе значення для всієї країни» [8, 15].

Як визначає Д. Маріані, «мова йде не стільки про кращі навчальні заклади, або про спортсменів, які досягли неймовірних результатів, або про

вина, або житлові будинки, які теж можуть бути елітними, скільки про формальні або неформальні групи, які займають ключові позиції в суспільстві і впливають на це суспільство і його мозковий центр» [Цит. за: 54].

В різних суспільствах, в різних історичних епохах і в різних соціальних умовах еліта може рекрутувати по-різному. Вона може формуватися на основі знатного походження, на основі багатства або відповідно до ступеня індивідуальної обдарованості. В цей час Ф. Бюльманн і його колеги фокусуються на вивченні тенденцій, характерних для швейцарських «елітарних верств» в останні сто років. Особливості цього періоду швейцарської історії, однак, є прямим наслідком процесів, що мали місце в ХІХ столітті, в ході якого Швейцарія пережила наполеонівську навалу та революційний злам всіх соціальних та політичних структур, характерних для так званої «Старої Конфедерації», що існувала до 1798 року, тобто до вторгнення Наполеона. У період раннього середньовіччя в Швейцарії, на відміну від решти Європи, не було умов для виникнення потужного класу потомственої знаті, з якої, зазвичай у той час, рекрутувалася правляча еліта. Пов'язано це було, в першу чергу, з роздробленістю країни на дуже маленькі «кантони». У кожному з них існували зачатки родової аристократії, проте конкуренцію їй завжди становили вільні громадяни з їхніми традиціями самоврядування, а також з відносно високим ступенем соціальної та економічної мобільності. З цими обставинами знать була змушена змиритися, тому що хотіла забезпечити своє політичне і матеріальне виживання. Важливу роль тут грала й віддаленість майбутніх кантонів від центрів імперської влади, тому відокремленої імперської еліти в Швейцарії також не виникло.

Права політичного самоврядування поєднувалися в Швейцарії із правами господарської автономії. Розвиваючись спочатку в рамках цехового виробництва, а потім й на основі сучасних ліберально-ринкових принципів, промислова еліта Швейцарії залишалася, по-перше, глибоко

вкоріненою в традиціях народного кантонального самоврядування, а по-друге, будучи відкритою для всіх, хто мав талант до підприємництва, ця еліта не концентрувалася в рамках якогось, тільки одного, суспільного прошарку.

Купуючи політичні права не за рахунок узурпації інструментів соціального управління, але в рамках традицій прямої демократії, промислова еліта залишалася, по суті, «народною аристократією», не менш впливовою, але не націленою на конвертацію свого матеріального багатства в одноосібне представництво інтересів всього суспільства. Еліта дозволяє накопичувати, аналізувати та втілювати в життя громадський досвід, що дає даному соціуму можливість адаптуватися до змін у навколишньому середовищі, зберігаючи при цьому спадкоємність традицій. В м. Берн зразком і місцем зосередження такої «еліти» може вважатися історико-меморіальне й благодійне товариство «Bürgergemeinde Bern», членами якого є нащадки місцевих аристократичних родів.

Домінування міста над селом та одних кантонів над іншими було знищено. «Патриціанська еліта», що панувала, наприклад, в м. Берн, хоча й повернулася потім до влади в період так званої пост-наполеонівської «Реставації» (1815–1830 рр.), але вона – і це має фундаментальне значення для розуміння особливостей Швейцарії – ніколи не була монопольним джерелом влади. Їй завжди опонували потужні низові ліберальні народні рухи, що складаються з громадян-власників. У період так званої «Регенерації» (1830–1848 рр.) ці рухи поступово брали владу в кантонах, де стару патриціанську еліту інколи залучали до державного управління, але вже на нових умовах.

Таким чином, політична еліта Швейцарії, не будучи одноосібним джерелом влади, завжди існувала в атмосфері суспільної дискусії. Їй завжди доводилося доводити обґрунтованість своїх претензій на владу та вплив, постійно доводити свою виключність перед суспільством.

Створення сучасної Швейцарії в 1848 році дало можливість появи таких двох явищ: управлінської еліти «федерального рівня» і нових умов ведення господарської діяльності, що зумовили потужний промисловий ривок країни в бік модерну. Відповідно, виникло олігархічне об'єднання влади та бізнесу, звільнене в новій Швейцарії від впливу дрібної кантональної державності, символом ж цього злиття став А. Ешер. В цей час Швейцарія знаходилася в критичному стані, коли потрібно було вирішити шлях подальшого розвитку.

Однак перший загальний перегляд федеральної конституції в 1874 році (другий відбувся 2000 року) дав народу Швейцарії інструменти сучасної прямої демократії (референдум), за допомогою яких олігархічна «система Ешера» була знищена досить швидко. Промислова та політична еліта країни була поставлена в умови прямого зіткнення з демократичними правами народу. Результатом цього стало виникнення знаменитої «культури швейцарського компромісу», яка допомогла зберегти єдність країни та забезпечити конструктивний діалог множинних центрів впливу в країні, де влада не концентрується в столиці, а свідомо розподіляється по різних соціальних верствах та рівнях швейцарського федералізму, по різних мовних, культурних та релігійних напрямках.

У середньостроковій історичній перспективі це призвело до нівелювання представників швейцарської еліти. Її представники мали, у більшості випадків, однаковий середній, соціальний та освітній рівень. Вони володіли невеликими фінансовими та адміністративними ресурсами, що не дозволяли їм претендувати на політичний монополізм. Негативним наслідком цієї обставини стала відсутність у Швейцарії зразків високої культури в кількості, яку можна порівняти з Німеччиною, Італією чи Францією, де саме розвинена автократична еліта була замовником того, що зараз становить класику європейської культурної спадщини.

Як визначає М. Аллен, «важливим аспектом було те, що в Швейцарії не було можливості стати одноосібними представниками влади, а це мало

значення. Тобто, швейцарська еліта не претендує на універсальну репрезентацію цілей та цінностей суспільного блага. Перебуваючи в постійному критичному діалозі зі іншими верствами соціуму, швейцарська еліта вносить свій внесок в загальне процвітання, будучи постійно налаштованою на соціальний компроміс» [54].

Дослідження Ф. Бюльманна дає можливість вважати, що на протязі ХХ століття представники швейцарської еліти в своїй більшості були заможними, добре освіченими громадянами чоловічої статі і, звичайно, корінними швейцарцями. Мігрантів серед них не було.

В Швейцарії завжди існував симбіоз бізнесу і армії. Швейцарська державність, яка вибудована знизу-вгору на основі принципу субсидіарності (компетенції для вирішення цих завдань надаються того рівня федеративного механізму, на якому забезпечується найбільш дешево і оптимальне рішення цих завдань) та виважена політична еліта призвели до того, що федеральний центр у країні («федеральна еліта») виявився наділеним дуже обмеженими і строго контрольованими формальними повноваженнями. Тому навіть м. Берн у Швейцарії, всупереч поширеним уявленням, юридично не має статусу столиці. Більше того, прагнучи не допустити відриву політичних еліт від реального життя, кантони наполягли на створенні непрофесійного парламенту, депутати якого збираються чотири рази на рік в м. Берн на сесії, але в інший час живуть у себе на батьківщині, поряд з виборцями [54].

У другій половині ХХ століття ситуація почала змінюватися кардинально. Процеси глобалізації та все більша залученість Швейцарії до світового поділу праці привели до появи нових джерел добробуту, які до цього перебували за межами Швейцарії. Створивши, майже ідеальні умови для залучення іноземного бізнесу, Швейцарія зараз є територією де розміщені штаб-квартири багатьох міжнародних корпорацій. Виникли умови для виникнення нової еліти, яка не є народженою в Швейцарії, але живе за рахунок глобальних ринків. Така еліта і пов'язані з нею нові формати

облаштування приватного життя вже в меншому ступені залежали від демократичної народної думки. Так, якщо в 1980 році частка вищих управлінських посад, на яких знаходилися іноземці в 110 найбільших швейцарських фірмах, склала 3,7 %, то в 2010 році цей показник зріс до 35 % [54]. Такий фінансовий гігант, як банк «Credit Suisse», є прикладом цього нового тренда.

Життя навколо стрімко ускладнювалося, що безпосередньо відбивалося на федеральній еліті, зокрема, на парламентаріях, і на парламентаризмі в цілому. Швейцарський депутат, який добре орієнтується в проблемах місцевого значення в своєму кантоні, потрапляючи в м. Берн, стикався з глобальними питаннями, які не мав можливості вирішувати одразу. Тому починає різко зростати значення різного роду консультантів та лобістів. З іншого боку, «для самих депутатів з їх політичними повноваженнями і знаннями місцевих реалій починають відкриватися нові перспективи співпраці з приватним вітчизняним і глобальним бізнесом. Вже в 1957 році, наприклад, 19,5 % парламентаріїв одночасно займали будь-які посади в раді директорів найбільших швейцарських компаній. Сьогодні ця тенденція виражена ще більш яскраво». На це вказує А. Момбеллі [24].

З часом в Швейцарії відбуваються програні референдуми, виникає загроза розпаду та виявляються інші негативні подібні явища в політичному житті. А. Маш в монографії «Трансформація швейцарської еліти» вказує, що «традиційні швейцарські еліти, які спиралися на «несучасні» принципи ведення бізнесу, не могли залишатися байдужими до цих процесів. Вони спиралися на «традиційні цінності чесного бізнесу» і почали більш активно критикувати «продажність» нових «неоліберальних еліт», наполягаючи на збереженні Швейцарією всіх атрибутів державного суверенітету. Яскравим представником цього напрямку є консервативна Швейцарська народна партія» (SVP) [Цит. за: 24].

А. Маш, оцінюючи подібні явища, зазначає, що, «практика, в рамках якої люди можуть займати відразу кілька відповідальних посад як в політиці, так і в бізнесі, стає все менш популярною, як в засобах масової інформації, так і в громадській думці» [Цит. за: 24]. Тому в Швейцарії з'являються такі «антиелітарні» акції, як, наприклад, законодавча ініціатива Т. Міндера, який виступив за посилення прав акціонерів перед обличчям членів правління фірм і отримав схвалення народу. Відповіддю «інтернаціональних» еліт стали спроби демонстративно збільшити власну соціальну проникність шляхом вбудовування в свою структуру нових соціально-політичних ліфтів і можливостей особистого кар'єрного зльоту спеціально для жінок. Гендерний фактор і питання «насичення еліт» представниками жіночої статі і зараз залишається в Швейцарії важливим питанням. Воно особливо цікаве саме для Швейцарії, країни, де жінки право голосувати, обирати і бути обраними на федеральному рівні отримали тільки в 1971 р. Жінки найбільш просунулися вперед і вгору саме в політичній сфері. У 2010 році частка представниць жіночої статі серед еліти в політичній сфері складає 27,6 % [24].

У Швейцарії протиріччя між «грунтовими» та «неоліберальними» елітами (промислові кола, групи впливу, кантональне чиновництво, деякі фракції депутатського корпусу) триватимуть, якщо країна й далі буде одночасно знаходитися в двох вимірах: вкрай локальному і ультра глобальному. Ускладнилася ситуація після референдуму 2014 року, в ході якого «грунтова» еліта здобула право повернутися до самостійного і жорсткого регулювання в'їзду в країну трудових кадрів з країн ЄС [24].

Цікавим є й досвід Франції, зокрема, мотивація діяльності політичної еліти. Так, мотивація політика – це внутрішні стимули, які змушують людину займатися політичною діяльністю. І тут увагу слід приділити тому, якими мотивами керується сучасний француз, який присвятив своє життя політиці. До групи «політиків» були включені особи, які перебувають або перебували в минулому на виборчих посадах (депутати Національних зборів

і Сенату, члени муніципальних, регіональних і генеральних департаментських рад, мери), а також особи, що займають керівні позиції в керівництві своїх партій.

Мотивація індивіда буває відкритою та прихованою. В інтерв'ю з французькими політиками і людьми, які присвятили своє життя політиці, але не перебувають на виборчих посадах або в керівництві партій, обговорювалися відкриті мотиви вибору ними політичної кар'єри, в бесідах з експертами – приховані мотиви, які, на їх погляд, спонукають людину займатися політикою. В даному випадку слід орієнтуватися на такі типи мотивації, про які говорили політики: «я хотів змінити життя»; «вірність герою»; «бути гідним своєї родини» або «взяття реваншу»; «я хотів соціально адаптуватися» тощо.

Слід зазначити, що, аналізуючи потреби людини, Д. Макклеланд ввів такі поняття, як потреба влади, успіху, приналежності до вищих класів [63]. Однак, самі респонденти зазначені мотиви у більшості випадків не вказували, крім того, вони не говорили про власні амбіції чи прагнення досягти успіху. Навпаки, відзначали, що робити політичну кар'єру не збиралися, що їх прихід у велику політику був випадковістю. Однак у відповідях деяких політиків ця тема чітко простежувалася. Деякі політики, неодноразово змінюють «політичні бренди», переходять з однієї партії до іншої заради самозбереження у владі і задоволення владних амбіцій.

У розмовах з експертами, навпаки, мотиви, пов'язані з прагненням до влади, привілеїв, збагачення, виявилися в центрі обговорення. Думки експертів щодо політиків розділилися. Одна група з повагою говорить про професію політика, перш за все тому, що політик обраний нацією в ході загального голосування. Успіх на виборах забезпечує політику легітимність. Після закінчення виборного мандату він бере участь у нових виборах. Друга група експертів дотримується нейтральної позиції і не висловлюється про мотивацію діючих політиків. Представники третьої групи не приховують критичного погляду на сучасну політику і політиків. Їх аналіз сфокусований

на морально-етичних оцінках, в їх відповідях судження, які часто зустрічаються у французьких ЗМІ. Поряд з експертами, критичної точки зору дотримуються політики, які вже не займаються політикою. Прихильники цього погляду особливо підкреслювали, що одне з головних завдань політика – самозбереження у владі. Це змушує його «підлаштовуватися» до ситуації, підіграти вищим рівням влади.

Ще більш критичними є оцінки пересічних французів: вони вважають, що «політики корумповані (62 %)» і «діють виключно у власних інтересах (82 %)» [61].

Цікавим є й розуміння того, що відштовхує людей від політики, чому талановиті, небайдужі, добре освічені громадяни не мають бажання займатися політичною діяльністю. Це питання ставилося експертам і державним службовцям. Політичну діяльність респонденти вважають недостатньо привабливою для французьких еліт. Вона вимагає від людини публічності, участі у виборчих кампаніях, спілкування з виборцями. Для характеристики політичної діяльності люди вживають такі слова як цинізм, гра та спектакль при характеристиці політичної діяльності. Більшість професійних політиків, щоб бути почутим, має говорити з виборцями на одній мові. Політика також відлякує людей своєю жорсткістю і агресивністю. Саме цим пояснюється той факт, що багато людей, яким небайдуже майбутнє їхньої країни, політичної активності не проявляють.

Зниження політичної активності не означає, що громадяни країни не виявляють інтересу до політики або перестали бути соціально активними. Соціальна активність виражається в створенні горизонтальних мереж (волонтерство, гуманітарні акції, захист соціальних, національних та інших меншин), в появі нових соціальних практик (наприклад, створення комітетів в міських кварталах). Сучасних французів, як відзначали учасники досліджень, не задовольняють політичні партії, вони не бажають бути пов'язаними партійною дисципліною, але з ентузіазмом беруть участь в окремих політичних акціях.

Вивчення кар'єрних траєкторій представників політичної еліти дозволяє судити про відкритість або закритість суспільства. У Франції існують різні моделі просування в велику політику: модель поступового просування, апаратна кар'єра, адміністративно-бюрократичний шлях, або модель «парашутування», модель успадкування, бізнес як політика.

Модель поступового просування в політиці найбільш поширена. Новообраний депутат Національних зборів – це не нова людина в політиці. Перш ніж стати національним обранцем, він, як правило, протягом багатьох років займається політичною діяльністю. Депутати, що почали кар'єру на місцевому рівні, добре вкорінені в локальному середовищі. Зв'язки з виборцями, знання місцевих проблем є їх сильною стороною. Проте, як відзначали політики, можливість просунутися з місцевого рівня на національний, в сучасній Франції залежить від партійного керівництва. «Партійної демократії» більше не існує, просування відбувається завдяки кооптації. Рішення приймаються нагорі. Цей кар'єрний шлях у політиці розрахований на довгі роки і характеризується стійкістю.

Апаратна кар'єра. У минулому апаратна кар'єра була типовою для членів ФКП. Не випадково за особами, які досягли успіху на партійній роботі, закріпилося радянський термін «апаратник». В даний час феномен «апаратника» набув поширення в усіх, перш за все, великих, політичних партіях. Кар'єра апаратника починається в апараті партії, де молода людина починає трудову діяльність. Згодом він набуває потрібних зв'язків, заводить корисні знайомства, заручається підтримкою партійного керівництва і в разі сприятливих умов отримує пропозицію брати участь у виборах. У разі успіху за обранням на пост муніципального радника, мера, члена або президента регіональної ради до 40–44 років відбувається обрання депутатом Національних зборів, а в подальшому, можливо, й призначення на міністерську посаду.

Головна особливість партійного апаратника в тому, що він ніколи раніше не працював ні в державному, ні в приватному секторі. Партійна

кар'єра у Франції починається в ранньому віці – в молодіжних партійних організаціях або профспілках: в лівих партіях, в тому числі в ФСП, інколи в віці 13–14 років, в голлістському середовищі трохи пізніше – в 17–18 років. Опитані політики підкреслюють, що в сучасному світі від політика, який бере участь у виборчих кампаніях, потрібні особливі навички і знання, вони повинні бути фахівцями в сфері комунікації. Партії приваблюють не будь-яких молодих людей, мова йде про випускників факультетів права, Паризького інституту політичних досліджень, які готують високопрофесійні кадри. Ці люди добре говорять, вміють виступати на публіці, знайомі з законодавством, вміють працювати із засобами масової інформації. Прозорість політики породжує серед молодих людей, початківців всередині партійного апарату, ілюзію, що політична кар'єра – це швидко та легко. Вони спостерігають за кар'єрами своїх колег, успішних політиків, і міркують за аналогією. Тобто, кар'єрні міркування стосовно молодих співробітників апарату нерідко домінують над усіма іншими [67].

У Франції, де досить розвинені традиції парламентаризму, існує неформальне правило призначати на міністерські посади осіб, які мають досвід роботи в представницьких органах влади. В уряді Ж.-М. Ейро, сформованому в червні 2012 р., з 37 міністрів і міністрів-делегатів 31 були депутатами Національних зборів і Європарламенту, сенаторами. Сам колишній прем'єр-міністр Ж.-М. Ейро з 1997 по 2012 роки займав пост голови групи соціалістів у нижній палаті парламенту.

Представники молодого покоління ставлять перед собою нагальні завдання, але не завжди розуміють складність цієї роботи, яка вимагає систематичності та занурення в конкретні проблеми. Адміністративно-бюрократичний шлях або модель «парашутування», ґрунтується на залученні кандидатів в депутати з структур виконавчої влади, найближчого оточення президента, прем'єр-міністра, ключових міністрів.

Одним з варіантів адміністративно-бюрократичної кар'єри є прихід у велику політику через посаду помічника депутата або сенатора. На відміну

від моделі поступового просування в велику політику ця кар'єрна модель реалізується в короткі терміни. Вона передбачає наявність у претендента необхідного культурного капіталу і великих ресурсів у вигляді зв'язків і знайомств. Головне – професійний капітал і соціальні зв'язки повинні підкріплюватися капіталом політичним: зробити політичну кар'єру поза партією практично неможливо. Цей кар'єрний шлях у політиці сформувався в 60-і роки минулого століття. Після закінчення «великої школи», найчастіше Національної школи адміністрації (ENA, далі ЕНА), випускник міг розраховувати на посаду в секретаріаті президента, прем'єр-міністра, одного з членів кабінету. З часом він сам ставав політиком. Потім партія відправляла його в один з «своїх» округів, де перемога на парламентських виборах була забезпечена. Таке «парашутування» інколи стає «політичною компенсацією» для тих, хто покинув якусь важливу посаду. Так, в 2001 році Ж. Ланг, який програв муніципальні вибори в м. Блуа, був «парашутований» ФСП в м. Па-де-Кале, де обирався депутатом у 2002–2012 роки. Таким шляхом у велику політику прийшла С. Руаяль. Після закінчення ЕНА в 1980-х роках вона працювала технічним радником президента Ф. Міттерана. У 1988 році, за особистим рішенням президента, їй було запропоновано балотуватися на пост депутата Національних зборів, і вона виграла ці вибори. С. Руаяль неодноразово обиралася депутатом Національних зборів, була обрана президентом регіональної ради м. Пуату-Шаранті, займала міністерські пости, перш ніж в 2007 році була висунута кандидатом на президентських виборах від ФСП. Багато політиків, особливо жінки, за оцінками експертів, вважають цей шлях до влади найбільш вдалим. Разом з тим слід підкреслити, що адміністративно-бюрократичний шлях ненадійний, оскільки кадрові рішення приймаються вищестоящими особами. Цей кар'єрний шлях вимагає виняткової лояльності від здобувача, ставлячи його практично в повну залежність від керівника. Тут існують й інші обмеження.

Здійснити «парашутування» політика можливо лише в разі, якщо місцева партійна федерація згодна з рішенням партійного керівництва.

Випадків «парашутування» останнім часом все менше. В умовах кризи високо цінується територіальна вкоріненість політика, його знання місцевості, тісні зв'язки з виборцями. У 2012 році в ході парламентських виборів керівництву ФСП не вдалося «парашутувати» С. Руаяль в округ, де партійна федерація була не згодна з цим рішенням. В результаті вона ці вибори програла. У 2012 році програв вибори інший французький політик, в минулому генеральний секретар Єлисейського палацу при президенті Н. Саркозі К. Геан. Проти нього на виборах виступили не тільки політичні опоненти, а й представники СНД, незадоволені політикою партійного керівництва.

Модель спадкування припускає, що політичний капітал передається всередині родини. У Франції приналежність до родини нотаблей дає можливість спадкоємцю обиратися на місцевих, регіональних або загальнонаціональних виборах. Є чимало політиків-чоловіків, які є спадкоємцями. Так, був політик, мер м. Тулузи, і його батько теж був мером цього міста. У Сенаті засідають внуки, правнуки, представники відомих аристократичних родин. Якщо говорити про нащадків аристократичних або великих буржуазних сімей, їх в сучасній політиці небагато: сенатори Е. де Монтеск'є, І. Поццо ді Борго, Л. Понятовський, С. Дассо і його син депутат О. Дассо. Список «політичних спадкоємців» значніший. В ньому колишній міністр Р. Башло, батько якого Ж. Нарко був депутатом; мер м. Лілля і колишній Перший секретар ФСП М. Обрі, дочка відомого французького соціаліста Ж. Делора; колишній депутат і заступник голови Національних зборів (2011–2012 рр.) Л. Жискар д'Естен, син колишнього президента Франції; колишній міністр оборони, внутрішніх справ і закордонних справ М. АлліоМарі, дочка мера м. Біарріца; лідер правої націоналістичної партії «Національний фронт» М. Ле Пен, дочка засновника цієї партії Ж.-М. Ле Пена, і його внучка – депутат Національних зборів М. Марешаль–Ле Пен.

Особливість політичного успадкування в республіканському устрої в тому, що влада не передається безпосередньо від батька до сина або дочки. Спадкоємець повинен продемонструвати свої здібності, стати визнаним політиком, а головне, беручи участь в конкурентній боротьбі, пройти через процедуру демократичних виборів, бо тільки вони можуть забезпечити йому політичну легітимність.

Модель спадкування в сучасній Франції застосовується все рідше. У великій політиці переважають люди, які просуваються на високі пости завдяки своїм діловим якостям, а не підтримки найближчого оточення або родини. Разом з тим фактор родинних зв'язків неможливо не враховувати, особливо для українських реалій. Починаючи з 1980-х років родинні зв'язки здійснюють все більший вплив на кар'єру депутатів. Оскільки персональні та біографічні відомості про депутатів є конфіденційними, то в якості одиниці вимірювання соціальних і родинних зв'язків можна використовувати показник «сумарний індекс соціальних ресурсів», який включає в себе професію депутата і його батька, чоловіка або дружини, навчання в престижній школі. Тобто, за роки частка депутатів, що мають високий «індекс соціальних ресурсів», зросла. Ця тенденція в рівній мірі поширювалася, як на представників ФСП, так і представників СНД.

Бізнес як політика. Ця кар'єрна траєкторія відрізняє підприємців, які прийшли до політики. Підприємці-політики нечисленні: 20 осіб в Сенаті (з 348) і 30 в Національних зборах (з 577). Найбільш відомими підприємцями, представленими в законодавчій владі, є син і батько Дассо, що представляють корпорацію «Dassault Aviation». С. Дассо засідає в Сенаті, його син О. Дассо – депутат Національних зборів (вперше обраний в 1988 році). Зустрічаються підприємці й на інших виборних посадах. В цілому, ця кар'єрна траєкторія в сучасній Франції сьогодні не дуже поширена, оскільки не приносить бізнесменам великої вигоди. Але при владі чимало адвокатів, які представляють великі адвокатські агенції та працюють з великим бізнесом. З цього середовища вийшов Н. Саркозі та його міністр Е. Вйорт. І

тут виникає питання – навіщо великий бізнес йде до влади? Напевне, любіюють свої інтереси, отримують вичерпну інформацію про те, що планує зробити уряд, які закони будуть прийматися в першу чергу [60].

Велике значення має особистість політиків і представників великого бізнесу – феномен, що спостерігався в роки правління Н. Саркозі, який підтримував дружні стосунки з багатьма найбільшими бізнесменами Франції. Для деяких успішних фінансистів та підприємців знаходження у великій політиці – це випробування сил, спроба досягти нових висот. Саме з цих позицій можна розглядати кар'єру призначеного в серпні 2014 р. міністром економіки Е. Макрона. Випускник Паризького інституту політичних наук і ЕНА, у віці 23 років він вступив до лав ФСП. Успішний державний чиновник покинув державну службу і зробив кар'єру в банку Ротшильдів. Е Макрон брав активну участь у президентській кампанії Ф. Олланда. Після перемоги був призначений заступником генерального секретаря Єлисейського палацу, а влітку 2014 року – міністром економіки.

Підприємці-політики виступають в пресі, пояснюючи мотиви свого приходу до політики. В їх інтерв'ю підкреслюється, що вони діють як представники громадянського суспільства, основна мета яких – зробити політику більш раціональною, пов'язати її з економічними реаліями. «Було б неправильно вважати, що всім політикам бракує широкого бачення і сміливості. В нашій політиці дуже багато кар'єрних політиків, половина з них державні службовці. Вони відірвані від реального світу» [63], – вважає Д. Пейре, колишній підприємець, який вирішив зайнятися професійною політикою.

Представлені кар'єрні шляхи досить схематичні. У реальному житті різні траєкторії переплітаються. Більшість політиків прагне якомога довше перебувати на владних позиціях, акумулювати різні посади. Вони роблять кар'єру всередині партії, висуваються при підтримці партійного керівництва на виборчі посади на місцевому та національному рівнях, об'єднують

виборчі мандати. Національний мандат – найважливіший етап у політичній кар'єрі.

Аналіз складу уряду Ж.-М. Ейро показав, що більшість міністрів на ранніх етапах своєї політичної кар'єри вступили в ФСП або в партії, які увійшли в союз з соціалістами, – Партію зелених чи Партію лівих радикалів. Вони обиралися на місцевих виборах – в муніципальні, департаментські та регіональні ради, перш ніж бути обраними до Національних зборів. Рідко хто з них представляв організації громадянського суспільства. Але, мабуть, найголовніше, що об'єднало членів кабінету, – це успішна кар'єра всередині партії: 21 з 37 міністрів перебували на керівних посадах у своїх партіях, серед соціалістів було чимало осіб, близьких до Ф. Олланда і С. Руаяль. Коли мова йде про кар'єру французької політичної еліти, варто відзначити, що її члени залишаються в політиці до кінця свого життя. Практика підтверджує, що політики мігрують з керівних посад у політичних партіях на виборчі посади, з виборчих посад до виконавчої влади, а потім знову на виборчі посади. Валері Жискар д'Естен покинув еліту, але це було його самостійне рішення. Відомо, що колишній президент Франції пізніше повернувся до великої політики, ставши політиком європейського масштабу. Інший приклад – колишній прем'єр-міністр Франції Л. Жоспен. Він прийняв закінчити політичну кар'єру після поразки на президентських виборах 2002 року.

Виняток становлять особи, змушені піти з політики внаслідок гучних скандалів, пов'язаних з несплатою податків, незаконними доходами або незаконним фінансуванням політичних партій. Але така ситуація не є притаманною для України.

Що стосується питання про професіоналізацію політичної діяльності, то тут слід згадати М. Вебера, який виділяв два способи зробити з політики професію: «або слід жити для політики, або слід жити за рахунок політики та політикою» [9, 655]. У першому випадку політик служить своїй справі і бачить в ній «сене свого життя», в іншому – політика стає для нього

постійним джерелом доходів. Ці питання не втратили актуальності і в наш час, і саме цей аспект є найбільш впровадженим в українську політику.

Важливим є питання, як професія політика змінюється на сучасному етапі. З кінця XIX до середини XX століття центральне місце в політичному житті Франції належало нотаблю. Кар'єра нотабля починалася в професійній сфері. Це відбувалося наступним чином: професія приносила лікарям, вчителям, адвокатам популярність, згодом перетворювалася в політичний капітал, яким можна було розраховуватися за політичну кар'єру. Характерна риса нотабля – вкоріненість у тій місцевості, де він жив, працював, обирався. Його кар'єра є досить тривалою: спочатку треба було зарекомендувати себе в якості гарного фахівця, а потім розраховувати на політичні дивіденди. «Республіку нотаблей» в роки V Республіки змінила «республіка вищих державних службовців» (1950–1970-ті роки), коли на виборчі посади стали приходити державні службовці [57]. Сьогодні їм на зміну приходять професійні політики. Але, на жаль, в Україні й досі присутнім є саме такий підхід щодо входження в політику.

Феномен «професіоналізації» політичної діяльності має об'єктивні підстави. В даний час апарати великих політичних партій чисельно зросли. Це стало можливо завдяки державному фінансуванню політичних партій, які беруть участь у виборах. Крім того, змінився статус осіб, які перебувають на виборчих посадах. У Франції матеріальне утримання надається особам, які перебувають на виборчих посадах, незалежно від чисельності жителів населеного пункту.

Професіоналізація кар'єри політика як для самого політика, так і для політики має відповідні наслідки. По-перше, всередині партій утворюється каста незмінних, основна мета яких – забезпечити своє переобрання. Через брак іншого професійного досвіду отримання виборчого мандату для багатьох з них – це єдиний спосіб гідного існування. Особливо це важливо для категорії політиків-апаратників, коли втрата виборчого мандату для політика є кінцем його політичного життя. По-друге, кар'єра апаратного

політика залежить від партійного керівництва. Якщо партійний діяч матеріально залежить від партії, він не може висловити власну думку чи мислить самостійно. По-третє, в умовах економічного спаду, зростання безробіття і соціальної напруги тенденція жити за рахунок політики зростає. Багато представників молодого покоління політиків розглядають партійний апарат як ефективний соціальний ліфт. У 2014 році у Франції був прийнятий закон, що забороняє суміщення виборчих посад: з 2017 р – сенатора і депутата Національних зборів, а з 2019 року – депутата Європейського парламенту з виборчою посадою, яка здійснює функції виконавчої влади, наприклад, невідомо зросла кількість депутатів Національних зборів, які зробили кар'єру в партійному апараті за роки V Республіки. По-четверте, чисельне зростання політиків, вихідців з партійного апарату, поглиблює кризу політичного представництва. Апаратні політики, висунуті керівництвом в якості кандидатів на виборах, вже не вкорінені в тій місцевості, де обираються, не розуміють проблем територій та своїх виборців. За рахунок цього проблема політичного представництва ще більше загострюється. Молоді люди, які мають диплом Паризького інституту політичних наук, добре знають сучасні теорії розвитку суспільства, але в них відсутні навички управління. Вихідці з партійного апарату, приходячи до влади, нерідко стикаються з серйозними проблемами, які вони не здатні вирішити.

Таким чином, можна стверджувати, що в складі кар'єрних траєкторій французьких еліт відбуваються великі зміни. Нестійкою стає перш стабільна кар'єра державних службовців: все більша кількість молодих державних чиновників переходять до бізнесу. Топ-менеджери та представники французької наукової інтелігенції їдуть за кордон і становляться частиною міжнародної еліти. Ця тенденція отримує у теперішній час подальший розвиток.

Не залишилася осторонь від змін і французька політична еліта. Аналіз депутатського корпусу свідчить про те, що за останні роки його соціальний

профіль істотно демократизувався: сьогодні в парламенті не засідають високопоставлені державні службовці. Частіше там знаходяться особи, що представляють верхні страти середнього класу, інколи діти викладачів вищої школи та вчителів. Демократизація соціального походження депутатів компенсується високим «індексом соціальних ресурсів», володіння якими є відмінною рисою політичної еліти.

Склад політичної еліти значною мірою змінюється під впливом інституціональних чинників. У 1999 році в Конституцію Франції були внесені поправки про «рівний доступ жінок і чоловіків до виборчих посад і державних посад». У 2000 і 2007 роках були внесені зміни до виборчого закону. Закон 2000 року встановлював, що в партійних списках від партій на виборах, що проводяться на основі пропорційного голосування (муніципальні і європейські), має бути рівна кількість осіб чоловічої та жіночої статі. Партійні списки, в яких принцип рівності не дотримувався, не реєструвалися. Закон 2007 року встановлював рівність між чоловіками та жінками в виконавчих органах влади комун (з кількістю жителів понад 3500 чоловік), регіонів та департаментів. На парламентських виборах партіям було рекомендовано до списку кандидатів вносити 50 % жінок. Проти партій, які не дотримуються цього правила, вводилися фінансові санкції. Політика, спрямована на вирівнювання шансів чоловіків та жінок частково стала успішною. Найбільшою мірою фемінізація торкнулася рівня місцевої і регіональної еліти. Ця тенденція, враховуючи нові законодавчі норми, отримає подальший розвиток. Склад політичної еліти також суттєво оновиться з законом, що вводить заборону на суміщення виборчих посад.

Змінюються кар'єрні траєкторії політичних еліт. Основну масу депутатів парламенту, як і раніше, складають політики, які починали кар'єру на місцях і з часом перейшли на національний рівень. На цьому тлі динамічно зростає сегмент політичної еліти, представлений політиками-апаратниками. Це молоді «леви» і «лисиці» французької політики. Нове покоління є прагматичним, а головним для його представників є перспектива

досягти успіху в житті. Політики-апаратники – це свого роду ново-стара еліта. Нова, оскільки апаратно-партійні кар'єри сьогодні характерні для всіх політичних партій. Стара, оскільки її представники навчаються в «великих школах», найчастіше в Паризькому інституті політичних досліджень. Така ж ситуація характерна для української політичної ситуації. Вони навчалися в одних навчальних закладах, за однаковим форматом. Вони не мислять самостійно, бачать навколишній світ в чорно-білих тонах, а політична коректність стала їх новою релігією. Наприклад, коли мова йде про молоде покоління політиків, які мають диплом престижного Паризького інституту політичних наук, у стінах якого принципи нової політичної культури набули широкого поширення, то тут на перший план виходить слово «однодумність».

Традиційно французька еліта формувалася державою. Сьогодні в процесі формування еліт все більшу роль відіграють політичні партії. Партія, яка перемогла на загальних виборах, не тільки формує уряд. Одночасно оновлюється вищий прошарок державних чиновників, на посади в адміністративному апараті приходять люди, близькі до цієї партії. Таким чином, не тільки змінюються відносини між адміністративною та політичною елітами, змінюється політично нейтральний характер основної опори держави – державної служби. Ніколи раніше державні службовці не виступали з політичними заявами, але молоде покоління застосовує такі засоби.

За багатьма характеристиками французька політична еліта схожа на еліту в цілому. Її представники знайомі з дитинства, навчалися в одних навчальних закладах, мають спільне коло спілкування, у вільний час зустрічаються в одних місцях. До недавніх пір існувала думка, що приналежність до еліти у Франції є важливішою політичною приналежністю. Різні політичні симпатії не заважали людям тісно спілкуватися і дружити, ставати членами одних громадських організацій. Ситуація змінюється. В умовах розмивання ідеологій партії більше не ставлять перед собою завдань

загальнонаціонального рівня. Політичні опоненти не ведуть конструктивних дискусій, не висувають альтернативних проектів оновлення суспільства. Політичні дебати набувають ворожий тон по відношенню до політичних супротивників [22, 7; 59, 138]. Така ж ситуація спостерігається і в Україні.

В деяких країнах Латинської Америки та в Ізраїлі вагомим джерелом поповнення еліти є армія. Відбору до еліти сприяє також соціальна приналежність. Так, у розвинутих країнах члени еліт зазвичай походять з родин, що пов'язані з політикою, – 60 % мають або ж мали родичів в уряді. Доступ до еліт вихідців з робітничого класу відбувається головним чином через партії лівих сил [27, 339].

У США формування політичної еліти відбувається переважно з представників ділових кіл, чиновників, вчених, юристів та політологів; у Франції політична еліта формується з керівників політичних партій та державних службовців; в колишнього СРСР формування еліти відбувалося за рахунок партійних функціонерів, комсомольців, господарських керівників, військової верхівки, представників культури, науки, які позитивно сприймали тогочасний політичний режим [3, 64].

В деяких політичних системах (це Ізраїль та країни Латинської Америки) важливим джерелом оновлення політичної еліти є армія. Крім того, одним з критеріїв відбору є соціальна приналежність. Це проявляється в тому, що до еліти входять члени суспільства, родини яких тим або іншим чином пов'язані з політикою або мають родичів у владі. Представники робітничого класу мають можливість прийти до влади шляхом активної участі в партіях лівого напрямку [27, 339].

Що стосується США, то тут слід звернути увагу на національний склад еліт. Так, у верхній палаті конгресу, в сенаті – 100 членів. У 2013 році серед них були: 1 серб, ліванець, афроамериканець, китаєць, японець, мексиканець; 2 поляка, кубинця, грека; 3 італійця; 4 німця; 6 ірландців; 11 (або 12, включаючи сенатора Керрі) – євреїв; 64 (або 63) англо-американця (включаючи 1 шотландця).

До речі, таке представництво євреїв в сенаті з'явилося тільки в останні роки. До 1950-х років, коли євреї становили близько 4 %, їх в сенаті практично не було (лише як виняток), в 1950-х роках в сенаті одночасно було 2 єврея, в 1960-х – 3, в 1970-х – 6, в 1980-х – 8. Зараз – 11. З часом частка євреїв в населенні зменшилася більш ніж в 2 рази (з 4 до менше 2 %), їх частка в сенаті збільшилася у 6 разів. Це означає їх все більш повну інтеграцію до вищої політичної еліти суспільства. Що стосується губернаторів штатів, то з 50 губернаторів: 1 угорець, мексиканець, серб, француз; 2 німця, італійця, єврея; 3 поляка і 35 англо-американців [38]. Ці цифри наведені не з метою якихось націоналістських підходів чи визначення національних детермінант, а тільки для прикладу успішного вирішення інтеграції нетитульних націй у політичну еліту в багатонаціональних суспільствах.

Висновки до розділу 2.

Обґрунтовано, що елітарність збережеться і в найближчому майбутньому. Саме елітарний прошарок суспільства забезпечує його розвиток та прогрес. Важливого значення сьогодні набувають підходи, які мають міжнародну складову, тобто такі, що враховують міжнародний чинник формування політичної еліти, її ресурсів та політичної культури. Цей підхід дає можливість виділяти структурні та суб'єктні характеристики політичної еліти з подальшим введенням відповідних змінних.

Відзначено, що легітимність політичної еліти не може повністю збігатися з легітимністю самої влади (зокрема, її інститутів і уповноважених осіб), яка побудована на визнанні панівної влади і доведенні доказів правомірності та правильності її домагань. Це пов'язано з проблемою структури.

Визначено, що застосування елітарної інженерії є важливим і своєчасним. Це такий механізм, який визначає необхідність тих або інших керівних посад і яким чином їх слід заповнювати. Цей механізм чітко окреслює коло здібностей та знань (вмінь), якими повинен володіти кандидат на керівну посаду (або політичну посаду). Елітарна інженерія визначає шлях відбору та просування людей до відповідних посад на рівні правлячої еліти. В рамках цього вираховуються політичні траєкторії, динаміка просування та програмне забезпечення цього процесу.

Відзначено, що в стабільних політичних системах рекрутування еліти здійснюється відповідно до ретельно розроблених процедур, традицій, чим забезпечується періодичне оновлення складу еліти. В умовах руйнування політичного і соціального укладів суспільства, соціально-економічної і політичної нестабільності можна говорити про трансформацію і зміну еліт.

Зазначено, що креативний аналіз зарубіжного досвіду формування політичної еліти (на прикладі, Великої Британії, Швейцарії, Франції та США) дає підстави стверджувати, що наближеною до українських реалій є модель формування політичної еліти у Франції, де панують відповідні кар'єрні траєкторії, які за своєю характеристикою є певною мірою схожими зі східноєвропейськими, зокрема, українськими.

Список використаних джерел

1. Алмонд Г. А., Верба С. (1992) Гражданская культура и стабильность демократии [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.civisbook.ru>
2. Ашин Г. (1999) Курс элитологии. М., 338.
3. Ашин Г. (1993) Правящая элита и общество. Свободная мысль. 7. 58–69 (64).

4. Бахтіяров О. (2012) Наша політична еліта – це не мислителі і не воїни. Навіть не торговці. Це – офіціанти [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://gazeta.ua>
5. Богатуров А. Д. (2017) Международные отношения и внешняя политика России. М.: АспектПресс, 480.
6. Бондарчук С. (2018) Елітотворення в Україні: час вимагає змін [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zrada.today>
7. Бутирська Т., Крюков О. (2010) Світогляд найвищих посадових осіб держави крізь призму елітної інженерії [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2010-1/doc/2/04.pdf>
8. Бюльманн Ф. (2013) Трансформація швейцарської еліти. М., 65.
9. Вебер М. Политика как призвание и профессия. Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990. 644–706.
10. Герасіна Л. М. (2016) Модерні зміни чи симулякри в українській еліті за умов посилення соціальної нерівності? Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 3 (30), 198-201.
11. Грицак А. (2013) Якою має бути справжня еліта держави? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://oldconf.neasmo.org.ua>
12. Гуревич П. (2015) Политическая психология. М., 543.
13. Дацюк С. (2017) У пошуках еліти. Українська правда, грудень.
14. Енциклопедичний словник з державного управління (2010): довідк. вид. / уклад.: Ю. Сурмін, В. Бакуменко, А. Михненко [та ін.]; за ред. Ю. Ковбасюка, В. Трощинського, Ю. Сурміна. К. 134.
15. Ємельянова Г. І. (2018) Формування політичної еліти скрізь призму елітарної інженерії./ *Evropský politický a právní diskurz*, 5, 3, 162–66.
16. Жданов І. (2003) Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://dt.ua>

17. Каганець І. (2015) Національна еліта та її служіння. Народний оглядач, Портал світоглядних новин Центр стартап-культури ГАРТЛЕНД, 45 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ar25.org>
18. Капустин Б. (2011) Конец «транзитологии»? О теотическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия. Полис, 4, 6–26.
19. Кіянка І. (2008) Політична еліта у контексті трансформаційних процесів українського суспільства. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, 20, 68–70.
20. Коротков Д. (2012) Контреліта України в контексті електорального процесу. Політичний менеджмент, 1–2, 88–96.
21. Куколев І. (1997) Российские политические элиты в переходный период. На путях политической трансформации (политические партии и политические элиты постсоветского периода): сб. науч. работ. М., 250.
22. Лапина Н. (2014) Политическая элита Франции: мотивация, карьерные траектории, профессия политика в начале XXI века. Власть и элиты / Гл. ред. А. В. Дука. Т. 1. СПб.: Интер социс, 12.
23. Липинський В. (1954) Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму, писані 1919–1922 рр. Нью-Йорк: Булава, 137.
24. Лутербахер С. (2014) Существует ли в швейцарском обществе элита? / Перевод и научная адаптация: Н. Капоне, И. Петров [Електронний ресурс]. Режим доступу: swissinfo.ch
25. Маркітантов В. (2010) Основні чинник формування та рекрутування політичних еліт. Збірник наукових праць «Політологічні студії», 1, 155–161.
26. Міхайльов О. М. (2017) Партійна еліта та сучасний соціальний простір: співвідношення понять. Державне управління: теорія та практика, 1, 16–25.
27. Мухаев Р. (2005) Теория политики. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 339.
28. Наумкіна С. (2010) Дихотомія «еліта-маси» як основний методологічний принцип соціально-політичного аналізу суспільства. Соціогуманітарні проблеми людини, 5, 144–150.

29. Новакова О. (2006) Відкритість політичної еліти як проблема модернізації суспільства. Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. 2, К., 361–369.
30. Олещенко В. (2011) Методологічні підходи аналізу еволюції політичних еліт в Україні. Державне управління: удосконалення та розвиток, 8. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dy.nauka.com.ua>
31. Пехник А. (2018) Синтетичний стиль мислення, як засіб до формування шляхетної політичної еліти. Сучасні політичні процеси: глобальний та національний виміри. Одеса, 26-29 (137).
32. Пірен М. (2000) Українська еліта і проблеми модернізації суспільства. Журнал Uiversum, 3–4, 77–78.
33. Про Президентський кадровий резерв «Нова еліта нації»: Указ Президента України від 05 квітня 2012 р. № 246/2012 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
34. Про Стратегію державної кадрової політики на 2012–2020 роки: Указ Президента України від 01 лютого 2012 р. № 45/2012 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
35. Програма економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>
36. Пряжников Н. (2000) Психология элитарности. М., 512.
37. Пухкал О. (2009) Політична еліта як суб'єкт модернізації українського суспільства. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua>
38. Радзиховский Л. (2013) Национальный состав элиты США или как 6 млн. евреев и 25,5 млн. англичан правят 315 млн. американцев [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://seosait.com>
39. Рудич Ф. (2005) Правляча політична еліта України, її вплив на розвиток і синхронізацію суспільства. Наукові записки «Курасівські Читання». 30, 2, 221.

40. Санистебан Л. (1992) Основы политической науки. М., 123.
41. Сахань О. (2016) Проблема оновлення політико-управлінських еліт у сучасній Україні. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 3 (30), 258–264.
42. Смирнов В. (2017) К вопросу о теоретических аспектах изучения политических плит малых государств. Вестник МГИМО, 2 (53), 254-265.
43. Соловйов О. (2005) Культура російської еліти: спокуса конституціоналізмом? Політична думка, 1–2, 26–48.
44. Томашевська Т. (2014) Особливості сучасного механізму формування політичної еліти в Україні. Інвестиції: практика та досвід. Державне управління, 10, 157–160.
45. Ткач О. (2014) Особливості рекрутування політичної та адміністративної еліти в Україні. Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник. 1 (1), 58–60.
46. Тупчієнко Л. (2006) Політична еліта в Україні чи українська політична еліта? Наукові записки, 33, 225–233.
47. Фесенко В. (2006) Вітчизняна політична еліта у контексті «проекту Україна». Незалежний культурний часопис [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua>
48. Хоффман-Ланге У. (1996) Элиты и демократизация: германский опыт. Социс, 4, 50–57.
49. Хрусталеv М. (2015) Анализ международных ситуаций и политическая экспертиза. М.: Аспект-Пресс, 208.
50. Шайгородський Ю. (2013) Українська політична еліта: стереотипи практики і виклики сучасності [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua>
51. Шаран П. (1992) Порівняльна політологія. 2. М., 92.
52. Шульга М. (1997) Правляча еліта. Віче, 3, 54.
53. Фукуяма Ф. (2009) Сильное государство. М.: АСТ, 328.

54. Элита Великобритании до сих пор состоит из потомков нормандских завоевателей (2014) [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.pravda.ru>
55. Энверов А. (2016) Политическая элита Европы. Журнал «Изборский клуб», 1. 15.
56. Эндрувайт Г. (1990) Элиты и развитие: теория исследования влияния элит на процессы социального развития. Зарубежная политическая наука: история и современность. М.: ИНИОН, 1, 238–245.
57. Birnbaum P. (1994) Les sommets de l'Etat. Essai sur l'élite du pouvoir en France. P.: Seuil, 55.
58. Bühlmann F., Beetschen M, David T., Ginalski St., Mach An. (2015) Transformation des élites en Suisse. Université de Lausanne, 1, Juillet. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.socialchangeswitzerland.ch>
59. Bystrova A., Duka A., Tev D. (2014) Power and Elites. St. Petersburg: Intersotsis, 1, 137–160.
60. Dudouet F.-X., Grémont E. (2007) Les grands patrons et l'Etat en France, 1981–2007. Sociétés contemporaines, 68, 105–131.
61. Fractures françaises (2013) Vague [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.ipsos.com/fr-fr/fractures-francaises-2013>.
62. Lindblom Ch. Politika i rynki. (2005) Politikoekonomicheskie sistemy mira. М.: Institut kompleksnyh strategicheskii issledovani, 121.
63. McClelland D. (1987) Human motivation. Cambridge: Cambridge University Press, 66.
64. Payré D. (2013) Tous les politiques ne sont pas incapables, il peut y avoir de bonnes surprises. L'Opinion, 9 oct., 3.
65. Philosophy, methodology, theory and history of public administration Public Administration (2017). Theory and Practice, 1.

66. Przeworski, A. A., Alvarez, M. E., Cheibub, J. A., and Limongi, F. (2000) *Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World, 1950–1990* (Cambridge: Cambridge University Press).
67. Rouban L. (2012) Les députés issus des classes populaires ont disparu. *Le Figaro* [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.lefigaro.fr>
68. Higley J., Moor G. (2001) Political Elite Studies at the Year 2000: Introduction. *International Review of Sociology*, 2, 175–180.
69. *Status in World Politics* (2014), 231.

Розділ 3

Політичний лідер у процесі побудови елітарних груп в Україні

3.1. Сучасна роль і суспільна функція політичного лідерства.

У 2013–2014 рр. гостро постала проблема політичного лідерства, яку спровокували події на Майдані, коли суспільство вимагало від партійних лідерів відповідних дій. З перемогою революції проблеми не були вирішені, а деякі питання загострилися ще більше. Тому, «знову на перший план вийшла проблема відповідальності, консолідації та формування групи в суспільстві, яка зможе повести за собою людей та захистити державу від зовнішньої агресії» [32, 288].

Лідерство, як соціальне явище, виникає і здійснює свої функції лише в суспільному середовищі. Це проявляється у визнанні та застосуванні особливих якостей, які є відмінними від більшості. Саме вони характеризують лідерство як вплив на інших людей, на суспільство. Особливої актуальності в перехідні, кризисні періоди, в періоди значних трансформацій держави та суспільства особлива роль належить політичним лідерам.

Ф. Фукуяма відводить лідерам дуже важливе місце в суспільстві, зазначаючи, що «... лідери завжди і в усі часи були важливі. Якщо подивіться на безліч соціальних рухів, в них може закінчитися енергія та ідеї, тому що в них немає правильного лідера. Люди турбуються, коли у них немає тих, хто озвучує ідеї, які їх об'єднують ... це особливо справедливо серед ліберальних політичних груп. Їм складно працювати один з одним, громадянське суспільство не об'єднується спонтанно» [53]. Ф. Фукуяма стверджує, що зібратися на демонстрацію або протест – це она справа, а ось діяти протягом певного часу і добитися якихось значних змін в країні, неможливо без організаторів, без лідерів.

Лідерство має величезне значення. Цей феномен вивчався та аналізувався майже в усі часи існування людства. Але і сьогодні ця проблема актуальна, і не може бути інакше ні у часі, ні у просторі. При чому, не має значення, мова йде про суспільство, що трансформується, чи про стале суспільство.

Справжній лідер – це той, хто насправді має бачення майбутнього, який може чітко формулювати основну мету, завдання, тактику і стратегію і вести людей за собою. Крім того, варто звернути увагу на такий важливий аспект, як персональні якості лідера і вектор спрямованості його дій. Так, Ф. Фукуяма згадує Гітлера, Сталіна, які, без сумніву, були лідерами і змогли повести за собою народ. Але результати їх лідерства мали дуже багато негативу і жахливих наслідків. Ф. Фукуяма, звертаючись до цієї проблеми, зазначає важливість, насамперед, «правильності ідей лідера», які «повинні робити тільки добро» [53]. Дослідник попереджає, що «лідерство вимагає певних персональних якостей, тому не кожен може стати лідером. Але якщо ви почнете з правильного людського типу, чогось можна навчити. Це не те, з чим ви народилися. Думаю, у лідера є кілька характеристик. ...по-перше, вони повинні добре мотивувати людей ставити цілі. ... надихати людей і рухати їх до мети. Лідер повинен бути гарним в створенні коаліцій. Лідер повинен бути здатний переконати людей з різними інтересами працювати разом в одній групі» [53]. І з цим не можна не погодитися.

Аналогічну думку висловлюють О. Маскевич і Ю. Гороховська, які наголошують на пріоритетній ролі лідерів в умовах суспільних трансформацій. Вчені акцентують увагу на тому, що політичні події в Україні виявили цілу низку проблем. Головними з них є: «необхідність створити чітку теорію державотворення та підготовки кадрів для побудови нової демократичної України» [32, 288]. Автори велику частину досягнення цього процесу покладають на політичну еліту та адекватне політичне лідерство. На їх думку, це можливе лише тоді, коли існує конкуренція «в політичній владі та гарантується необхідний обсяг громадянських та

політичних прав і свобод» [32, 288]. Тому необхідно формувати в суспільстві групи, які очолюють яскраві особистості, які здатні як приймати самостійно рішення, так і нести персональну відповідальність за них і наслідки їх впровадження.

Політична історія людства свідчить, що політичне лідерство є засобом впровадження духовних засад в суспільстві, рушійним елементом національного, соціо-культурного розвитку, всіх змін та перспектив подальшого розвитку. Тобто, «політичне лідерство виступає інструментом політики країни, є умовою розвитку нації, зберігає та форматує ідейні та змістовні координати державної та суспільної систем, впливає на сприйняття та імідж держави в світі» [2, 94].

На думку дисертанта (яка обґрунтована у відповідній статті), «... проблема політичного лідерства управлінської або політичної еліти набуває значимості одного з пріоритетів для сучасної Української держави за кількома підставами. Перш за все, це – нагальна практична проблема сьогодення, яка визначається сучасною соціально-політичною ситуацією в Україні, що характеризується відповідним характером та динамікою взаємовідносин у форматі «народ – влада» [18, 32]. В цієї статті робиться висновок, що існує «... значне дистанціювання між населенням і владою, яка інституціонально та у свідомості громадян ототожнюється з управлінською елітою державного та регіонального рівнів». Дійсно, ми бачимо наочно ознаки кризи влади. Це приводить до негативних наслідків та відчувається недостатність «конструктивних підходів та конкретних шляхів налагодження ефективного й дієвого взаємозацікавленого зворотного зв'язку між владними структурами та громадянами для подолання прірви у громадсько-владних відносинах» [18, 32]. Дійсно, на думку дисертанта, за останні роки змінилися соціально-політичні умови, змінилися пріоритети подальшого розвитку та життя нашого суспільства, а відповідно й вимоги до сучасних політичних лідерів. Але не вистачає додаткових наукових та практичних розробок щодо призначення політичного лідера, визначення його функцій та завдань. І тому

зарано ставити крапку в цих питаннях. Проблеми інституту політичного лідерства, перспектив розвитку та трансформації сьогодні мають безумовний науково-теоретичний інтерес та велике значення для практичної політичної діяльності.

Проблема політичного лідерства позначає взаємодію різних суб'єктів сучасного політичного процесу з погляду на те, хто бере на себе право та зобов'язується тим самим вести за собою інших, та на кого покладається відповідальність за наслідки провідної ролі у соціально-політичних перетвореннях: на маси чи на окремих осіб, наділених певними соціально-психологічними та організаторськими якостями та здатними вести їх за собою [14, 311].

Загальновизначеним є розгляд феномена політичного лідерства на мікро– та макрорівні. До макрорівня, як правило, відносять зовнішні ситуаційні чинники, які «характеризують здібності людини та її політичне життя. Мікрорівень показує особливі риси політичного лідера, його професійні навички, які дають можливість здійснювати політичну діяльність, його політичний імідж, стиль управління» тощо [Див., напр.: 10, 12]. Але саме культурне та політичне середовище в демократичній політичній системі стимулює та контролює діяльність політичних лідерів. Тобто, щоб перебувати в межах демократичного процесу, політичному лідеру необхідно перебувати в стані постійної конкуренції та зовнішньої корекції.

Цікавою є думка Й. Шумпетера, який розглядає феномен політичного лідерства скрізь призму нової концепції (його концепції) демократії. Він вважає, що «ця теорія демократії, втілена в дефініції, дає можливість віддати належне життєво важливому феномену лідерства». На його думку, «... класична теорія демократії цього не робить, а лише приписує виборцям абсолютно нереальну ступінь ініціативи, практично ігноруючи лідерство.... майже в усіх випадках колективна дія передбачає лідерство, яке є домінуючим механізмом майже будь-якої колективної дії, більш значної, ніж

звичайний рефлекс» [52, 310]. Й. Шумпетер застосовує термін «підроблена воля», а оскільки взагалі існує воля групи, – наприклад, бажання безробітних отримати допомогу по безробіттю або прагнення інших груп допомогти їм, – нова теорія демократії її не заперечує, а навпаки, це дасть можливість розглядати саме ту роль, яку ці волевиявлення відіграють насправді. Вчений вважає, що вони, як правило, не пред'являються безпосередньо, стверджуючи, що «... навіть якщо групові устремління є досить сильними та визначеними, вони залишаються прихованими інколи досить тривалий час, поки їх не викличе до життя який-небудь політичний лідер, перетворюючи в політичні фактори. Він робить це, точніше, його агенти роблять це для нього, організовують волевиявлення, підсилюючи їх та включаючи відповідні пункти своїх пропозицій» [Див. детал. 52, 310–367].

Розуміння демократії, незважаючи на постійне використання цього терміну як науковцями, ЗМІ, так й пересічними громадянами, – є досить складним та суперечливим. І заради визначення його природи та змісту, його можна порівняти з терміном «конкуренція» в економічній сфері. В економічному полі конкуренція практично завжди існує, але вона не є досконалою. В політичному житті також існує боротьба, але тут мова йде про потенційну конкуренцію, яка точиться навколо виборців. Визначена система виборів є визнаним правовим засобом боротьби за лідерство для сучасного суспільства та держави. Це також виключає методи, якими не слід нехтувати, наприклад, завоювання політичного лідерства в результаті мовчазної згоди людей або шляхом виборів *quasi per inspirationem* [як би по натхненню – лат.]. Останній випадок відрізняється від виборів шляхом голосування тільки технічно, але й перший спосіб має певне значення навіть у сучасній політиці; влада, необхідна партійному лідеру всередині партії, заснована на мовчазному визнанні його лідерства. Однак ці деталі можна опустити в подібній схемі, наприклад, у боротьбі за владу шляхом збройного повстання. Це не виключає випадків, які схожі на економічні явища, які позначаються як «несправедлива» або «шахрайська» конкуренція або

обмеження конкуренції. Виключити їх не можна, бо якщо це зробити, то залишилися б з якимось дуже далеким від реальності ідеалом. Як і в економічній сфері, деякі обмеження включені в правові та моральні принципи суспільства. Між цим ідеальним випадком і випадками, коли будь-яка конкуренція з існуючим лідером запобігається силою, існує безперервний ряд варіантів, у межах якого демократичний метод правління непомітно, маленькими кроками, переходить в автократичний. Але якщо прагнути до розуміння, а не до філософствування, це так і повинно бути. Таким чином, цінність нашого критерію суттєво не знижується.

Політична наука сьогодні представляє досить вагомий досвід щодо визначення поняття та сутності політичного лідерства. В своїй основі ці визначення мають якийсь певний критерій, а це говорить про багатозначність та багатогранність даного поняття. Таку ж думку висловлює М. Херманн, яка вважає, що слід враховувати «...риси особистості лідера; функції та завдання; взаємозв'язок між лідером та суспільством; політичну ситуацію» в цілому [55, 30].

Викликає дискусію трактування терміну «політичний лідер», яке дається Д. Видріним. Вчений вважає, що «політичний лідер – це будь-який, незалежно від формального рангу, учасник політичного дійства, процесу, який намагається та може консолідувати зусилля всіх, хто його оточує, та активно впливати (в межах території) на цей процес для досягнення висунутих ним цілей» [5, 77].

Функції політичного лідера є досить різноманітними. Їх обсяг та зміст залежать від типу суспільства, типу політичного режиму, від розстановки політичних сил, від конкретних завдань, які стоять перед країною. Цих функцій досить багато. На думку дисертанта, це визначення та укріплення зв'язку з суспільством; інтеграція та розвиток суспільства, політичних ідей; визначення стратегічних орієнтирів в розвитку суспільства та держави; вироблення та ухвалення політичних рішень, розробка та реалізація

програмної мети; згуртування суспільства задля досягнення політичної мети тощо [18, 32].

Найбільш важливими функціями політичного лідера по відношенню до суспільства та держави, з точки зору автора цього дослідження, є такі: функція аналізу ситуації, здатність концентруватися на визначенні важливих факторів політичного життя та політичної діяльності, розробка політичної програми, обґрунтування стратегічних планів та засобів їх досягнення; мобілізаційна функція, яка проявляється в організації суспільства на ту чи іншу діяльність, яка спрямована на реалізацію політичних програм, на цільове згуртування суспільства, яке є різним за віком, статком, освітою тощо; об'єднуюча функція, яка проявляється в консолідації та узгодженні різних цінностей, інтересів та потреб; функція оновлення, розробка нових ідей, конструювання та ініціювання нового бачення щодо шляхів та засобів вирішення сталих проблем; встановлення комунікативного зв'язку між владою та суспільством тощо [18, 33].

Відтак, твердження про провідну роль політичного лідера в суспільстві чи в будь-якій політичній структурі не потребує ніяких додаткових доказів. Як відомо, у Франції, США та Японії формування лідерських груп починається на ранніх етапах розвитку людини. Це освітні інституції, участь в діяльності різноманітних рухів або політичної партії, де увага приділяється як моральним якостям, так і процесу рекрутування та перспективного шляху політичних лідерів» [18, 34].

Дискусійною є така функція політичного лідера, як контроль, але саме ця функція розкриває лідерські якості та його потенціал. Саме тут проявляється здатність об'єктивно оцінювати свою діяльність, прийняті рішення, власну особистість. Виконання цієї функції показує рівень самовизначення та формує відповідні форми лідерського типу поведінки. Як показують дослідження, на виборах люди надають перевагу кандидатам, а не програмам, тому велику увагу слід приділяти особистості лідера. Тобто, саме

політичний лідер є рушійною інтегративною силою організації суспільства та створення сучасної демократичної держави [42, 60].

В даному випадку доцільно застосувати теорію проактивної поведінки [21, 40]. Проактивність є стійкою характеристикою зрілої особистості, яка виражається в таких аспектах як: самодетермінована поведінка (поведінка, яка викликана внутрішніми мотивами особистості, а не зовнішніми стимулами); стресостійкість (здатність протистояти ситуацій, які потенційно можуть викликати стрес); здатність вибудовувати поведінкові стратегії, які орієнтовані на майбутнє; здатність ставити значущі цілі і прагнути до їх досягнення; готовність активно впливати на умови середовища [17, 80]. Тобто, прояви проактивності виражаються в стійкості до впливу стресу, стратегічному плануванні майбутнього, творчої активності, ефективності в професійній діяльності, а це, в свою чергу, породжує суб'єктивне відчуття задоволеності життям [21, 41].

Р. Такер акцентує увагу на тому, що не слід ототожнювати лідерство з державними або партійними посадами. Він зазначає, що: «...лідерство – це не тільки прийняття владних рішень, а й вплив на розум, енергію тих людей, які приймають участь у політичному процесі» [Цит. за: 29].

Р. Такер виділяє три основні фази-функції в діяльності лідерів, які, без сумніву, актуальні й сьогодні: «... функція оцінки: від лідера завжди очікують адекватної оцінки подій; функція пропонування пропозицій: лідер пропонує суспільству чи державі певний політичний напрям, який би зміг вирішити проблемну ситуацію в інтересах групи; функція мобілізації: лідер намагається досягти підтримки групою своїх дій. Саме так політичні лідери здійснюють оцінку ситуації, формулюють політику та проводять її в життя» [55, 56].

М. Грушевський у свій час вважав, що функції лідера повинні відповідати вимогам та принципам національного розвитку, а якщо цього не відбувається, то такі функції є ознакою аморальності в політиці. М. Грушевський виділяє два типа лідерів, які, на його думку, є

найхарактерніші у цьому аспекті. Перший тип – це політики-утопісти, які мають химерні, недосяжні цілі, спрямовуючи маси на шлях марних ілюзій і непотрібних злигоднів в ім'я нездійснених ідеалів. Другий – політики-циніки, політикани, які не мають жодних ідеалів, принципів, вищих цілей, але які паразитують на кон'юнктурі ситуації – сьогочасних матеріальних інтересах соціальних мас; вони здатні заради негайного успіху ризикувати майбутнім народу» [12, 320].

Набір функцій політичного лідера визначається типом політичної культури, національним менталітетом та характером. На цьому наголошує А. Вебер, вважаючи, що «...генії Сходу розглядали буття людини як тотальне страждання, як відмову від особистого, індивідуального на угоду вищому, універсальному, божественному; вони лише функціонери, які не мають власного значимого змісту та мети, а є лише посередниками щодо передачі інформації» [54, 14].

Індивідуальні характеристики політичних лідерів детермінуються різними факторами та умовами. На ці характерні ознаки впливають також пріоритети відповідних функцій політичного лідера [47, 62].

В. Холод, пропонує такі типажі функціонального лідерства в сучасній Україні, які базуються на «матриці аморфно-невизначеної політичної кон'юнктури країни» [48, 269–270]. Кожен тип показує функціональні та політичні пріоритети політичного лідера з урахуванням додаткових функцій:

– лідер – державник. Це особа, яка в своїй діяльності орієнтована на національні та державні цінності, як на місцевому, так й на міждержавному рівні, в рамках геополітичного простору. Такий лідер створює умови для адекватної взаємодії між громадянським суспільством та державою.

– Лідер – інтегратор. Це така людина, яка є протилежністю першого типу. Такий лідер бажає створити локальну національну спільноту з інтегральним зв'язком близьких народів між собою.

– Лідер – миротворець. Це такий тип лідера, який у своїй діяльності спрямований на внутрішню політику, яку реалізує за допомогою

«макроконсенсусу», але, якщо буде нестача необхідних ресурсів, то такий лідер буде реалізувати свою мету на локальному соціальному рівні.

– Лідер – адміністратор. Це такий тип лідера, який володіє знаннями та досвідом застосування різних технологій адміністрування. Його рішення є «остаточними», вони не обговорюються, але при цьому, такий лідер не справляє враження диктатури, оскільки намагається діяти в межах законодавчого поля. В суспільства з таким типом політичного лідера на перший план виходить «адміністративний педантизм» та особиста залученість до управління.

– Лідер – молодий радикал. Це такий тип лідера, який представляє в суспільстві і державі інтереси та цінності молодого покоління та певної частини старшої вікової групи, які налаштовані на зміни в політичному або економічному стані країни, але не намагається докорінної трансформації структур цих галузей життя.

– Лідер – обережний прагматик. Це такий тип лідера, який є протилежним молодому радикалу. Такий тип є більш ефективним за таким показниками; невеликий обсяг втручання у сфери, які потребують змін; послідовність, поступовість цих змін та комплексність. Вчений визначає цей тип як «проміжний», але необхідний.

– Лідер – реформатор. Це такий тип лідера, який включає в себе деякі позитивні ознаки адміністратора, націонал-радикала та обережного прагматика. На думку дослідника, це найвищий тип лідерства для країн, які знаходяться в кризових ситуаціях. Така людина більш витривала до тиску з боку опонентів, є центристом, і тому, «...погоджується на ситуаційне блокування з усіма силами», які мають бажання навести лад в суспільстві та пропонує в якості загального напрямку розвитку «соціальний солідаризм» [47, 63].

– Лідер – апологет соціалізму. Це такий лідера, який володіє «стабільними конститuentами та електоратом». В нього присутні чітко визначені суспільні ідеали, він «прив'язаний до своїх виборців та до своєї

партії, тому його політичний діапазон порівняно обмежений», зокрема, з «опонентами та нейтральними силами» [47, 62–64].

Дисертант вважає за доцільне наведення цієї класифікації, незважаючи на великий обсяг цитування через значущість цих типів лідерства для розуміння концепції роботи.

На думку дисертанта, «...найбільш повний перелік функцій політичного лідера є таким: інтеграція суспільства, громадян довкола спільних завдань і цінностей; пошук і прийняття оптимальних політичних рішень; захист мас від беззаконня, самоуправства бюрократії, підтримка громадського порядку; налагодження системи стабільного зв'язку з масами, запобігання відчуженню громадян від політичного керівництва; ініціювання оновлення, генерування оптимізму й соціальної енергії, мобілізація мас на реалізацію політичних цілей; легітимація суспільно-політичного устрою» [18, 36]. Автор роботи погоджується з думкою М. Морарь, що в Україні «відсутня система підготовки політичних лідерів як у загальнонаціональному масштабі, так і на регіональному рівні» [33, 9].

В цілому, можна стверджувати, що політичні партії та громадські організації не завжди достатньо уваги в своїй діяльності приділяють молодому поколінню, молодим потенційним лідерам. Хоча у теперішній ситуації, як ніколи раніше, необхідною є подальша розробка концепції підготовки молодих політичних лідерів, її удосконалення відповідно потребам та викликам часу, з визначенням мети, функціональності, наслідків, перспектив, які повинні відповідати сучасним політичним реаліям.

3.2. Інноваційний політичний потенціал молоді в Україні: напрямки лідерства та політична еліта.

Головною стратегічною метою нашого суспільства є побудова дійсно незалежної, демократичної, соціальної правової держави. І хоча це було

зазначено ще в нашій Конституції 1996 року, але це все ж залишається побажанням і метою, але не реальністю нашого буття.

Сучасний етап функціонування Української держави характеризується необхідністю суттєвого удосконалення якісних характеристик діяльності влади політичних лідерів та управлінців. Як визначають В. Гошовська та Л. Пашко, «...мистецтво та професіоналізм суб'єктів влади в управлінні мікро– та макросистемами проявляється в їх умінні користуватися владою, обираючи оптимальний баланс між владами та колегіальністю, між централізмом та демократією», тому що саме від них «залежать ефективність, легітимність, авторитет, соціальна сила, висока моральність влади та конструктивна дієвість загальнонаціональних управлінських рішень» [9, 125].

Потенційна еліта неможлива без такої вікової групи як молодь. І саме від того, яким чином зараз формується характер та моральність молодого покоління, залежить наше майбутнє, майбутнє нашої країни. Вростання України в європейський гуманітарний простір (це є «безвіз», можливість здобути освіту в закордонних навчальних закладах тощо) дає можливість посилити молоду контреліту. Ця група негативно відноситься до квазіеліти, її мотиви та мета – застосувати власний ресурс у політичному процесі, якій представлений у вигляді знань. Це ресурс вони намагаються використати для здійснення демократичних інституційних перетворень в країні. Тому в новій еліті актив містить суспільний авторитет, компетентність, а не фінансовий капітал або популізм [Див. детал.: 3].

Сучасний світ є дуже стрімким, ускладнюється суспільство, розвиваються нові види форм, відносин та зв'язків у рамках політичного процесу. Великий обсяг інформації надає великі можливості, але молоде покоління, яке ще не має власного досвіду в політичній діяльності, не завжди може адекватно сприймати та оцінювати цю інформацію та відшукати вірний орієнтир. Одним з таких механізмів є полічна соціалізація молоді людини, де відбувається пошук свого місця в цьому суспільстві,

державі, політичній системі. В цьому процесі молода людина зіткнеться з феноменом лідерства, різними його проявами та формами. Кожній молодій людині необхідно мати уявлення про цей соціальний та політичний феномен, тому що особистість лідера та стиль її поведінки, як домінуючої особи, багато в чому визначатимуть долю людини. Політичні лідери впливають на політичну соціалізацію молодих індивідів і наслідки цього впливу можуть мати різний характер та різні наслідки. В процесі політичної соціалізації й сама молодь виходить на лідерські позиції, формуючи окрему соціально-політичну групу.

Створення соціального ліфту в державній або політичній діяльності для обдарованої молоді та появу потенційної загрози позапланових ротацій як додаткової мотивації професійного корпусу державних службовців до підвищення рівня компетентності, важко недооцінювати. Відсутність гарантій використання цього резервного ресурсу на законодавчому рівні також може бути певним чином компенсована високою амбітністю ініціативи з точки зору особистої мотивації претендентів [8, 12]. Тому, важливого значення набуває такий аспект як молодіжне політичне лідерство та визначення шляхів щодо формування активності молоді з потенціалом до політичного лідерства.

Форми політичної активності поділяються на:

– «мобільні» (активні): це так звані найпростіші реакції, вони можуть бути позитивними чи негативними і проявляються в імпульсах провокаторів, які виходять з політичної системи. Це дії, які пов'язані з делегуванням своїх повноважень (виборча поведінка); з діяльністю в політичних рухах та організаціях, відвідування зборів тощо; дії, пов'язані з виконанням конкретних функцій політичного характеру; це прямі політичні дії; це опозиційна діяльність, яка реалізується в позаінституційній політичній діяльності проти існуючої системи;

– «імобільні»: це так звані латентні, або не актуалізовані форми. До них відносять виключеність з політичних зв'язків та відносин, що

обумовлено низьким рівнем суспільної свідомості та розвитку; виключність, яка з'являється в наслідок бюрократизації політичної системи та характеризується низьким рівнем зворотного зв'язку між політичною системою і громадянським суспільством та розчаруванням людей у політичній владі. До іммобільних форм можна віднести також політичну апатію, яка проявляється в неприйнятті політичної системи, яка виникла деструктивним шляхом, наприклад, як наслідки військових дій або революцій і тому подібне.

Деякі дослідники відмічають доволі низьку спроможність партій та громадських організацій виступати соціальним ліфтом для молодих лідерів. Коли держава знаходиться в стані стабільності, то рівень входження в канали рекрутування є досить повільними. У кризові періоди, навпаки, цей рівень становиться більш інтенсивним. Процес рекрутування, як правило, обмежений визначеним басейном рекрутування, тобто тими соціальними групами, які є основними постачальниками представників політичної еліти [45, 157–160].

В. Гошовська та Л. Пашко характеризують молодь, як «специфічну соціально-демографічну групу, яка визначається не тільки віковими ознаками, але й місцем, яке вона займає в суспільстві, особливостями соціального становлення та розвитку» [9, 128]. Саме це «відрізняє молодь від інших вікових соціальних груп суспільства та дає змогу об'єктивно займати своє місце в суспільстві та відігравати певну роль в усіх сферах життєдіяльності». Тобто, молодь володіє особливостями різного рівня, до яких належать, за В. Гошовської і Л. Пашко, «фізіологічні, психологічні, вікові та соціальні характеристики», які «...залежать від виду громадської корисної діяльності, місця проживання та соціального статусу» [9, 128].

Формування інноваційного політичного потенціалу молоді йде разом із її соціальним розвитком. І тут доцільно розглянути деякі поняття, які є складовими змісту інноваційного політичного потенціалу молоді.

Для розуміння «інноваційного потенціалу» слід звернутися до економічних знань, де науковці активно застосовують даний термін. «Він містить невикористані, приховані можливості накопичених ресурсів, які можуть бути приведені в дію для досягнення цілей економічних суб'єктів», – зазначає Д. Кокурін [27, 111]. І. Джаїн вважає, що «інноваційний потенціал є сукупністю теоретичних знань та практичного досвіду, які знаходяться в розпорядженні суспільства» [15, 126]. На думку Г. Гольдштейна, «інноваційний потенціал представляє собою сукупність ресурсів для здійснення інноваційної діяльності і, головне, спроможністю до впровадження інновацій. Основними складовими поняття «інноваційний потенціал» є маркетинг та управління» [7, 34]. С. Ільєнкова вказує на «науково-дослідну складову та технологічний сегмент в інноваційному потенціалі» [25, 121]. В. Громека, розглядаючи складові інноваційного потенціалу, виділяє «науковий елемент, освітній, управлінський та технічний» [11, 81]. На думку Є. Сафонова. «важливим в інновації є підприємство, яке володіє кваліфікованими кадрами з науковим наповненням, матеріально-технічним, інформаційно-методичним та організаційним забезпеченням» [4й, 92]. А. Дзюбіна під інноваційним потенціалом розуміє «спроможність до інноваційного розвитку з використанням усіх необхідних для цього ресурсів, що є в його розпорядженні» [16, 73].

Політичний потенціал відображає не лише сам об'єкт, його стан, а й показує методологічні засади кількості реальних політичних процесів та явищ. Це дає можливість представити реальну політичну ситуацію, політичні відносини, перспективи подальшого розвитку і зробити висновок щодо результативності функціонування політичної системи. Тобто, інноваційний політичний потенціал є сукупністю різноманітних ресурсів (інтелект, технологічні ресурси, виробничі та політичні складові), які визначаються структурним забезпеченням. Він проявляється в здатності до

змін, до покращення та прогресу і є джерелом розвитку. В результаті з'являється таке явище як дифузія інновацій.

Зміст поняття «інноваційний політичний потенціал» можна відслідкувати, структурував його, виділив основні вирішальні компоненти. Структура інноваційного політичного потенціалу характеризується такими сегментами, як ресурсний, внутрішній, результативний, які взаємопов'язані та обумовлюють один одного. В інноваційному процесі слід звертати увагу на можливість використання кожного суб'єкта політичного процесу своєї ресурсної складової потенціалу. В цьому допомагає інтенсифікація інноваційної діяльності, яка дає можливість підвищувати ефективність використання ресурсної складової [35, 156].

Внаслідок багатогранності, неоднозначності такого явища як інновація в даний час практично відсутнє поняття «інноваційність політичної еліти та політичного лідера». Разом з тим, окремі аспекти інноваційного процесу, такі, наприклад, як креативність, вивчаються досить давно й існує вагомий науковий доробок. Досить часто це поняття розглядається лише як інтелектуальні здібності, але, думається, це дуже вузьке розуміння терміну. Іноваційність лідера (еліти) не може бути базовим параметром і виражається в певному поєднанні характерних рис.

Усі люди поділяються на тих, хто є активним реформатором (бажають економічних змін, вміють працювати в нових умовах і активно діють), і тих, хто є активним противником змін (не бажають, не вміють і діють проти змін). Таким чином, сприйнятливість до змін, готовність до ризику, гнучке реагування на різного роду зміни визначають інноваційність політичного лідера або еліти.

Іноваційність як інтегральна характеристика в політичному процесі включає в себе дві основні складові, які зумовлюють ініціацію інноваційної політичної поведінки: інноваційний потенціал суб'єкта політики та мотиваційну готовність до інноваційної поведінки. Іноваційну поведінку

слід розуміти як дії, які виходять за межі сформованих установок та загальноприйнятих стандартів.

Інноваційний політичний потенціал – це особистісний ресурс, який при відповідних умовах може проявити себе в якості підстави для ініціації інноваційної політичної поведінки. Інноваційність в політиці проявляється як можливість елітарними та лідерськими групами сприймати нові ідеї і технології, а також осмислювати їх та творчо допрацьовувати. У зв'язку з існують види інноваційності: сенсорна та когнітивна. Слід зазначити, що прояви інноваційної політичної поведінки сенсорного напрямку пов'язані з пошуком і прийняттям ризику. Когнітивна політична інноваційність проявляється в тенденціях отримувати задоволення від нового досвіду, від взаємодії з новими суб'єктами та об'єктами політичного життя, від визначення закономірностей функціонування чогось нового. Така поведінка обумовлена потребою в новому знанні про речі, факти, процеси а про те, як вони взаємопов'язані між собою. Інноваційність суб'єктів політики проявляється в зв'язку з впливом на неї певних особистісних чинників: потреби в стимуляції, прагнення до новизни, розуміння суперечностей, схильності до ризику, креативності, готовності до переробки інформації, незалежності суджень, відкритості досвіду тощо.

Таким чином, інноваційність в політиці – це характеристика суб'єкта політики, яка дає йому можливість щодо включення в сучасні політичні процеси, це можливість не тільки до них адаптуватися, а й активно проявляти себе в них.

Головними рисами характеристики інноваційного політичного лідера є наступні: творчий підхід до вирішення політичних проблем; незалежність; конструктивне ставлення до помилок; бажання досліджень; допитливість; заохочення креативності в інших людях; готовність вкладати ресурси в інновації; здатність діяти в нестабільному середовищі; впевненість в тому, що зміни - це шлях до успіху; націленість на майбутнє; готовність до ризику; креативність; відкритість всьому новому; прагнення до різноманітності;

сміливе ставлення до невідомого; активний пошук нових можливостей. Якщо тезисно представити ці риси, то це буде – креативність, ризик заради успіху, орієнтація на майбутнє. Загальний рівень розвитку цих якостей і є індексом інновативності, що й визначає рівень інноваційного політичного потенціалу.

В даному випадку можна застосувати відповідні моделі політичних лідерів – потенційних кандидатів та ідеальних новаторів. І починати оцінку інноваційності потрібно із визначення статичного індексу, коли у нас немає даних про функціонування політичного лідера (наприклад, коли особа лише є кандидатом до елітарної або лідерської групи). Він включає в себе індекс інноваційності особистості; індекс креативності (креативні тести Вільямса, тест дивергентного мислення Гілфорда, тести творчого мислення Торренса); індекс професійності (тест, іспит або співбесіда для виявлення професійних знань і навичок); індекс прогностичності (тести Л. А. Регуш); індекс ініціативності (комплексний тест професійних здібностей Айзенка або будь-який тест на лідерство і загальний емоційний стан, наприклад колірної тест Люшера).

Наступний – це динамічний індекс інноваційності, який дозволяє відстежити зміну рівня інноваційності суб'єкта політики в часі, зіставити його зі змінами та з отриманими результатами і витратами. Сюди слід віднести показники базового періоду; результати діяльності (показник не обов'язково повинен характеризувати саме інноваційну політичну діяльність суб'єкта політики); витрати на зміни організаційного середовища і особистісне вдосконалення.

Відповідно до вищезазначених моделей політичних лідерів щодо їх інновативності, в залежності від особливостей їх мислення і ставлення до нових ідей, можна виокремити «адаптора – інноватора». «Адаптори» схильні пропонувати рішення, прийнятні для більшості, рідко нехтують правилами, є надійними, акуратними, методичними, обачними, дисциплінованими, до змін ставляться скептично. «Інноватори», навпаки, мислять неординарно,

підходять до вирішення завдань творчо, гнучкі, винахідливі, порушують правила, схильні до ризику, є генераторами нових ідей та потребують змін.

Таким чином, можна виділити основні компоненти інноваційного політичного потенціалу: креативність, інноваційність та творіння, які з точки зору політичної науки слід розглядати як різні форми політичної активності. Під креативністю розуміється здатність виробляти нові політичні ідеї, формувати знання та уявлення у вигляді суспільно корисних благ. Творчий процес пов'язаний з переведенням загального потоку інформації в нові знання, їх освоєнням та засвоєнням. Однак творчий процес являє собою цілком самостійний компонент у структурі інноваційного політичного потенціалу і в цьому є перспектива подальших досліджень.

Креативність виступає лише загальною умовою новаторської політичної діяльності, здійснюючи яку, політик, нездатний відстояти свою позицію, не стає лідером. Важливою є реалізація своєї ідеї в практичній політичній діяльності для суспільного блага. Саме в цьому полягає перша підстава інноваційної діяльності, пов'язаної з переходом потенційного в реальне. Причому результати нововведення є компонентами при формуванні політичних рішень для майбутніх завдань.

Інноваційність, таким чином, виступає продовженням креативності, її перетвореною формою, визначеною соціально-організованою та політичною практикою. В загальному вигляді інноваційність у політиці можна визначити як інтегративну здатність політика розуміти, приймати, соціально оцінювати, поширювати, впроваджувати та використовувати нові ідеї та знання на благо суспільства і держави. Важливою основою інноваційної політичної діяльності, а отже, і інноваційного політичного потенціалу особистості, є політичне управління.

Таким чином, креативність, інноваційність та творіння мають принципові відмінності, як різні види політичної активності, але в оптимальному поєднанні можуть розглядатися як базові елементи інноваційного політичного потенціалу. Подібна конвергенція характеристик

і може бути розглянута як інноваційний потенціал. Таким чином, інноваційна політична діяльність представляється як складний багатоетапний процес, що характеризує перетворення знань, інтелектуальних продуктів в інновації в політичній сфері життєдіяльності суспільства. Ефективність інноваційної політичної діяльності лежить у сфері політичного управління, заснованому на мотиваційно-ціннісній (творіння), діяльнісній (інноваційність) та інтелектуальної (креативність) формах політичної активності. Отже, інноваційний політичний потенціал можна розглядати як оптимальне поєднання різних політичних форм активності, необхідних для практичної реалізації інноваційної політичної діяльності.

Інноваційний політичний потенціал складається з наступних якостей політика:

1. Загальні компетенції, важливі при розробці інновацій: розуміння стратегічних цілей розвитку організації і суспільства; здатність чітко бачити проблеми; широта знань; добре сформовані вміння та навички політичної діяльності; різнобічні інтереси; здатність до узагальнення спеціальних знань; здатність об'єктивно аналізувати проблеми; вміння бачити здібності інших людей і використовувати їх для справи; мистецтво долати конфліктність ситуації; високий рівень рефлексії, ефективні навички зворотного зв'язку; висока працездатність.

2. Елементи обдарованості, креативності в розробці інновацій: інтуїція; гнучкість розуму, найширші асоціації; незвичайний погляд на речі, оригінальність; багата уява; відсутність конформності, критичне ставлення до стандартів; здатність бачити предмет з різних боків; здатність розпізнавати нові тенденції.

3. Підприємливість як ресурс просування інновацій: високий рівень мотивації до успіху та ризиків; знання соціуму, тенденцій його розвитку; ініціативність; наполегливість та послідовність; відсутність страху помилок; готовність брати на себе відповідальність; здатність знаходити нові галузі застосування «об'єкта»; гнучкий стиль роботи.

А. Пехник виділяє структурні компоненти особистості політичного лідера або представника сучасної політичної еліти, які володіють синтетичним мисленням. «На методологічному рівні – це природничий, соціальний або зовнішній синтез, який характеризується формуванням політичної свідомості, сприйняттям Світу, інших людей та власного «Я». Характерним є біоадекватне мислення, оскільки на цьому рівні відбувається усвідомлення людиною себе. На теоретичному рівні – це моно науковий та внутрішньо професійний синтез, тобто політик характеризується як герменевт, інтерпретатор, він оперує інформацією, здійснює порівняльний аналіз, контекстуальний, ретроспективний тощо; та як синтезист, який володіє різними знаннями та технікою їх об'єднання у цілісну систему. На організаційно-методичному рівні – це горизонтальний та вертикальний синтез, який є рухом у просторі й часі та вертикальна симетрія. Тобто, політик є професіоналом в своїй діяльності, володіє синтетичним світобаченням, науковим світоглядом, технологією політичного системотворення; та новатором, який реалізує інноваційні підходи до проблем політичного життя. На технологічному рівні – політик виступає як проектувальник в разі розробки політично важливих рішень у політичній практиці, враховуючи при цьому інваріанти синтезу» [36, 28].

Структура інноваційного політичного потенціалу включає в себе інноваційний потенціал – здатність політика генерувати потоки нових технологій в довгостроковому плані; потенціал засвоєння - можливість інноваційно-політичного розвитку. Потенціал засвоєння визначає здатність інноваційного політичного розвитку політика. Його основними складовими є: відкритість; якість людського капіталу; комунікативність; якість соціальних і політичних інститутів та систем управління.

Інноваційний потенціал, в свою чергу, має три складові. Це внесок в інновації, тобто заходи вжиті для стимулювання досліджень, розробок та інноваційної діяльності в більш широкому сенсі; результати наукових

досліджень і розробок; практичні результати, тобто результати інноваційної політичної діяльності.

Процес зміцнення інноваційного політичного потенціалу повинен включати розширення можливостей широкого кола зацікавлених сторін створювати, одержувати, адаптувати і застосовувати технології в тих чи інших конкретних умовах у різних галузях. Тому необхідно широке залучення громадськості до розробки та здійснення інноваційного розуміння політики.

Ще один аспект – це необхідність в засвоєнні стратегічної інформації для формування інноваційної політичного потенціалу політика. Під стратегічною інформацією слід розуміти вміння збору, обробки, аналізу та поширення інформації, необхідної для складання довгострокового плану.

Молодіжний потенціал проявляється у творчому ставленні до соціального середовища, у необхідності виконувати соціальні та правові норми, які прийняті у суспільстві, коректувати свою соціально-політичну поведінку, виконувати свої функції, статусні обов'язки та ролі. Системно-діяльнісний підхід до соціального потенціалу молоді проявляється в формуванні, розвитку та його раціональному використанні.

Відповідно до норм і правил, які прийняті в суспільстві, у молоді відбувається процес формування соціального потенціалу. Це процес, в який включений дуже важливий аспект, а сам – розуміння молоддю свого статусу, завдань, своїх ролей в соціумі. І тут слід звернути увагу на соціальне та політичне середовище, яке виступає в якості ресурсів щодо подальших змін. Від цього залежить вектор, динаміка та обсяг даного процесу, відбувається оптимізація різних показників розвитку потенціалу та визначаються загальні тенденції.

Процес формування та реалізація політичного потенціалу молодого покоління відбувається за допомогою таких умов: зовнішні фактори, які здійснюють вплив об'єктивного спектру на молодь. Це можуть бути економічні, географічні, природні, кліматичні фактори, демографічні

аспекти, напрямок розвитку господарства, тип політичної культури та свідомості тощо. Ці зовнішні умови рухають молодь до розвитку. Значну роль грають і умови внутрішнього характеру, але які вносяться ззовні. Сюди відноситься освіта, родина тощо. Молодь самостійно перетворює ці умови у власні погляди, такі як моральність, духовність, освіченість, інтелігентність, творчість, трудова активність, ціннісні орієнтації, мотиви поведінки, інтереси, потреби. На молодь також впливають умови, пов'язані з інституціональними та політичними аспектами, відносинами та зв'язками в цій сфері. Тут молода людина сприймає загальні норми і правила соціуму та впроваджує їх на своє життя.

Потенційні політичні лідери виявляють персональну особистісну зацікавленість політикою. Однаково інтенсивно цікавляться широким спектром політичних процесів. Деякі групи налаштовані на героїчну боротьбу, мають готовність на радикальні вчинки заради змін у суспільно-політичному житті країни. Вони виявляють активнішу позицію (порівняно зі молодими людьми без лідерського потенціалу або тими, хто не цікавиться політикою) щодо можливості безпосереднього впливу громадян на політичне життя. В таких групах є мотивація до активної участі у соціально-політичному процесі.

В даному випадку за приклад можна взяти студентську молодь. Це є група, яка, думається, є найбільш перспективно щодо лідерського або елітарного резерву країни. Так, цікавою є типологізація моделей політичної активності студентської молоді, яка побудована за таким ознаками: мотив, значимість та прояви. В даному випадку увага зосереджена на суб'єктивній стороні політичної активності. Це мотиваційні, ціннісно-орієнтаційні, цілеорієнтовані аспекти. На основі цих критеріїв можна виділити наступні моделі політичної активності студентської молоді:

«Конформісти» – не цікавляться політикою, ці групи входять у політичне поле завдяки впливу зовнішніх факторів або оточення. Участь в політичному процесі не залежить напряму від зовнішніх факторів або

привілеїв чи винагород, а забезпечується можливістю самовдосконалення та розвитку, що інколи стає професією людини.

Наступний тип – це «диктатори». Такі люди характеризуються наступними якостями: егоцентричність, владолюбність, бажання домогтися визнання та авторитету з боку суспільства. В даному випадку політична діяльність є засобом досягнення більш високого становища, набуття більш вагомих важелів впливу. Інколи це характеризується бажанням відчувати перевагу над іншими шляхом тиску та приниження. Такий тип поведінки може бути спровокований крайнім ступенем відповідних комплексів. У цих випадках такі лідери формуються як авторитарні.

Наступний тип – це «ідеологи», які характеризуються загостреним почуттям прихильності до певної ідеології. Це відповідні почуття людини, які не дають їй знаходитися осторонь політичних подій. Саме ці почуття об'єднують людей задля головної мети, яка є спільною для даної політичної групи. Досить часто така почуттєва форма політичної діяльності є ознакою молоді, як вікової групи. Тут є негативні аспекти: ідеалізованість та однодумність, відсутність критичного погляду на свої дії, і як слідство – в подальшому – розчарування.

Ще один тип – це «місіонери». Вони характеризуються наявністю віри у відповідні ідеали, і з цим вони схожі. Цей тип людей характеризується притаманною для попередньої моделі вірою в ідеали, але значно загостреною. Ця віра підсилюється переконанням у власній «обраності» для здійснення вищого покликання. Люди цього типу розуміють недосконалість світу і прагнуть його змінити на краще. Юнацький максималізм – характерна риса «місіонера», поряд з наполегливістю та відданістю. Як правило, мотиви, що керують такими людьми, пов'язані з бажанням перетворити світ. Тому вони налаштовані на професійну політичну діяльність, важко йдуть на компроміс, проте здатні залучати на свій бік маси, часто володіють сильною особистою харизмою.

Такі моделі частіше проявляються в житті у змішаному вигляді, накладаючи риси моделей одна на одну. Щодо практики, то, наприклад, у 2004 році велика кількість студентської молоді дотримувалася «позитивних» моделей політичної активності. Це були такі моделі як «учень», «ідеолог», «місіонер». Також, зустрічалася модель «прагматики», це групи, які незалежно від їх програмних ідей, співпрацювали зі усіма політичними силами. У 2004–2005 роках студентська молодь мала бажання змінити світ, вони виходили на центральні площі своїх міст, організовували наметові містечка та намагалися досягти остаточної перемоги демократії. Але, вже перед виборами Президента в 2009 році більшість представників студентської молоді перейшли до моделі «прагматиків».

Саме молодь спроможна до інноваційної політичної активності, тому що є найбільш активною складовою громадянського суспільства. Це відбувається тому, що молодь легше пристосовується до нових інноваційних проектів та технологій, саме молодь є генератором нових знань та ідей, які принципово відрізняються від старих. В якості характеристики такої молоді можна назвати наступні: наявність активної життєвої позиції, прагнення самовдосконалення, створення та впровадження нового в різні сфери життєдіяльності, бажання перетворення або вдосконалення сучасної реальності, наявність амбіцій.

Деякі зарубіжні вчені, які аналізують інноваційний тип особистості, виділяють такі риси [50, 38–39]: бажання та відкритість до різнопланових експериментів, інновацій та змін, визнання гідності, повага до іншої думки, незалежно від статусу; розуміння необхідності в реалізації змін та трансформацій, сміливість відійти від традицій. Можна додати ще і такі якості, як впевненість в своїх силах, позитивне ставлення до перешкод в житті, вміння планувати своє життя та майбутнє, вміння користуватися системним та прогностичним методами відбору та організації нововведень, володіння почуттям справедливості, розуміння та оцінка ризиків, творче мислення, розуміння цінності освіти, розвиненість рефлексії та самоаналізу.

Недостатність життєвого досвіду, відкритість молодих людей до всього нового пояснюється «експериментальним характером орієнтації в період молодості... готовністю до ризикованих дій» [31, 64].

Таким чином, інноваційний потенціал молоді можна розглядати як готовність впроваджувати зміну думок та практичної діяльності, які надали можливість здійснити зміни й реального життя суспільства [37, 187].

Тому, інноваційний політичний потенціал молоді як політичну категорію, можна вважати компонентом політичного процесу, який складається зі відповідних ознак, які знаходяться у взаємозв'язку та взаємодії. Потенціал показує внутрішні можливості та перспективи розвитку молоді, її новаторські погляди щодо вирішення актуальних політичних або суспільних проблем та завдань, що в свою чергу дозволяє молодому поколінню займатися інноваційною політичною діяльністю та позитивним чином функціонувати в сучасному суспільстві та політичному процесі.

Для можливості застосування на практиці інноваційного політичного потенціалу молоді слід розробити відповідний інноваційний індекс, за яким відбувається визначення параметрів даного потенціалу. Тобто, з'являється можливість дослідити широкий діапазон специфічних чинників, які формують інноваційний політичний потенціал молоді (або іншої вікової групи). Метою визначення індексу є оцінка та відображення можливостей елітарної групи щодо можливості реалізувати еліт-орієнтовану діяльність. На думку дисертанта, варто використовувати такі субіндекси: людський капітал; професійна підготовка та політична інтеграція; інституційне оточення; використання політтехнологій; синтетичне мислення.

Методика розрахунку показника інноваційного політичного потенціалу передбачає обчислення параметрів, які можна поділити на 3 групи: можливості людини, що включають в себе три інноваційні виміри – людські ресурси, відкритість, привабливість та рівень розвитку, а також фінанси та підтримку; політична активність, яка передбачає: інвестиції, інтелектуальні активи; результати (індикатори створення знань); індикатори

дифузії інновацій; індикатори освоєння (впровадження) інновацій; індикатори інтелектуального розвитку.

Щодо студентів з потенціалом політичного лідерства, то тут цікавим є дослідження Н. Рудої, яка визначає, що «в цих групах не зафіксовано образу ідеального та авторитетного політика минулого чи сучасності. Уявлення молодих потенційних політичних лідерів про видатні зарубіжні та вітчизняні політичні постаті виявилися недиференційованими та слабо обґрунтованими». На думку дослідниці, «...молодь з потенціалом політичного лідерства не належить до політичних партій та громадських рухів. Лише незначна частка з неї виявляє реальну політичну активність, яка є ситуативною та стихійною. Власне, політична активність потенційного політичного лідера на цьому етапі є здебільшого нерегулярною. Вона визначає, що ця активність пов'язана, як правило, з організацією і проведенням окремих політичних акцій тими чи іншими політичними силами, до яких залучають молодь... Однак, лише чверть з них поінформовані про існуючі в Україні молодіжні політичні організації» [40, 187]. Н. Рудая вказує на такий парадокс «студенти з потенціалом політичного лідерства характеризуються лише помірним ступенем прагнення до цього. Тоді як інтенсивно прагнуть політичного лідерства ті студенти, які до нього потенціалу не мають» [40, 189].

Щодо формування у молодого покоління відповідної мотивації участі в політичному житті країни та формування в себе лідерських рис, в Україні відкриті лідерські школи, відбуваються тренінги тощо. Це, наприклад, міжнародна платформа AIESEC, яка зорієнтована на молодь і дає можливість розкрити в собі лідерські якості. Ця платформа була заснована ще у 1948 році студентами європейських країн для формування та розвитку культурних зв'язків у повоєнний час. На сьогодні в організацію входять 126 країн.

В Україні активно працює Перша Українська Академія Політики, де студенти засвоюють різні курси, наприклад, курс «Школа державної

політики та міського управління». Акцентом діяльності цієї школи є інноваційна освітня платформа. Основними напрямками школи є аналіз державної політики та менеджменту у місцевому самоврядуванні, трансформування фахівців середньої ланки в лідерів, залучення у відповідні сфери діяльності шляхом оснащення новими знаннями, креативним баченням проблем та глобальною перспективою.

Головна мета школи – найбільш активних та професійно підготовлених учасників школи надавати суспільству та державі для формування кадрового резерву для державної або суспільно-корисної роботи, чи у політичному полі. В період навчання в школі відбувається визначення та подальший розвиток лідерських якостей. Учасників навчають будувати комунікації та конкурентній діяльності. Учасники розробляють різні суспільно-політичні проекти та створюють банк ідей та ініціатив щодо вирішення нагальних проблем сучасного розвитку. І головним є те, що зазначена школа намагається сприяти перспективному розвитку молодіжного політичного лідерства шляхом навчання вирішенню соціально-політичних проблем країни.

На місцях також відбуваються різноманітні заходи в цьому напрямку. Так, в Уманській міській раді розвиток молодіжної політики направлений на залучення молоді до безпосередньої участі у формуванні й реалізації місцевої політики та програм, сприяння ініціативі та активності в усіх сферах життєдіяльності міста. Враховуючи це, протягом березня – травня 2016 року було реалізовано молодіжний проект «Академія молодіжного лідера». В рамках проекту активна студентська молодь міста долучилась до написання проектів, знайомила з законодавчою та нормативною базою, брала участь у засіданнях виконавчого комітету та сесіях Уманської міської ради. Проводились заняття молоді з керівниками управлінь, відділів, служб міської ради, круглі столи, психологічні тренінги [57].

В с. Шабо Одеської області у 2016 році в рамках проекту «Молодіжний демократичний Десант» відбувся тренінг «Місцева демократія

та молодіжне лідерство». Учасниками навчального заходу стали місцеві активісти, молоді депутати сільради, волонтери, які познайомилися з ефективними практиками місцевої демократії та молодіжного лідерства в Україні, отримали інформацію про актуальні ресурси та програми підтримки місцевих ініціатив. Досвідчені експерти у форматі «світового кафе» розробили з учасниками практичні рекомендації та моделі розвитку, які заплановано застосувати на практиці. Організаторами тренінгу була група експертів, учасники проекту молодих політиків Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи. Вони планують продовжувати консультації з колегами з с. Шабо, а також провести подібні заходи і в інших громадах України. Згаданий проект знайшов підтримку та позитивні відгуки у донорів – Платформи національних обмінів, Національного фонду підтримки демократії (США) та Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи в Україні.

У 2017 році в Херсоні ГО «Молодіжна Альтернатива» провела тренінгові навчання, які були направлені на лідерство, командоутворення, подолання стереотипів, проектний менеджмент та фандрайзинг для активної молоді. Метою навчання було сприяння та підтримка інтеграційних та адаптаційних процесів серед ВПО з числа молоді у громаді, залучення широкого кола молоді до участі у соціальних заходах, які спрямовані на згуртування громади, гармонійне співіснування, а також розвиток волонтерства, соціальних та громадських ініціатив.

У тому ж, 2017 році в Херсоні пройшов тренінг «Спільними зусиллями ВПО та громади: сприяння інтеграції ВПО з числа молоді в нові громади». Учасники представляли, в основному, студентське середовище Херсонщини. Вони отримали необхідні знання щодо мобілізації ресурсів та створення команди, ведення діалогу та вирішення конфліктів в середині громади, розробили план проектів та волонтерських ініціатив соціального спрямування та згуртування між ВПО та молодими активістами, навчилися шукати фінансування та шляхи реалізації проектних ініціатив. Дуже

похвально, що після навчання в Херсонській області в рамках тренінгу було розроблено 6 проектних ініціатив, які планується реалізувати учасниками [58].

Донецький молодіжний дебатний центр (у теперішній час працює у м. Вінниця) також проводить навчання у Школі молодіжних лідерів. Метою заходів є активізація та посилення участі молодих людей в житті громади, налагодження культурних зв'язків серед молоді Сходу та Заходу, підвищення рівня поваги до культурних різноманітностей, подолання стереотипів. В діяльності Школи прийняли участь молодіжні лідери, активні студенти вищих навчальних закладів, лідери молодіжних громадських організацій, лідери молодіжних ініціатив. Основними критеріями відбору є наявність активної громадської позиції, бажання брати участь у вирішенні проблем громади, Школа молодіжних лідерів є частиною проекту «Схід-Захід разом», що реалізується Донецьким молодіжним дебатним центром за підтримки відділу преси, освіти та культури Посольства США в Україні.

Щодо прикладу молодіжного лідерства в світі, то тут можна привести політичний шлях С. Курца. Він є лідером консервативної Австрійської народної партії та наймолодшим канцлером в історії Австрії. Свій політичний шлях він почав ще у школі. У 17 років він став членом молодіжного крила «Австрійської народної партії». У студентські роки С. Курц очолював молодіжну секцію цієї партії. У 2013 році у період виборів С. Курц становиться міністром закордонних справ Австрії. На той час йому було лише 27 років. З 2017 року С. Курц займає посаду голови ОБСЄ. В рамках діяльності в цій організації перебував в Україні.

Відтак, молодіжне лідерство потребує уваги та застосування відповідних заходів для його подальшого розвитку. Активна робота у цьому напрямку допоможе більш глибоко зрозуміти, як вирішити нагальні проблеми молоді в ефективній політичній діяльності.

В процесі розробки результативної молодіжної політики необхідним аспектом є «з'ясування суті та змісту процесів життєвого самовизначення молоді людини» [1, 7–13].

Цілком погоджуюсь з Н. Рудою, яка зазначає, що «...трансформації українського суспільства викликали динамічні та глибокі зміни соціальних характеристик молоді, що обумовило появу нових проблем, які поглиблюються та детермінують зниження молодіжного потенціалу» [40, 190]. І тут важливого значення слід надавати саме студентській молоді, яка має продовжений та заглиблений процес політичної соціалізації. І така соціально-політична група в період перетворень суспільства та держави створює майбутнє країни, є ядром громадянського суспільства. Молодь самовизначається на різних рівнях – це й соціальний, політичний, професійний, економічний тощо.

Дійсно, молодіжна проблема, проблема активної участі в політичному процесі, підвищення активності молоді та її креативності й інноваційності є невирішеною і заслуговує пильної уваги як науковців, так і практичних діячів. До причин, що обумовили особливий інтерес до даної проблеми, можна віднести безліч факторів. Цілком погоджуюсь з позицією Н. Рудої, яка визначила наступні головні причини: «переоцінка методологічних орієнтирів, що дозволила відійти від класового підходу й розглянути проблему більш широко, із залученням не тільки вітчизняних, але й закордонних джерел; становлення демократичних начал у суспільстві, виявлення політичних інтересів різних партій, соціальних груп; необхідність активізації населення й, зокрема молоді, у політичному житті України; криза довіри до владних структур та інших політичних інститутів; тенденції абсентеїзму, відчуження і в цілому нігілістична поведінка» [40, 190].

Для забезпечення постійної та реальної участі молоді в політичному житті, необхідно розвивати молодіжні засоби комунікації; стимулювати молодь до діяльності в різних асоціаціях або форумах; підтримувати волонтерський рух; регулярно проводити громадські слухання з проблем

молоді; забезпечувати постійну взаємодію між молодіжними групами й організаціями та державними органами чи інститутами громадянського суспільства тощо [26, 259–260].

Інноваційний політичний потенціал лідерства реалізується в подальшому в створенні нового типу інноваційної еліти. Образ цієї еліти може бути представлений в контексті наступних п'яти аспектів: особливі властивості, які притаманні представникам інноваційної еліти; взаємини, що існують усередині елітарного прошарку і характеризують ступінь його згуртованості; відносини інноваційної еліти з іншими елітами і з масою; рекрутування інноваційної еліти – як і з кого вона утворюється; роль інноваційної еліти в суспільстві, її функції та вплив.

Формування інноваційної еліти, безумовно, має бути органічно пов'язаним з докорінною зміною існуючих в даний час принципів освіти та виховання. Проблема полягає у відсутності загальної стратегії та мотивації, ясності у вирішенні елементарного питання, які функції виконує в даний час школа. Щоб сприяти формуванню та селекції майбутньої еліти, школа повинна стати ретельно продуманою та організованою системою зі своїми традиціями, правилами та міфами і, звичайно ж, з висококваліфікованими вчителями, праця яких має гідно оплачуватися та мати повагу в суспільстві. На думку В. Лепського, світ речей сьогодні стає похідним від світу ідей, а це значить, що майбутня еліта повинна не лише володіти базовими знаннями, а й виробляти нові знання, конструювати смисли та створювати нові цінності [28, 152]. О. Неклеса називає нову постіндустріальну еліту «людьми повітря» [34, 167].

Інноваційна політична еліта – це, значною мірою, віртуальна політична група, тобто – для її існування не існує ніякої об'єктивної потреби у згуртованості та постійній взаємодії представників. У зв'язку з цим доречно нагадати спостереження Ф. Хайєка: чим вище розумові здібності і освітній рівень людей, то все більше різняться їхні смаки і погляди, а «той, хто шукає

єдність поглядів, повинен опуститися в сфери, де домінує більш низький моральний та інтелектуальний рівень» [46].

Як визначає В. Лепський, «...еліта повинна бути голосом нації. Сьогодні спостерігається переорієнтація еліти на пріоритети глобалізму, і саме тому еліта повинна стати акумулятором національних досягнень. Сам прогрес є не що інше, як діючий механізм зворотного зв'язку між творчими досягненнями еліти і суспільним життям. Якщо протистояння держави і громадянського суспільства породжує тоталітаризм, то протистояння еліт місцевому населенню народжує колоніальне гетто, у якого немає виходу в зовнішнє середовище і немає майбутнього» [28, 153].

Суттєве значення в структурі інноваційної політичної еліти мають не тільки горизонтальні і ієрархічні внутрішньо елітні, але й вертикальні зв'язки з тими соціальними групами, які вони представляють. Сумарний баланс усіх зв'язків визначає цілісність інноваційної політичної еліти, яка, в свою чергу, багато в чому характеризує (і визначає) стійкість суспільства. Стійкість будь-якої спільноти визначається міцністю трикутника «влада – бізнес – суспільство». Інноваційна політична еліта, яка є авангардом усіх видів еліт, могла б взяти на себе роль їх модерування в інтересах інноваційного розвитку суспільства та держави. Суспільству в цьому розкладі незмінно відводиться роль аутсайдера, і цю ситуацію потрібно якось виправляти. Світова тенденція свідчить про те, що час спільнот, збудованих за ієрархічним принципом, відходить у минуле. На зміну формуються горизонтальні, або мережеві, структури як більш стійкі та успішні.

Щоб забезпечити свій стабільний стан, виконувати громадські функції та успішно пристосовуватися до змін зовнішнього середовища, будь-яка політична еліта повинна забезпечити ефективну роботу механізму рекрутування нових членів.

Тобто, заходи, які сьогодні відбуваються в Україні, повинні сприяти розвитку молодіжного лідерства. Подальша робота у цьому напрямку надасть змогу розкрити, пізнати, а також зрозуміти проблеми молодіжного

лідерства, які перешкоджають продуктивному розвитку молодого покоління соціально-політичних діячів. Перспективи подальших досліджень вбачаються, на думку автора цього дослідження, у необхідності поглиблення вивчення самовизначення молоді щодо участі в політичному процесі та бажанні бути політичними лідерами в умовах соціально-політичної трансформації українського суспільства. Сучасна Українська держава нині йде у напрямку формування нових цінностей та визначення пріоритетів» [18, 36]. Ми використовуємо досвід усього цивілізованого світу, креативно його переосмислюючи та враховуючи особливості українських реалій. Безперечно, головним завданням є інтегративні зміни, зміна формату відносин як на державному, так і на рівні місцевої влади, а передусім, зміна світоглядних концепцій пересічних громадян. І починати потрібно з молоді, бо це – перспективи нашого суспільства, це наша майбутня політична еліта.

3.3. Політична воля в діяльності політичного лідера та сучасної політичної еліти.

За роки незалежності в Україні відбулася радикальна реформація суспільно-владних відносин, й досі триває процес еволюційного розвитку у бік удосконалення політичної системи. Але, незалежно від будь-яких негараздів, в Україні формуються інститути громадянського суспільства. В умовах економічної та політичної криз, які тривають в Україні останні роки, підвищується консолідуюча роль провідних політичних лідерів та еліти. Консолідувати українське суспільство і направити вектор його розвитку в бік реальних демократичних перетворень можуть сучасні політичні лідери, що мають можливість контролювати виконання чинних законів і демонструвати особистісні зразки поведінки, які б відповідали сучасним демократичним цінностям. У пошуках різноманітних засобів, покликаних

вирішити соціально-політичні проблеми України, значну роль має таке поняття, як «політична воля».

Люди, які є чи вважають себе політичною елітою, досить часто виправдовують недоліки виконання своїх функцій відсутністю політичної волі. Але про джерело такої волі не вказується. При цьому, влада свідомо ігнорує звернення науковців та практиків до уряду, а це й прояв відсутності політичної волі [49].

Інститут політичного лідерства завжди викликав інтерес вчених, ще починаючи з давніх часів, з філософії стародавньої Греції та Риму. Вже тоді філософи здійснювали спроби щодо аналізу даного поняття. На їх думку, воля є елементом душі людини, разом з розумом та почуттями. Пізніше в науці виокремилися такі основні напрямки розуміння волі, як емотивізм, інтелектуалізм та волюнтаризм.

Політико-психологічна думка лише з кінця ХХ сторіччя почала застосовувати термін «воля» до пояснення складних відносин та дій людини, особливо щодо пояснення поведінки та взаємовідносин лідерів та мас. У нових умовах політичний лідер має можливість використовувати емоційну складову, щоб знаходитися попереду. На практичному рівні це проявляється у вимозі до політичної еліти нести власну відповідальність за дії, які є незаконними з формальної точки зору, але є моральними та справедливими з точки зору суспільства. Тобто, з самого початку «передбачається, що бажання соціуму – й є їхня політична воля» [19, 110], а політичний лідер повинен її матеріалізувати.

Кожен політичний лідер має певні, часто лише йому притаманні якості, які, власне, і роблять його лідером. Нас цікавлять такі моменти, як інноваційність та політична воля. Інноваційність, яка проявляється у вмінні генерувати ідеї, продукувати, переосмислювати старі ідеї, трансформувати їх та розвивати чи вдосконалювати. Для політичного лідера це проявляється у вмінні розробляти моделі та механізми практичної реалізації своїх ідей та задумок. І політична воля, яка проявляється в тому, що лідер повинен вміти

та мати здатність нести власну відповідальність. Такою ознакою володіють сміливі та рішучі політики, які вміють знаходити вихід в критичній ситуації та відповідають за прийняті рішення [6].

Тобто, одне з головних питань, яке стає ключовим при розгляді феномена політичного лідерства, – це питання про особистість політичного лідера загалом та про його самооцінку, ступінь усвідомлення ним власних проблем або навіть дефектів, а також шляхів і засобів їх подолання у процесі політичної діяльності. Увесь цей складний комплекс і формує феномен політичної волі на рівні політичного функціонування та діяльності конкретного політичного лідера або елітарної групи.

В. Шакур наголошує, що термін «політична воля» сьогодні нерідко використовується не за призначенням. Так, на його думку, «...про політичну волю в нас говорить будь-хто. Посадова особа, яка є просто державним службовцем, заявляє про відсутність політичної волі щось здійснити. Вона повинна просто виконувати свої посадові обов'язки. Їх невиконання є правопорушенням, але про це, як правило, ніхто не пам'ятає. Тим часом, підміняючи поняття, посадові особи нерідко ховаються за «політичною волею», виправдовуючи свої дії або бездіяльність. Між тим невиконання посадових обов'язків є порушенням правових норм, і політична воля тут зовсім ні до чого» [49].

Головними рисами сучасного політичного лідера є політична воля, зрілість, вірність політичному обов'язку, амбіційність, авторитет та принциповість. Політичні діячі, лідери, повинні володіти політичною волею, яка виступає як можливість наполегливого прагнення щодо досягнення в своїй діяльності визначеної мети політичного характеру. Політична воля виступає як компонент індивідуальної політичної свідомості, як особисті риси характеру політичного діяча. У більшості випадків визначається освітнім рівнем, типом культури, рівнем компетентності та професійної підготовки в аспекті суспільної та політичної діяльності, яка, в свою чергу,

повинна бути позитивно направленою та корисною для суспільства та держави [6, 234].

Природно, що сам термін «політична воля» виходить від більш широкого і багатозначного поняття «воля». яке є більш широким та багатозначним. Щодо філософських традицій, то тут представлено два напрямки щодо розуміння зазначеного терміну. Перший напрямок – це магістральний, який представлений поглядами Спінози. На його думку, прояви волі повинні мати причину. До цього ж напрямку належать погляди Лейбніца, на думку якого, «ми більш вільні, коли діємо, згідно розсудку». Другий напрямок – це так званий «волонтаризм», представлений Ф. Теннісом, А. Шопенгауером та Е. Гартманом. Тут воля розглядається як прояв космічної сили, він є несвідомим і не залежить від людини. Окремої думки дотримується І. Кант, який вважає, що «воля вільна та воля невольна» [Цит. за: 13]. Думки Г. Гегеля та Л. Фейербаха дещо схожі та засновані на концепції діалектичності, тому філософ стверджували, що мислення та воля неподільні. Ф. Ніцше був більш оригінальним і вважав, що «воля до влади» є бажання до власної реалізації володарювання «в аспекті експансивної природи людини», «...як потяг до альтруїзму, воля до пізнання, воля до творчості, воля до життя» [Цит. за: 13]. У ХХ сторіччі найбільш популярним стає напрямок Ф. Ніцше та А. Шопенгауєра. Його підтримують А. Камю, М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс та інші філософи.

В. Смірнова вважає, що у розвитку української філософсько-політичної думки значне місце посідав концепт волі. При чому, розуміння цього суспільного феномену мало декілька сенсів – і як рушійної сили політичних зрушень, і як синонімічне співставлення волі зі свободою та незалежністю формування політичної нації. «Зазначена тенденція була зумовлена як історичними передумовами та контекстуальним виміром, так і особливостями тогочасних уявлень про зміст представленої соціально-політичної категорії» [43, 21]. Надалі теоретичний аналіз практичного

виміру політичного процесу, акцентуючись на розробці поняття «політична воля», «позбавляється духовно-філософського підтексту, що об'єднував волю з поняттями свобода та незалежність, й повністю переносить його у площину політичного моделювання та державного будівництва. Політична воля починає вивчатись не тільки на рівні ідеалістичного виміру громадської самосвідомості, але й при розгляді більш матеріальних процесів формування політичної системи» [43, 22].

Сенс терміну «політична воля» заснований на етимологічному та семантичному розумінні поняття «воля», яке в українській мові має багато значень, при цьому, не має подібного слова в інших мовах (наприклад, в романо-германських). В нашій мові це слово має дуже глибокий зміст, що, безумовно, проявляється на різних рівнях його вживання. Слово «воля» застосовується в таких аспектах: це є «свобода», акцентоване «бажання» або «рішення». Суміжними за виначенням є такі поняття як «воліти», «сваволя», «волевиявлення»; і останнє, слово «воля» застосовується у разі, коли необхідно зробити акцент на таких характеристиках, як витривалість, рішучість та цілеспрямованість [44].

В. Смірнова, зазначаючи, що поняття «політична воля» є похідним від більш загального слова «воля», яке в українській та інших слов'янських мовах має декілька значень, додає ще й такі його значення: «свобода, бажання і психологічна стійкість». Щодо терміну «політична воля» – то це здатність до послідовної реалізації визначених цілей з усвідомленням усієї повноти власної відповідальності за свої дії. В такому разі вона є передумовою результативної політики – реалізації реформ, творення економічного дива, ведення переможної військової акції тощо. З іншого боку, політична воля, – на думку дослідниці, – повинна бути збалансованою з іншими важливими якостями – досвідом, знаннями, мораллю. У випадку, коли політична воля виходить на перший план і відсуває зазначені якості на маргінес політичних цінностей, з'являється небезпека її виродження до таких екстремальних проявів, як макіавеллізм, фанатизм, волюнтаризм. Натомість,

брак політичної волі веде до політичної акрасії – пасивної, безвідповідальної, капітулянтської поведінки владних суб'єктів» [44].

Відповідно до різних класифікацій, «політична воля», за В. Смірнкової, може бути «доброю або злою, раціональною чи ірраціональною». Вчена визначає, що сьогодні в українському політичному просторі спостерігається недостатній рівень доброї раціональної волі зі сторони владної еліти, і це є проблемою, яку негайно потрібно вирішувати, без вирішення цього питання неможливий є прогресивний розвиток країни [44]. З цим, на жаль, варто погодитись.

Е. Шестопал, аналізуючи даний феномен як з політичного, так і з психологічного кутків зору, вважає, що у будь-якому випадку, за різних обставин, в пріоритеті повинні бути національні інтереси. В своїй роботі «Політична психологія» дослідниця підкреслює, що «політична воля передбачає здатність не зважати на власні дрібні або групові інтереси... Без політичної волі не можна вийти з меж політичних стереотипів та подолати інерцію загального мислення» [51]. Що стосується нашої країни, то, на думку Е. Шестопал, «саме правлячий клас не мислить національними категоріями, вважаючи їх етнічними. Він не може зрозуміти, що політична нація створюється на основі не крові та землі, а на основі національних цінностей, які може поділяти та прийняти будь-яка людина, з доброї волі та за власним усвідомленим вибором. Правлячий клас ... вважає, що він і є держава» [51].

Але, слід зазначити, що сучасне розвинуте суспільство формує відповідний тип держави, в якій первинними повинні бути національні цінності та інтереси, до яких входять державні інтереси. Саме тому, мотивація захисту нації завжди мала більший рівень, ніж захист держави. В свою чергу, державні органи повинні здійснити відповідні дії щодо підтримки суспільства. Захист держави проявляється в формі наказу, або закону, який обов'язковий до виконання. Надалі, державні службовці, завдяки своєму прикладу, мають можливість мобілізувати народ до захисту

держави. І якщо розглядати політичну волю в даному аспекті, то вона проявляється як обов'язкові дії посадовця нести за дії відповідальність, які, можливо, порушують якусь норму права, або закон, але є справедливими та моральними, з точки зору суспільної моралі. Таким чином, можна сказати, що вимоги суспільства і є мотивацією здійснення політичної волі.

Суб'єктом реалізації політичної волі є, по-перше, політичний лідер. Тут слід пам'ятати, що керівники політичних партій, або організатори політичних рухів не завжди є політичними лідерами. Така людина є суб'єктом політичного процесу, інколи набуває ознак політичного лідера. Політичний лідер виконує функцію організації суспільства щодо вираження їх політичної волі. Саме цей політичний лідер є виразником політичної волі. Крім політичного лідера суб'єктом реалізації політичної волі є держава, політична еліта, контреліта, групи, які здійснюють політичний вплив, міжнародні організації, трансдержавні політичні суб'єкти.

Коли і в яких випадках слід застосовувати політичну волю? Напевне, це одне з головних питань в цьому аспекті. На думку дисертантки, вольові показники мають такі ознаки, як невизначеність і недостатність часу та ресурсів різного рівня, багаточисельні сценарії розвитку подій, наявність тиску з обох сторін, наявність конфліктів, які вже перейшли межу договірних відносин, постійне протиборство політиків, відсутність спеціалістів у тій або іншій галузі, яка потребує регулювання, неефективність діяльності політиків тощо. Інколи мова йде про умови, які характеризуються стабільністю, розслабленістю, і як слідство, відсутністю розвитку. Щодо звичайних людських якостей, то такі ознаки, наприклад, як агресія, сила, виваженість, енергійність, наполегливість і т. п. – це не вольові якості. Тому, сценарій подій у сучасній Україні повинен бути створюватися у подальшому на реальних і не агресивних показниках політичної волі. Мир і злагода у суспільстві є головними національними інтересами і цінностями.

Аналізуючи феномен політичної волі в контексті функціонування політичного лідерства, Л. Васильєва зосереджує увагу «на з'ясуванні

особливостей взаємовідносин між людьми у політичній площині, які базуються на принципі: авторитет – послідовник. А політична воля в таких взаємовідносинах залежить від двох основних обставин (чинників): якостей авторитету та від готовності послідовника сприймати такі якості. Тобто, політична воля є своєрідною рушійною силою будь-якої політично та / або соціально значимої дії... додатковим і, водночас, дуже важливим стимулом для спонукання до дії у такій ситуації виступає посилення на авторитет» [4, 87].

На думку дисертанта, «...такий елемент політичної волі, як авторитет, є як стимулом та спонукальним мотивом до відповідних політичних дій, так й виступає в якості суб'єкта накопичення, зберігання або переробки політичної та соціальної інформації». Крім того, «...сутність будь-якої особистості базується на вольовій спрямованості, думок та чуттєвого рівня сприйняття», тому «авторитет здійснює вагомий вплив на процес прийняття рішення особистістю. Авторитет спрямований на формування центральної складової, навколо якої відбувається самоорганізація суспільства або індивіда» [19, 110].

Вже цитована дослідниця Л. Васильєва вважає, що «...феномен авторитету з позицій вияву політичної волі можна розглядати шляхом виділення відкритого та закритого типів: відкритий авторитет не замикається на власній істинності; закритий авторитет, навпаки, вважає лише свою думку абсолютною. Тобто, існує безпосередній взаємозв'язок між типом обраного авторитету та реалізацією особистістю свого вольового потенціалу. Особливо наявно представлена особливість виявляється в особі політичного лідера» [4, 88].

В останній час у літературних джерелах зустрічається точка зору щодо ототожнювання поняття «політична воля» з «політичною риторикою». На це звертає увагу Х. Потапенко, вважаючи ці поняття ніяким чином не тотожними. Автор дисертації цілком згоден з цією позицією. Х. Потапенко, аналізуючи ці поняття, доходить висновку, що «політична риторика – це

активне словесне вираження плану дій, без проведення реальної діяльності у цьому напрямку, або проведення неефективної діяльності. Політична воля – це висловлення плану дій, підкріплене активними, реальними діями... саме вибір з цих двох напрямків є фундаментальним в ефективності змін» [39]. Варто не погодитись з твердженням цитованого науковця, що поняття «ефективність дії» можна використовувати тільки у тому випадку, коли наявні результати проведених змін. Саме такі результати, за Х. Потапенком, свідчать про наявність політичної волі, а не політичної риторики.

З огляду на проблематику політичної волі, цікавим є дослідження типових проявів бажання влади як спонукального мотиву політичної діяльності лідера. Так, на думку М. Ф. Головатого, «...бажання влади та застосування з цією метою вольових зусиль може виникати в експлікативній та імплікативній формах. Перша форма бажання влади показує ті риси суб'єкта влади, якими володіють саме лідери. Друга форма дає можливість реалізувати такі риси, якими володіють соціальні групи, яких веде політичний лідер. Тобто, це бажання влади, яке проявляється в сподіванні послідовників по відношенню до лідера, що коли він прийде до влади, то й вони будуть мати якусь її частину» [6, 176–177].

Таким чином, політична воля може повністю реалізуватися лише у експлікативній формі. Саме така форма бажання влади можлива, лише коли політичний лідер реалізує свої вольові зусилля якомога активніше для того, щоб досягти мети. На думку дисертанта, «політична воля є важливим елементом сучасного політичного процесу, особливо це стосується трансформаційних дій, що відбуваються на політичному полі» [19, 112].

Найважливішим аспектом здійснення політичної влади виступає політичне управління, в якому виділяється вольова та інструментально-силова фази. Вольова фаза включає в себе постановку політичних цілей та прийняття політичних рішень і їх корегування в залежності від рівня соціального представництва, політичної участі, а також ступеня волевиявлення підвладних. Інструментально-силова фаза пов'язана з

методами реалізації управлінських рішень пануючим агентом, а також з інституційними засобами тиску «знизу» різних груп громадянського суспільства, які підтримують або чинять опір прийняттю та здійсненню того чи іншого політичного рішення.

Центральним питанням в аналізі політичного управління виступає проблема співвіднесення реальних суб'єктів управління з абстрактно-збиральними уявленнями про сукупного «агента» влади. У зв'язку з цим, важливо проаналізувати політико-вольовий аспект політичного управління, що проявляється у взаємодії основних суб'єктів політичного управління.

Можна виділити два основних аспекти розвитку організаційно-управлінських зв'язків в діяльності суб'єктів політичної волі. Загальною тенденцією по вертикалі виступає підвищення рівня управління з підвищенням рівня соціальної організації суб'єкта політичної волі. Іншими словами, підвищення рівня суб'єктності (від групового – до державного і далі – до регіонального та глобального) – центральна тенденція цивілізаційного розвитку, а разом з нею проявляється й тенденція підвищення рівня вольової участі. Це тягне за собою появу нових рівнів агрегування політичної волі та ускладнення її основних механізмів.

Істотну роль у взаємодії суб'єктів соціальної і політичної волі відіграють механізми та основні засоби організації й здійснення вольових дій. Це відповідні технології, які можна віднести до класу технік підпорядкування, що дозволяє визначити поведінку індивідів та вказувати їм певні кінцеві цілі та завдання.

Підставою для виділення технологій в даному напрямку є стадії вольових дій в процесі їх здійснення: боротьба мотивів та вибір мети, включаючи такий важливий аспект, як генерація нового сенсу діяльності; вироблення рішення, як етап конкретизації мети та прив'язки до системи подальших дій в певних умовах і за допомогою певних засобів; ініціація дії; підтримання руху до мети та виконання прийнятого рішення; оцінка

отриманого результату; корегування мети, яка включає момент поглиблення змісту діяльності або його перегляду.

Окреслені стадії вольового процесу найбільш наочно проглядаються на рівні індивідуального суб'єкта волі. Що стосується групового суб'єкта, то в його діяльності ці етапи мають місце. Однак кожен з них, також як вся система діяльності в цілому, вимагає додаткових процедур з координації та фокусування дій на предмет, а також допоміжних соціально-організаційних, психологічних, моральних та інших дій, які забезпечують спільну діяльність. До основних технологій вольового процесу слід віднести наступні: технології створення нових політичних цінностей; вироблення політичних цілей та стратегій; консолідації єдиного суб'єкта політичної волі; пошуку референтного об'єкта політичної волі та легітимації її суб'єкта; мотивування та активації об'єкта політичної волі; опосередкування політичного вольового процесу; блокування дисфункцій в суб'єкт та об'єкт політичної волі; реабілітації вольових витрат; оцінки ефективності вольового процесу і супутньої діяльності та їх корекція.

Необхідно підкреслити, що порушення якоїсь технології, або запізнювання чи затримка при переході від однієї до іншої, розбалансування взаємозв'язків між інтелектуальною, вольовою та емоційною сферами призводять до аномальних та патологічних проявів політичної волі.

Якщо класифікувати патології політичної волі, то можна сказати, що вони проявляються у таких напрямках, як політичний утопізм, політична абразія, політичний популізм, політичний конформізм, політичний екстерналізм, політичний волюнтаризм, політичний деструктивізм та політична заорганізованість. Зазначені прояви, що характеризують недоліки в поєднанні інтелектуальних та вольових дій, розриви в механізмах виконавської діяльності, нерозвиненість контрольних функцій, не вичерпують весь спектр аномальних проявів політичної волі.

При наявності цих проявів, політична ситуація супроводжується фрагментацією політичної еліти як суб'єкта політичної волі та наступною

деформацією єдиного механізму політичного вольового процесу. Відбувається розщеплення єдиного суб'єкта політичної сили на кілька суб'єктів з відокремленням сфери політичних інтересів та цілей. Далі розпадається механізм ідентифікації політичних цінностей та цілей, які властиві даному суб'єкту. Розвивається процес відчуження та конфронтації нових суб'єктів, одночасно відбувається процес диференціації об'єкта політичної волі, його політичної культури. У підсумку, в суспільстві утворюється еkleктична система політичних культур, що включає залишки старих та фрагменти нових.

Розвинена воля, як атрибут практичного розуму, характеризується тим, що, здійснюючи акт свого вибору, вона підвищує потенціал своєї волі. Іншими словами, критерієм розвиненості волі виступає не тільки як максимально досягнутий результат, а й можливість отримання такого ж результату у майбутньому. Для того, щоб розраховувати на це, воля повинна бути пов'язана з інтелектом, яка адекватно моделює світ. Саме ця якість і відрізняє розвинену волю від наполегливості та завзятості. Саме інтелект висвітлює простір свободи, а воля – дозволяє його освоювати.

Таким чином, якщо відсутня політична воля, то будь-яка реформа щодо вдосконалення суспільного розвитку не здатна реалізуватися і залишиться на рівні очікувань та бажань. Наявність політичної волі відрізняє демократичне громадянське суспільство з чітко побудованою структурою та високим рівнем участі у політичному житті. І особливого значення тут набуває процес прийняття політичних рішень і вироблення політичного курсу країни саме політичними лідерами та елітарними групами.

Висновки до розділу 3.

Обґрунтована думка, що в політичній діяльності одне з головних провідних місць належить політичним лідерам. Але їх діяльність

відбувається за відповідних умов, які відрізняються залежно від історичних і географічних чинників, типу суспільства, типу політичного режиму, парадигми розвитку суспільства, рівня його соціально-економічного і технічного розвитку, типу культури, ступеню входження суспільства до світової спільноти. Можна визначити, що ефективність дій політичного лідера – це результати його діяльності, вирішення конкретних завдань та задоволення інтересів суспільства, соціальних груп, які вважають дану особу своїм представником. Саме підтримка суспільства, соціальної спільноти є важливим чинником політичного лідера.

Перелік та аналіз функцій політичного лідера дає підстави для твердження, наскільки значущою є роль політичного лідера в суспільстві чи в будь-якій соціальній структурі. Інноваційний політичний потенціал молоді, як політичної категорії, виступає компонентом політичного процесу та передбачає наявність комплексу специфічних характеристик, внутрішніх можливостей і здібностей молодих людей, а також новаторських поглядів на вирішення актуальних політичних або суспільних проблем та завдань, що в свою чергу дозволяє молоді займатися інноваційною політичною діяльністю і позитивно функціонувати в сучасному суспільстві та політичному процесі.

Практичне використання моделі політичної інноваційності суб'єкта політики полягає в ідентифікації соціально детермінованих лідерських рис при вирішенні політичних завдань і створення умов для подальшого розвитку політичного процесу у відповідному напрямку.

Політична воля є важливим і необхідним компонентом політичної діяльності. Вона зумовлена метою та стратегійно-тактичним фактором її здійснення. Політична воля проявляється у визначенні того або іншого шляху щодо вирішення дискусійних питань, які виникають в суспільстві, конфліктних ситуацій, вона є відображенням типу політичної культури та рівнем самовизначення. І головне – політична воля спрямована на зміну політичної реальності, відповідну сучасним вимогам суспільства.

Список використаних джерел

1. Безклетний С. (2007) Політична участь молоді та студентів як предмет політологічного аналізу. Вісник НТУУ–КПІ. Філософія. Психологія. Педагогіка, 3, 7–13.
2. Бойко С. (2011) Політичне лідерство в Україні: генезис і динаміка розвитку. Політичний менеджмент, 6, 91–100.
3. Бондарчук С. (2018) Елітотворення в Україні: час вимагає змін [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zrada.today>
4. Васильева Л. (2007) Кто он – Homo politicus? Социально-гуманитарные знания, 4, 85–99.
5. Выдрин Д. (1991) Политический лидер и проблемы его формирования.. Основы политологии. Курс лекций. М., 2, 70-78.
6. Головатий М. (2006) Політична психологія. К.: МАУП, 400.
7. Гольдштейн Г. (1998) Инновационный менеджмент. Таганрог: Изд-во ТРТУ, 132.
8. Гошовська В., Ларіна Н., Орлів М., Серова Г. (2012) Методичні рекомендації з розробки професійних програм підвищення рівня професійної компетентності державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад. К.: НАДУ, 24.
9. Гошовська В., Пашко Л. (2013) Політичне лідерство. К.: НАДУ, 300.
10. Гриневич О., Гуцал А. (2002) Обличчя влади: політична еліта. 1998–2000 рр. К.: Наукова думка, 11–15.
11. Громека В. (1987) США: научно-технический потенциал. М.: Мысль, 152.
12. Грушевський М. (2005) Твори: у 50 т. (Серія «Суспільно-політичні твори»: 1907–1914). Т. 2. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. Львів: Видавництво «Світ», 678. (251–324).

13. Дацюк С. (2017) Як концентрується воля українців? Хвиля, 18.10. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://hvylya.net/>
14. Держановська С. (2014) Сутність політичного лідерства: аналіз праць сучасних українських науковці. Ефективність державного управління: збірник наукових праць, 40, 310–36.
15. Джаин И. (2002) Оценка трудового потенциала. Сумы: ИТД «Университетская книга», 250.
16. Дзюбіна А. (2008) Розкриття змісту поняття «інноваційний потенціл» та визначення його складових. Вісник Національного університету «Львівська політехніка», 628, 72–77.
17. Ерзин А. (2013) Понятие проактивности в современной психологии. Теоретическая и экспериментальная психология, 6, 1, 79–83,
18. Ємельянова Г. І. (2018) Функціональне призначення політичного лідера. Політичне життя (Political Life), 2, 30-36.
19. Ємельянова Г. І. (2017) Політична воля як важливий компонент діяльності політичного лідера та сучасної політичної еліти. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Одеса, 14, 109–112.
20. Ємельянова Г. І. (2018) Потенціал політичного лідерства студентської молоді: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 1, 250–254.
21. Ємельянова Г. І. (2016) Особливості формування проактивного лідерства. Університети і лідерство (UNIVERSITY AND LEADERSHIP). Київ, 2, 39–44.
22. Ємельянова Г. І. (2017) Оцінка лідерських компетенцій: Матеріали I Міжнародної наук.-практ. конф. Лідери XXI століття. Формування особистості харизматичного лідера на основі гуманітарних технологій. Харків: НТУ «ХП», 59–61.
23. Ємельянова Г. І. (2017) Соціальні компетенції лідерства: комунікативний аспект. Теоретичний та науково-методичний часопис

Вища освіта України. Київ, 2 (додаток 1) (Тематичний випуск Університет і лідерство), 83–87.

24. Ємельянова Г. І. (2017) Молодіжне політичне лідерство в Україні. Актуальні проблеми політики, 60, 245–252.

25. Ильенкова С. (1997) Инновационный менеджмент. М.: Банки и биржи; ЮНИТИ, 327.

26. Кияшко Л. (2009) Психологічні проблеми політичної активності сучасної української молоді. Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. наук. праць Інституту соціальної та політичної АПН України. К., 23(26), 252–261.

27. Кокурин Д. (2001) Инновационная деятельность. М.: Экзамен, 575.

28. Лепский В. (2010) Рефлексивно-активные среды инновационного развития. М.: Изд-во «Когито-Центр», 255.

29. Логунова М. (2006) Соціально-психологічні аспекти управлінської діяльності. К.: Центр сприяння інституц. розв. держ. служби, 196.

30. Лозовицький О. (2015) Молодіжне лідерство і волонтерство в Україні. Всеукраїнська експертна мережа. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.experts.in.ua/baza> .

31. Луков В. (2009) Теории молодежи: апология их неисчерпаемости. Знание. Понимание. Умение, 2, 58–65.

32. Маскевич Е. Л., Гороховская Ю. И., Кровицка Я. А. (2014) Проблема политического лидерства в Украине на современном этапе развития. «Young Scientist», 12 (15), december, 286–288.

33. Морарь М. (2016) Політичне лідерство в сучасній Україні: проблеми становлення та розвитку. Грані, 2 (142), 5–11.

34. Неклесса А. (2016) Человек и политика. Цивилизационные альтернативы Постсовременности. Политическая наука перед вызовами глобального и регионального развития: Научное издание. М.: Издательство «Аспект Пресс», 165–200.

35. Носова О. (2017) Національна економіка. К.: Навчальна література, 512.
36. Пехник А. (2018) Синтетичний стиль мислення, як засіб до формування шляхетної політичної еліти. Сучасні політичні процеси: глобальний та національний виміри. Одеса, 26–29 (137).
37. Петіна О. (2017) Іноваційний потенціал молоді: сутність, проблеми розвитку. [Електронний ресурс]. Режим доступу: АЕУ-Material_conferencii.pdf, 186-190
38. Покальчук О. (2017) Політична воля чи політична вистава . [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://dt.ua/SOCIUM/politichna-volya-i-politichna-vistava-256230_.html
39. Потапенко Х. (2016) Політична воля VS політична риторика: аналіз ефективності проведення антикорупційних реформ. Юридична Інтернет-конференція «Актуальна юриспруденція». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.legalactivity.com.ua>.
40. Рудая Н. (2013) Інтерес до політики у солоді з потенціалом політичного лідерства. Збірник наукових праць. Психологічні науки, 2, 186–190.
41. Сафонов Е. (2000) Особенности формулирования целей инновационной стратегии предприятия в современных условиях хозяйствования. Проблемы совершенствования управления предприятием в современных условиях. Пенза, 2, 346.
42. Симоненко О. (2007) Моделі політичного лідерства в Україні. Політичний менеджмент, 6, 58–65.
43. Смірнова В. (2015) Осмислення поняття «політичної волі» в історії української політичної думки. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова, 18, 19–24.
44. Смірнова В. (2011) Проблемне поле реалізації політичної волі в теорії і на практиці. Український науковий журнал «Освіта регіону».

Політологія. Психологія. Комунікації, 4. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/631>

45. Томашевська Т. (2014) Особливості сучасного механізму формування політичної еліти в Україні. Інвестиції: практика та досвід, 10, 157–160.

46. Хайек Ф. (2016) Индивидуализм и экономический порядок. М.: Социум, 432.

47. Холод В. (2007) Пріоритетні функції політичного лідера. Політичний менеджмент, 4, 55–64.

48. Холод В. (2006) Політологія. Суми: ВТД «Університетська книга», 480.

49. Шакур В. (2017) Політична воля і злочинність. Суспільство і влада. Юридичний вісник України, листопад [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://yvu.com.ua>

50. Шевченко В. (2010) Инновационная личность как социальный тип. Научные ведомости БелГУ. Сер. Философия. Социология. Право, 11, 2, 37–51, С. 38–39.

51. Шестопад Е. (1996) Политическая психология. Ростов-на-Дону, 448.

52. Шумпетер Й. (1995) Капіталізм, соціалізм і демократія. К., 528.

53. Фукуяма (2018) Если бы был украинцем – организовывал людей, чтобы победить на выборах. Украинская правда, 28 мая.

54. Weber A. (1943) Das Tragische und die Geschichte. Hamburg, 443.

55. Tucker R. (1981) Politics as Leadership. – University of Missouri Press, 224.

56. Hermann, Margaret G. (1989) Defining the Bush Presidential Style. In: «Mershon Memo», Spring, 202.

57. Новини. Молодіжна політика. Відділ у справах сім'ї та молоді. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uman-rada.gov.ua/index.php/molod>

58. Новини. Молодіжна альтернатива. Просувати інтереси молоді в державній політиці [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ya.org.ua/>

ВИСНОВКИ

У висновках викладаються основні результати і підсумки дисертаційної роботи, які були отримані в ході дослідження:

1. Аналіз української політичної думки дає можливість зрозуміти, яким чином відбувався процес становлення інституту політичного лідерства та формування політичної еліти в Україні. Визначено, що на українську політичну думку цього напрямку впливають різні фактори, зокрема історична та політична спадщина, яка відображає головні етапи світової історії та їх взаємодію з українським суспільством та державою. Вчені відзначають збереження тенденції авторитарності в системі владних відносин в Україні через складність і суперечливість змін соціально-політичного простору. Українська політична наука володіє вагомим досвідом в дослідження даних проблем, але сучасність вимагає нових підходів та роздумів, креативне осмислення зарубіжного досвіду та його імплементацію в українську політичну практику з урахуванням її специфіки.

2. Парадигма елітизму характеризується такими аспектами: еліта є цінним елементом суспільства, представники якого мають видатні здібності і значні результати діяльності в найбільш важливих для держави сферах. Керівний стан політичної еліти відповідає інтересам усього суспільства, адже це краща, найбільш ініціативна та продуктивна частина соціуму, створення та оновлення якої є не тільки наслідком боротьби за політичну владу, а й результатом соціально-природнього відбору кращих представників самим суспільством; елітарність закономірно та логічно виходить з положення про рівність можливостей та не суперечить положенням сучасної форми демократії. Соціальна рівність виступає не як статусність, а як наявність рівних можливостей.

Визначено, що поєднання елітаризму з демократією є прийнятним тому, що еліта є необхідною для будь-якого суспільства, в тому числі й

демократичного. Елітарна демократія передбачає плюралізм еліт, забезпечує дисперсію. Обов'язковою є конкуренція еліт в боротьбі за владу. Маса, обираючи між елітами, мають можливість впливати на політику, виявляти свої волю та почуття. Елітарна демократія не вимагає повністю відмовитися від народного суверенітету.

Охарактеризовано теоретичну модель еліт, до якої слід внести наступні елементи: змістовно-критеріальний – це політична, психологічна, мотиваційна, вольова, інтелектуальна та креативна зрілість, яка показує інтеграцію уявлень про те, якою має бути елітна особистість, розкриває сутність соціально-політичної категорії «елітності»; структурно-функціональні – це освітньо-розвиваюча, творчо-перетворювальна, духовно-моральна, культурно-етична, управлінська і соціально-економічна діяльність. Процес елітизації включає інтеграцію знань, вмінь та навичок; самоосвіту; продуктивну творчість; самовдосконалення; розвиток професіоналізму; персоналізацію.

3. Концепції плюралізму еліт задіяні в теоретичному обґрунтуванні сучасних західних демократій, але інколи ідеалізують політичну реальність. Численні емпіричні дослідження свідчать про явну нерівномірність участі різних соціальних груп у політичному процесі, про пріоритет капіталу в політиці та інших впливових груп. Тому слід вести мову про найбільш перспективні та розвинуті стратегічні еліти, які мають власні думки, судження та вміють впливати належним чином на суспільство.

4. Політична еліта має складну структуру, чим стимулює утворення всередині неї тимчасових або постійних груп інтересів, які є своєрідними лобі, що здійснюють вплив на інші елітарні групи та мають можливість направляти та регулювати вектор динаміки правлячої еліти. Сучасній політичній еліті в Україні властиві такі ознаки: наявність напруженості та нестабільності, наслідком чого є постійний напрямок дій у бік здобуття максимальної власної вигоди; елітарна структура характеризується дисперсністю, наслідком чого є велика кількість проявів політичного

трайбалізму, активності, нігілізму, звуження світогляду тощо. І головне – це корупція, яка підкреслює та надає рельєфності усім іншим ознакам.

5. Інтереси, цілі, ресурси та дії політичної еліти характеризуються різним ступенем динамічності, перебуваючи в безперервному процесі взаємовпливу з внутрішньо– і зовнішньополітичним середовищем, яке є складною структурою, що включає норми, ресурси і суб'єкти. Внутрішньополітичне середовище включає в себе соціальну та інституційну структури. Політична еліта, у більшості випадків, володіє безпосередніми, прямими каналами взаємодії з зовнішніми контрагентами і може використовувати це з метою впливу на внутрішньополітичний простір у своїй країні.

Формуванню нової політичної еліти в Україні повинна сприяти спеціальна підготовка у відповідних навчальних закладах. Навчання мати будуватися на визначених стандартах, повинно бути направлене на визначення у молоді лідерських рис, високого рівня професіоналізму та відповідальності за свої рішення. Відкритим залишається питання щодо конкуренції та умов отримання керівних посад як на державному, так і регіональному рівнях. В Україні сьогодні застосовується прихід у велику політику через посаду помічника депутата. На відміну від моделі поступового просування, ця кар'єрна модель реалізується в короткі терміни. Вона передбачає наявність у претендента необхідного культурного капіталу і великих ресурсів у вигляді зв'язків і знайомств.

6. Визначено, що для відновлення суспільства повинен бути створений кардинально новий підхід до рекрутування політичної еліти, відповідно до якої особливими ознаками повинні стати професіоналізм, законність, реалістичність, раціональність, відкритість, прозорість, колегіальність, соціальне партнерство та справедливість, моральні цінності. Саме таким напрямком є елітарна інженерія, яка представляє собою специфічну систему політичних відносин, що і надають можливість просування на вищі посадові місця найбільш розвинутих та перспективних кандидатів, які зможуть

реалізувати лідерські функції. В даному випадку, доцільно виходити з теорії соціальної інженерії К. Поппера, який розглядав її як сукупність підходів у прикладних соціальних науках, які зорієнтовані на: зміну поведінки й установок людей; вирішення соціальних проблем, адаптацію соціальних інститутів до умов, що змінюються; на збереження соціальної активності (не соціального активізму) тощо.

7. Представлено найважливіші та найактуальніші функції політичного лідера щодо розвитку суспільства та взаємодії з елітарними колами: інтеграція суспільства, громадян довкола спільних завдань і цінностей; пошук і прийняття оптимальних політичних рішень; захист мас від беззаконня, самоуправства бюрократії, підтримка громадського порядку; налагодження системи стабільного зв'язку з масами, запобігання відчуженню громадян від політичного керівництва; ініціювання оновлення, генерування соціальної енергії, мобілізація мас на реалізацію політичних цілей; легітимація суспільно-політичного устрою.

8. На процес формування політичного потенціалу молоді впливають декілька взаємопов'язаних умов різного рівня. До першого відноситься коло зовнішніх факторів, які йдуть від навколишнього середовища. Це економічні, кліматичні, природні умови, географічне розташування, демографічні характеристики тощо. Наступний рівень – це умови, які передбачають наявність внутрішніх характеристик людини, які йдуть ззовні. Це – родина, освіта, друзі тощо. На рівні потенціалу це проявляється в рівні освіченості та культури, рівні моральності, сукупності пріоритетів та цінностей і т. п. На третьому рівні відбувається засвоєння та усвідомлення суспільно-політичних факторів, що відбувається за допомогою засобів масової комунікації, релігії, правової системи тощо.

9. Обґрунтовано, що політична воля є важливим елементом сучасного політичного процесу, особливо це стосується трансформаційних дій, що відбуваються на політичному полі. Якщо відсутня політична воля, то будь-яка реформа щодо вдосконалення суспільного розвитку не здатна

реалізуватися і залишитися на рівні очікувань та бажань. Наявність політичної волі відрізняє демократичне громадянське суспільство з чітко побудованою структурою та з високим рівнем участі у політичному житті. І особливого значення тут набуває процес прийняття політичних рішень і вироблення політичного курсу країни саме політичними лідерами та елітарними групами.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у необхідності поглиблення вивчення самовизначення та самовдосконалення політичної еліти та молодих лідерів (спочатку на громадському напрямку, а вже потім – на політичному) щодо участі в політичному процесі та бажанні бути (стати) представниками елітарних кіл або політичними лідерами. Головними завданнями є реформування багатьох систем суспільства, інтегративні зміни та зміна формату відносин як на державному рівні, так й на рівні місцевої влади.

Додаток 1

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, які відображають основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Емельянова А. И. (2016). Управление конфликтом как фактор развития организации. Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, 21, 2, 64–73.
2. Емельянова Г. І. (2016) Аналіз діалогу та фасилітації в аспекті розвитку гражданських ініціатив Politicus, 1, 92–94. (Index Copernicus).
3. Емельянова Г. І. (2017) Молодіжне політичне лідерство в Україні. Актуальні проблеми політики, 60, 245–252.
4. Емельянова Г. І. (2017) Політична воля як важливий компонент діяльності політичного лідера та сучасної політичної еліти. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету, Одеса, 14, 109–112.
5. Емельянова Г. І. (2018) Плюралізм еліт: теорія та проблемні аспекти застосування в Україні. Актуальні проблеми політики, 61, 235–244.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, з якого підготовлено дисертацію:

6. Емельянова Г. І. (2018) Формування політичної еліти скрізь призму елітарної інженерії. Evropský politický a právní diskurz, 5, 3, 162–166.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

Тези і доповіді міжнародних науково-практичних конференцій:

7. Емельянова А. И. (2016) Способы регулирования организационных конфликтов. Матеріали XXXII Міжнародної наук.-практ. конф. «Соціально-економічний розвиток». Чернівці, 3, 28–30.
8. Емельянова Г. І. (2016) Медіативні практики як чинники розвитку суспільства. Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів». Одеса: Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, 170–174.
9. Емельянова Г. І. (2016) Управління конфліктом в організації. Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього. Львів: Львівська фундація суспільних наук, 92–95.
10. Емельянова Г. І. (2016) Фасилітаційний вплив при роботі команди. Матеріали сьомої міжнародної наук.-практ. конф. Актуальні дослідження в соціальній сфері, Одеса: Видавець Букаєв В. В., 72–75.
11. Емельянова Г. І. (2017) Оцінка лідерських компетенцій. Матеріали I міжнародної наук.-практ. конф. «Лідери XXI століття. Формування особистості харизматичного лідера на основі гуманітарних технологій». Харків: НТУ «ХПІ», 59–61.
12. Емельянова Г. І. (2018) Потенціал політичного лідерства студентської молоді. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції». Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 1, 250–254.
13. Емельянова Г. І. (2018) Розуміння еліти в аспекті трансформації держави та суспільства (Р. Шварценберг та Г. Моска). Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції Державне регулювання суспільних відносин: розвиток законодавства та проблеми правозастосування. Київ: Центр правових наукових досліджень, 6–10.

Публікації в інших наукових виданнях:

14. Ємельянова Г. І. (2015) Проактивне управління та методи підвищення ефективності роботи команди. Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління, 14, 3(31), 229–241.
15. Ємельянова Г. І. (2016) Особливості формування проактивного лідерства. Теоретичний та науково-методичний часопис Вища освіта України, (Тематичний випуск Університет і лідерство), Київ, 2, 39–44.
16. Ємельянова Г. І. (2017) Соціальні компетенції лідерства: комунікативний аспект. Теоретичний та науково-методичний часопис Вища освіта України, (Тематичний випуск Університет і лідерство), Київ, 2, 83–87.
17. Ємельянова Г. І. (2018) Функціональне призначення політичного лідера. Політичне життя (Political Life), 2, 30–36.